

ЯВУЗ БАҲОДИРЎҒЛИ

ХОРАЗМ ЎМ ИЧИДА

Роман

Туркчадан
Бобохон МУҲАММАД ШАРИФ
таржимаси

«Минҳож» нашриёти

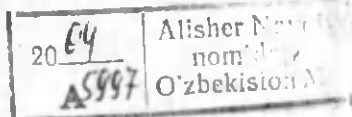
Тошкент

2002

84(59)6-44

Ватан озодлиги, хурлиги миллат бирлигига, жипслигига боғлиқ. Бирлик барбод бўлган жойда хурлик бой берилади. Орадан неча асрлар ўтса-да, халқ хотирасида мангу яшаётган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик каби халқимизнинг улуғ фарзандлари ҳаёти ва кураши ҳақида ҳикоя қилувчи бу роман китобхонларни ўтмишни теран идрок этишга, Ватан истиқболи ва истиқлоли, хурлик учун курашга чорлайди.

© Тарж. Б.М.Шариф, 2002й.

30570
2

ТАРИХ ВА БАДИИЙ ҲАҚИҚАТ

Инсоният тарихи озод, ҳур яшаш учун кураш тарихидир. Озодлик, эрк туйғуси доимо миллатнинг қон томирларида жўш уриб, руҳиятини юксалтириб туради. Бу ният йўлида жон фидо қилган улуғ фарзандларини халқ ҳеч қачон унутмайди. Тарихнинг энг қалтис, мушкул бир пайтида саҳнага чиқиб, ақл-идроки, метиндек азму иродаси билан юрт бошини қовуштирган, бирликни таъминлаб, миллат руҳини кўтарган, уни мўғул босқинчиларига қарши курашга сафарбар этган ва мустақиллик йўлида жон фидо қилган Жалолиддин Мангуберди жаҳон миқёсидаги улуғ шахслардан биридир. Бу улуғ султоннинг ҳаёти у тириклигидаёқ афсонага айлангани, у ҳақда кўпдан кўп асарлар битилгани, ривоятлар тўқилгани бежиз эмас.

Жалолиддин Хоразмшоҳ ҳақида ўтган замонларда ўнлаб тарихий асарлар битилган. Унинг афсоналарга тўла ҳаёти кейинчалик дунёдаги кўпгина ёзувчилар учун илҳом манбаи бўлди. Жумладан, таниқли ўзбек шоири Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди” драмасида, Покистон ёзувчиси Насим Ҳижозийнинг “Ахри Чатан” (“Сўнгги қоя”) романида, Озарбайжон адибаси Азизанинг “Жалолния” романида, грузин ёзувчиси Григол Абашидшенинг “Лашарела”, “Ялдо тунн”, “Цотне” трилогиясида, рус ёзувчиси В.Яннинг “Чингизхон” романида Жалолиддин Мангуберди образи яратилган.

Бу мавзудаги асарлар орасида ҳозирги замон машҳур турк ёзувчиси Явуз Баҳодирўғлининг “Хоразм ўт ичида” ва “Алвидо, Хоразм” романлари алоҳида ажралиб туради. Бу роман-дилогияни ўқир экансиз, ёзувчи Хоразмшоҳлар даври тарихини, реал шахслар ҳаёти ва фаолиятини тарихий манбалардан чуқур ўрганганини ҳис қиласиз. Ёзувчи ўша даврга хос характерлар ярата олган.

Роман марказида Жалолиддин образи туради. Асарда Жалолиддин Мангуберди жонли, ўз руҳий дунёсига, ўз қарашларига эга инсон сифатида гавдаланади. Романда Жалолиддиннинг йирик саркарда, давлат арбоби сифатидаги ҳарбий-сиёсий фаолияти, шунингдек, инсон сифатидаги кечинмалари, руҳий олами ишонарли ёритилган, Жалолиддин характеридаги ўзгаришлар тарихий воқеликка мос ҳолда тасвирланган. Адиб Мангуберди шахси билан унинг даври воқе-

лиги ўртасидаги муносабатни тўғри иллаган. Воқелик билан бош қахрамон ўртасидаги номувофиқлик, зиддият чуқурлаша боргани, охир-оқибат бу қахрамонни ҳалокатга олиб келгани реал, ҳаққоний манзараларда очиб берилган.

Ватан, халқ мустақиллигини асраш туйғуси, тарих олдидаги масъулият ҳисси уни фаол ҳаракатга ундайди. Бироқ амалдору саркардаларнинг, шоҳ хонадонига мансуб кишиларнинг калтабинлиги, ҳатто қалтис пайтларда ҳам Ватан, эл-юрт манфаати эмас, ўз манфаатини ўйлаши, пасткашлиги, хонлиги унга панд беради. Қабиҳликларга тўла ҳаётни ўзгартириш учун тенгсиз олишувда Жалолиддин мислсиз иродасию жасоратига қарамай курашни бой беради. Бунинг оқибатлари нималарга олиб келгани тарихдан яхши маълум: мамлакат мустақиллигини йўқотди, бутун ислом дунёси, жаҳон халқлари мўғул истибдодига тушди, тараққиёт неча юз йиллар орқага улоқтирилди.

Ёзувчи Жалолиддин кураши ва мағлубиятининг сабабларини бадий тадқиқ этишининг шундай йўлини топганки, қахрамоннинг ўлимидан қатъий назар, ватанпарварлик, имон, эрк ва ҳурлик туйғуси китобхон қалбидан чуқур жой олади, у бу фожиадан тегишли сабоқ чиқаради.

Ёвуз Баҳодирўғли романда Темур Малик, Чингизхон, Ҳожиб Али сингари тарихий шахсларнинг тўлақонли ва жонли образларини ҳам яратган. Чингизхон характерига хос маккорлик, ёвузлик ва ваҳшийлик жонли, ишонарли эпизодларда очиб берилган. Айни чоқда ёзувчи унинг тадбиркор, билимдон ва айёр ҳокиму саркарда бўлганлигини кўрсатишни ҳам эътибордан соқит қилмайди. Яратилган қатор тўқима образлар ҳам эсда қолади.

Тарих ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиришда ёзувчи тўғри йўлдан борган. Бироқ, айни чоқда, баъзи тарихий воқеалар, фактлар талқинида, жой ва макон тасвирида айрим чалкашликлар ҳам учрайди. Масалан, "Алвидо, Хоразм" романида Жалолиддин Маҳмуд Қошғарийни қабул қилгани тасвирланган. Ваҳоланки, Маҳмуд Қошғарий Мангубердидан қарийб юз йил илгари яшаган. Унинг "Девону луготит турк" асари XI аср охирида яратилган. Бу ўринда ёзувчи Жалолиддинни илм-фан ҳомийси сифатида гавдалантиради. Бу тарихий ҳақиқатга мос. Насавийнинг ёзишича, султон вақти ниҳоятда тифизлигига қарамай олимлар билан учрашиб, уларни қўллаб турган. Унинг саройида илм аҳлининг эътибори ниҳоятда баланд бўлган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Муҳаммад ибн Қайс исми бир олим "Тибян луғат ат-турки ало лисон ал-қангли" номли

асар ёзиб, Жалолиддинга тўхфа қилган. Туркий мусиқа назарияси ҳақида бизга маълум бўлган энг қадимий ва энг мукаммал асар - "Шарафия" ҳам Сафиуддин исми муаллиф томонидан ўша даврда яратилган.

Романда тасвирланишича, Жалолиддин Қандаҳордан Фазнага кетаётганида бир гуржи қўшни билан тўқнашади. Бу ҳам тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди. Маълумки, Жалолиддиннинг гуржилар билан тўқнашуви 1226 йилдан кейин шарқда эмас, мамлакатнинг ғарбида юз берган.

Парвон жангидан сўнг Жалолиддин қўшинининг бўлиниб кетишига сабаб бўлган воқеа - икки тарихий шахс Амин Малик билан Сайфиддин Иброқ ўртасидаги можаро ҳам асарда тўқима образ Сарик Лағўт билан Сайфиддиннинг тўқнашуви тарзида берилган. Шунингдек, султоннинг укаси Фиёсиддин ҳам тўқима образ - Малик Нусратни эмас, Исфохон шихнаси Ибн Ҳармилни ўлдирган, Алоуддин Қайқубод ҳузурига юборилган элчининг исми Тоҳир ибн Умар ал-Хоразмий эмас, балки Мужириддин Тоҳир бўлган. Шунингдек, асл тарихий манбаларга кўра, Алоуддин Хоразмшоҳ ҳузурига Чингизхон элчиси сифатида Маҳмуд Хоразмий (Ялавоч) келган. Самарқанд ҳокимининг исми Тўрғайхон эмас, Тоғайхон бўлган.

Синд дарёси ёнидаги жангдан кейин Жалолиддиннинг қаватида романда ёзилганидек 70 киши эмас, 4000 аскар (Насавийнинг айтишича) қолган. Чингизхоннинг вафоти ҳам 1226 эмас, 1227 йилда содир бўлган.

"Алвидо, Хоразм"да Жалолиддин Ҳиндистондан ўз мамлакатига қайтар экан, йўл устидаги Охлат қалъасини қамал қилгани тасвирланган. Аввало, Охлат қалъаси йўл устида эмас, у анча ғарбда жойлашган. Қолаверса, Жалолиддин Ҳиндистондан 1224 йилнинг бошла-рида чиқиб, Кирмонга юриш қилган.

Явуз Баҳодирўгли тасвирида Фиёсиддин акасига 1230 йилги Ясси-чаман жангида хиёнат қилган. Ваҳоланки, манбаларга кўра, бу воқеа 1228 йили Исфохон оstonасида мўғуллар билан бўлган жанг вақтида юз берган. Шунингдек, Маҳмуд Ялавочнинг ҳашшошилар халифаси бўлгани ҳам шубҳали. Шу каби Жалолиддин тўқима образ - Тўйхон эмас, курдлар томонидан ўлдирилган.

Албатта, ёзувчи тарихий фактларга бадий сайқал беришда фан-тазия қилишга, тўқима образлар, эпизодлар киритишга ҳақли. Бироқ асосий тарихий шахслар, воқеалар ва фактлар тасвирида тарих ҳақиқатига риоя этиши лозим. Тарихий жанр тамойиллари шунинг тақозо этади. Явуз Баҳодирўгли ишлатган эпизодлар, манзаралар,

гарчи қаҳрамон характерни очишга, драматизмни чуқурлаштиришга хизмат қилган бўлса-да, юқорида келтирилган ўринларда тарихий ҳақиқатга риоя қилинганида, шубҳасиз, асарнинг қиммати янада ошган бўлурди.

Бу каби камчиликларидан қатъий назар, турк тилида 15 марта қайта нашр қилинган мазкур роман-диалогия ўзбек китобхони учун янгилик бўлиши билан бир қаторда, унинг маънавий-руҳий оламини бойитишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Таржима жараёнида, муаллифнинг розилиги билан, асар матнига жузъий ўзгартириш, тузатишлар киритилди. Кези келганда муаллиф ҳақида икки оғиз сўз айтиб ўтишни истар эдим. Ёзувчининг асл исми Ниёзи Биринжи бўлиб, 1945 йилда Ризада туғилган. Меҳнат фаолиятини 1971 йилда газетачиликдан бошлаган. Ҳозирги пайтда “Mogal FM” радиосида ишляпти. Ўттиздан кўпроқ романи, ўнлаб ҳикоялар тўпламлари нашр этилган.

Бобоҳон МУҲАММАД ШАРИФ

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Қорақум саҳросининг этакларига туташиб кетган бепоён тўқай сукунат қўйнида. Сукунатни баъзан бойқуш товуши ёки шоқолнинг чийиллаши бузади, гоҳо бўрининг улиши қулоққа чалинади.

Хоразм ўлкасининг Қорақум ҳудудларига қиш эрта тушди. Замин устига қордан юпқа гилам тўшалди. Ой нурида қор усти кумушдай товланаиб, нур сочгандай бўлади.

Суворий совқотган эди. У арғумоғининг жиловини бўш қўйиб, қўлларини пўстинининг ичига тиқиб олди. Бундай ҳавода овга чиқиб, аҳмоқлик қилгани учун ўз-ўзидан гижинди.

- Бир бошпана толмоғим керак, - дея сўзланди у. - Акс ҳолда бу изғиринда тонггача тарашадай қотиб қолишим турган гап.

Бу ерларни у беш бармоғидай яхши билса-да, бошпанабоп бир ғор топишига ишончи комил эмасди. Кошкийди Жалолиддиннинг сўзига кириб, овга чиқмаган бўлса. Аммо ишқибозлик кўп ёмон нарса-да, ов қилмаса туролмайди. Жалолиддин уни овдан воз кечишга ундади, бироқ у билганидан қолмади, аксинча, бор маҳоратини ишга солиб, уни бирга овга чиқишга кўндирди. Охир оқибат бир сайғоқнинг кетидан қувиб, тўпидан айрилди. Бу орада ҳаво айниб, қор ёға бошлади. Қайтиб келиб, шерикларини топмади. Изларни қор босгани учун ҳамроҳларининг қаёққа кетганини билолмади. Бунинг устига қош қорайди. Ёлғиз йўл босишдан бошқа чораси қолмади. Омади чопса бир ғор топиб, қаҳратон изғирин азобидан қутулар.

Кўкка назар ташлади. Булутлар орасидан ой мўралади. Ой атрофидаги юлдузлар ҳам муздек нур сочаётгандек. "Ҳар ҳолда ажойиб бир кеча, эт-этимдан ўтиб кетаётган шу совуқ бўлмаса нақадар соз бўларди".

От ёнида лўкиллаб кетаётган ов итига қараб кулимсиради.

- Сен ҳам шу фикрдамисан Бойдор, а? Совқотдингми? Ҳар ҳолда сенинг жунинг бор, совуқдан асрайди. Бунинг учун Оллоҳга шукр этмоғинг керак. Бизга ўхшаб латта-путта кийиб исинишга мажбур бўлганингдами, ҳолингга маймунлар йиғларди.

Ит, эгасининг сўзларини тушунгандек, вовуллаб қўйди. Бу итни икки йилча олдин бир мўйсафид унга ҳадя қилганди. Мўйсафидни у қароқчи

хитойлар қўлидан қутқарган эди. Ов ҳидини олишда бу итнинг тенги йўқ. Энди ҳеч жонзод топилмади деб турган бир пайтда ҳам ит бирор ёввойи ҳайвон исини олиб, эгасининг олдига ҳайдаб солади. Жуда зийрак ҳайвон. Товуши оҳангидан, юз ифодасидан эгасининг не демоқчи бўлганини дарров сезиб, шунга кўра ҳаракат қилади.

- Чарчадингми Бойдор, а?

Ит мамнун эмаслигини билдирмоқчи бўлгандек, уч карра вовуллади, сўнг улий бошлади. Чавандоз олдин бунга эҳтибор бермади. Бойдор беҳудага улимас эди. Атрофда кимдир ёки бирор ҳайвон бўлса керак. Ҳар ҳолда инсон бўлмаса керак. "Ярим кечаси, бунинг устига қиёмат қишда одам киришга қўрқадиган бу катта тўқайда инсон не қилсин? Ҳар ҳолда бу бирор қашқир ёки бўридир".

Суворий янглишган эди. Иккитаси пиёда, учинчиси отлиқ уч киши ярим соатдан буён уни таъқиб этиб келаётганди. Ашаддий қароқчи эди улар. Қароқчилар суворийнинг отини ва этигини олиш ниятида. Улар суворийнинг шериги бор-йўқлигини билиш учун ярим соат кутишган, ниҳоят унинг ёлғизлигига амин бўлган эдилар. Энди бемалол ниятига эришишлари мумкин. Эси жойида бўлса қаршилик кўрсатмас. Мабодо, қаршилик кўрсатса, ҳеч иккиланмай оти ва этигига қўшиб жонини ҳам олишади.

- Ҳоой! - дея бақирди қароқчиларнинг бошлиғи. - Бироз дам олгин.

Ит қаттиқ ҳурди, суворий чўчиб тушди. Сўл қўли билан отнинг жилвини тортди, ўнг қўлини қиличига юборди.

- Кимсиз?

Ҳамон жавоб келди:

- Биз бу тўқайнинг эгасимиз.

Отлиқ ўзини йўқотмай, совуққонлик билан яна сўради:

- Исмингни айт.

- Мен Сарик Лағўтман, ёнимда укам Бойту билан жон дўстим Қуртча бор!

- Шундоғми... Қароқчимиз денг, муродингиз не?

- Отингни ва этигингни, қаршилик кўрсатсанг жонингни ҳам оламин!

Суворий қаҳ-қаҳа отиб кулди.

- Жонни менга сен берганмидингки, олсанг, эй ўрмон қашқирини?! Аравангни торт!

- Ўзингни ўзинг ўлимга ҳукм этдинг.

Дарахтлар ортидан бир отлиқ, икки пиёда қароқчи отилиб чиқди. Овчи отини ён томонга олди. Кўзларини қисиб, бурнини тортди. Исиниб олишга баҳона топилди. Қароқчиларнинг иккитаси пиёда эканини кўргач, анча хотиржам бўлди. Қиличини қинидан суғурди.

-Ўғрилар, қани бу ёққа, ҳолингизни бир кўрайлик!

Аввало отлиқ қароқчига рўбарў бўлди.

- Мени танимайсан шекилли, бўзбола, - деди қароқчи. - Акс ҳолда исминни эшитибоқ кўрқувдан юрагинг тарс ёрилган бўларди.

- Аксинча исмингни кўп эшитганман. Бироқ довулнинг саси узоқдан

паст эшителиди. Нимага қодир эканлигинини бўлса, мана ҳозир билиб оламиз.

- Кут бўлмаса!

- Келақол!

Икки пўлат шиддат-ла тўқнашди. Тўқай жаранглаб акс садо берди. Айни чоқда ҳар иккала рақиб бир-биридан қолишмайдиган қиличбоз эканликларини фаҳмладилар. Сариқ Лағўт:

- Ёмон эмасга ўхшайсан,- деди.

- Сен ҳам тузук кўринасан, менга сендақаси керак. Одамларингга айт, нари турсинлар. Қаллобликдан нафрат этаман.

- Янглишдинг. Бизнинг ўз анъанамиз бор: бири урушганда бошқалари томоша қилади. Бирга-бир урушамиз...

- Қароқчида ҳам номус бўларкан-да.

- Нима, сен бизни ор-номуссиз деб ўйловдингми? Қани, кел бери!..

- Умидланмай қўяқол. Менинг ўз усулларим бор. Аввало рақибимнинг ҳужум этишини кутаман.

- Мана бўлмаса!

Қиличлар яна тўқнашди, аммо рақиблар бу сафар ажралиб кетмасдан усталик билан урушишда давом этдилар. Икки қароқчи томошабин. Бири деди:

- Бу гал бошлиғимизнинг бити тўкиладиган бўлди, шекилли. Кўпдан бери роҳат қилиб қилич уриштирадиган рақиб учрамади, деб армонда юрганди.

- Бу одам аслзода бир бекка ўхшайди. Хитойда бундайлар бошқўмондон бўлишлари турган гап. Аммо Хоразмда олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, киши қадрини билмайдилар.

- Қара, қара!

Қиличларнинг ўткир учлари ой нурида ялтирайди. Сариқ Лағўтнинг ҳарифи хийла мушкул вазиятга тушган эди. Томошабин қароқчиларнинг вақти чоғ.

- Бизники ғолиб чиқадиганга ўхшайди...

- Ҳали номаълум.. Бироқ ғолиб чиқмаса ҳайратланган бўлурдим. Негаки, ҳатто Темур Малик ҳам Лағўтчалик моҳир қиличбоз эмас.

- Ҳа-я...

- Қара, қарагин, кўрдингми?!

- Нега туртасан, айтмасанг ҳам, кўриб турибман.

Жанг қизигандан қизиди. Энди Сариқ Лағўт мушкул аҳволга тушди. Унис масхара қилди:

- Ҳа, битдингми, қароқчи.

- Отдан йиқилган чоқда ҳам шундай десанг, тасанно айтардим...

- Ташвиш чекмай қўяқол, албатта, айтаман. Чунки отдан думалайдиган мен эмас.

- Бу сенинг тахмининг, холос.

- Тахмин эмас, аниқ биламан. Чарчаган бўлсанг оғайниларингдан

бирига жой бўшатақол, а, нима дейсан?

- Сени оёқдан олмагунча чарчаш нелигини билмайман.

Лекин у ҳарсиллай бошлаганди. Бойдор ер курар, эгасининг амрини кутарди. Бироқ негадир эгаси унга "Бос!" деган буйруқни бермаётганди. Ит бунинг сабабини англамас, фақат ириллаганича томошабин қароқчиларга тикилиб турар, гоҳ-гоҳ қулоқларини динг қилар эди.

- Манави бўрибосарни қара, бўғизимиздан олишга шай турибди.

- Бўрибосар дейсанми? Йўқ, ўхшамайди.

- Ҳар ҳолда бўри боласи бу.

- Бўлса бордир.

- Эҳтиёт бўл Лағўт!

Бироқ энди кеч бўлган, Лағўтнинг қиличи қўлидан учиб, беш қадам нарига тушган эди.

У "вой!" деб қичқиришга улгурди, холос. Жангга отилмоқчи бўлган шерикларига ўгирилди.

- Тўхтанг! - деди у. - Бу усулни фақат Темур Малик деган қиличбоз билади, деб эшитган эдим.

Сўнг у шитоб билан рақибига юзланди.

- Сен Темур Маликмисан?

- Худди ўзи.

- Нега бунинг дарров айтмадинг?

- Фурсат бўлдимми? Айтган билан бирор нарса ўзгарармиди?

Сариқ Лағўт бош эгди.

- Истасанг мени ўлдир.

- Енгилганингдан хафа бўлдингми?

Лағўт елкасини қисди.

- Нега хафа бўлай? Мен оддий бир қиличбозга ютқизсам алаимдан ўлган бўлур эдим. Бироқ Темур Малик...

- Хўш?

- Сенга бой берганимдан ифтихор этаман.

Темур Малик қиличини қинига жойлади. Сўнг деди:

- Хоҳласанг, бирга кетамиз. Биз-ку қизиниб олдик. Оғайниларинг ё ўзаро машқ қилиб, ёки югуриб қизиниб олишсин.

- Қаёққа кетамиз?

- Бир бошпана топгани.

- Менинг бошпанамга борақолайлик. У ер иссиққина, эртагача маза қилиб ухлаб оласан.

Темур Малик иккиланиб ўтирмади, бош силкиб, рози бўлганини билдирди. Орқага қайтдилар. Сариқ Лағўтнинг бошпанасига боргунча бир-икки оғиз гаплашдилар, холос. Ғор иссиқ эди. Гулхан гуриллаши билан янада исиди. Гулхан атрофига чўкдилар.

- Яхши йигитга ўхшайсан. Аммо нега бу йўлга кирдинг?

Сариқ Лағўт бош чайқади, чуқур нафас олгач, деди:

- Тарихи узоқ. Айтишга арзимаيدди, чунки кўп эски гап.

- Майли, эштайлик.
- Ундай бўлса айтганим бўлсин.

Лағўт оташга тикилиб, сўз бошлади.

- Мен ўн ёшларда эдим. Ота-онам билан саҳро этагидаги кичик бир кулбада яшардик. Турмушимиз яхши эди. Мол-ҳолимиз бор. Бўш вақтлари отам овга чиқиб, ул-бул отиб келарди.

Бир куни саҳрони отлиқлар босиб кетди. Шовқин-сурон билан устимизга бостириб келишди, ўтовимизни йиқиб, отамни ўлдиришди. Мендан беш ёш кичик укам Бойту билан онамни олиб кетдилар. Бир ўзим қолдим.

- Кимнинг аскарлари эди улар?

- Билолмай қолдим. Агар билсам, томчи қоним қолгунча улар билан урушган бўлардим. Пакана от минган эди улар. Кўпчилиги кўсанамо, иягининг у ер бу ерида яккам-дуккам тук бор, холос. Сочлари ўрилган. Кейин уларни ҳеч кўрганим йўқ. Қаердан келишган, ким ўзи, худо билади.

Кўзини гулхандан узиб, Темур Маликка боқди.

- Кўп йиллар хизматкорлик қилдим. Қорахитой савдогарлари, қипчоқ хонлари кўлида тутқун бўлдим. Охири чидай олмай, қочдим. Бироқ тезда тутдилар. Тўқайда бир дарахтга боғлаб, ўлим қучоғига ташлаб кетдилар. Уч кун оч-наҳор қолдим. Ниҳоят Хоразм аскарлари мени қутқардилар, ўз сафига қўшдилар, қилич уриштириш, найза санчишни ўргатдилар.

Аччиқ кулди:

- Онам учун ўч олишга қасам ичгандим. Бу дард ичимни таталар, кечалари кўзимдан уйқуни қочирав эди. Сабр-тоқатим тугаб-битгач, Гурганждан чиқдим. Тоғлар, ўрмонлар ошдим. Тасодифан Бойтуни учратдим. Асирликдан қочиб қутулган экан.

Йўталди.

- Тутган йўлим яхши эмаслигини биламан, лекин на илож, шунга мажбурман. Ўз-ўзимча бир дунё барпо этдим, яшаб юрибман. Балки бу йўл тўғри эмасдир, аммо бошқа чорам йўқ. Бу тоғларда, шу тўқайда яшашнинг бошқа йўли йўқ. Оллоҳ шохиддирки, мазлумларга озор бермайман, менинг ишим бойлар билан. Савдо карвонларини босиб, яғмолайман. Қўлга киритган ғаниматнинг кўпини фақирларга улашаман. Халқ мени яхши кўради, мен ҳам халқни севаман, қувватим шунда, мени тутиб беришни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмайди.

- Хўш нега менга ҳужум этдинг?

- Биз кўпчилик эдик, йигирматача. Орамиздан бири хиёнат қилди, одамларимни алдади, отларни ҳам олиб қочдилар. Қўлимизда ўзинг кўрган отдан бошқа ҳеч нарса қолмади. Ярим соат сени пойладик. Отингдаги эгар-жабдуқлар, уст-бошинг фақир эмаслигининг кўрсатиб турибди. Ёлғиз эканлигининг билгач, ҳужум этдик.

Сариқ Лағўт бошини кўтарди.

- Шаҳзода Жалолиддин қандай?

- Ёмон эмас, - деди Темур Малик. - Бироқ отаси билан муносабатлари унча яхши эмас. Отасининг хатти-ҳаракатларини маъқул топмайди.

- Қайси ҳаракатини? Айбга буюрмайсан, ҳаддидан ошиб, савол бердим, шекилли. Хоҳламасанг жавоб берма.

Темур Малик бу сўзларни эшитмагандек сўзлади:

- Жалолиддиннинг отаси Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад атрофига нуқул қипчоқларни тўплади.

- Сен ким тарафдасан?

- Мен Жалолиддинни яхши кўраман, отасига ҳам ҳурматим чексиз. Ҳар ҳолда у шунча замондан бери бизни зафардан зафарга отлантирди. Бироқ кейинги йилларда феъли ўзгариб, баджаҳл бўлиб қолди. Онаси Туркон Хотуннинг таъсирида бўлмағур ишлар қилмоқда. Хоразмшоҳ яқинда Жалолиддинни валиаҳдликдан тушириб, онаси қипчоқ уругидан бўлган кичик ўғли Ўзлоқшоҳни валиаҳд эҳлон этади, деган миш-мишлардан кўнглим айнийди.

- У ҳолда...

Темур Малик ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб берди:

- Жалолиддиннинг ёнида бўламан, албатта. Ўзлоқшоҳ ҳали она сути оғзидан кетмаган бир бола. Бизга ақлли, эс-ҳушли сардор лозим.

- Гапинг тўғри.

- Сен не дейсан?

- Мен бир қароқчиман. Хоразм султонининг қўлига тушсам ҳам, бошқа бир хоқоннинг қўлига тушсам ҳам жазом айни: бошимни кесадилар. Мен бўлсам онам учун ўч олмасдан ўлишни истамайман.

- Ниятинг фақат шуми, холос?

- Яна нима ҳам бўлсин?

- Неча йиллар олдин ўтиб кетган бир гапни ҳамон кўтариб юрибсанми?

Сариқ Лағўт каловланди. Бу томонини ҳеч ўйлаб кўрмаган экан. У шу чоққача онаси учун қасос олишни ўйлаб келган эди, холос.

- Билмасам, - деди у.

- Ҳа, шундай, бу неча йил илгари бўлиб ўтган ҳодиса. Бўлар иш бўлган, интиқом олай деб осий бўлмоққа не ҳожат? Яхшиси, аскар сафига қўшил, омадинг келса, балки онангни олиб қочганларни ҳам топарсан. Интиқом ҳеч қачон ғояга айланмаслиги лозим. Бу ёмон бир туйғу. У инсон ақлини жиловлайди, уни балога гирифтор этади, кўзини хиралаштиради.

- Айтганларингда жон бор...

- Энди мизғиб олайлик.

- Ҳа, албатта, дам олайлик.

Чўзилишди. Бош остига тўнка қўйишди. Темур Малик хуржундан ёпинчигини олмади, бошқалар қатори кўрпасиз ётди. У чарчаганди, ҳамон уйқуга кетди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Баҳайбат чинорлар, қалин япроқли арғувон дарахтлари орасидан ўтган мрамар йўлка бўйлаб соқчилар, Волида султон кўрсатмасига мувофиқ, кўзга ташланмаслик учун пана ерлардан жой олишган. Туркон Хотун ўз саройининг муаззам боғида сайр қилиб юрганида аскарларга дуч келишни ёқтирмас эди.

Анча ёшни қоралаб қўйганига қарамай, Туркон Хотун ҳали тетик. Юзи ёш қизларникидай таранг, қўлларининг териси юмшоқ, силлиқ. Унинг бутун туриш-турмуши роҳатда ўтган сафоли умридан далолат берарди.

Туркон Хотуннинг бўйнида кумуш безакли қордай оппоқ ҳарир рўмол. Аёл ўз зарофатини кўз-кўз этиб, рўмолининг бир учини ўнг елкасидан ошириб орқага ташлаган. Рўмол учи унинг белида солланади. Туркон Хотуннинг боши устида мўъжазгина, аммо ниҳоятда нодир жавоҳирлар билан безатилган олтин тож. Устидаги қирмизи қўйлагининг узун этагини уч қадам орқада келаётган икки ходима кўтариб боради. Бир қадам орқада эса уй хизматчиси Гулниҳол. Унинг қўлидаги олтин тосда Туркон Хотун учун гулсуви бор. Туркон Хотун ўзига тез-тез гулоб сепиб қўярди.

Туркон Хотун қўлларини узатиши билан Гулниҳол ҳушёр тортди ва олтин тосни яқин келтирди. Дарахтлар орасига хушбўй ҳид таралди.

Баҳор қуёши арғувон дарахтлари орасидан сизилиб ўтиб, ҳовузда виқор билан сузиб юрган оққушларнинг симобранг патларида жилвала-нади. Туркон Хотун ҳовучини гулобга тўлдириб, пешонасини ҳўллади, сўнг бошини баланд кўтариб, кўкка назар ташлади. Эҳтиросли бир товуш-ла:

- Ер юзида мендан қудратли бирор аёл бормикан Гулниҳол? - деб сўради.

Хизматкор аёл ҳар доимгидай бош эгиб, таъзим бажо келтирди.

- Йўқ султоним, сиздан қудратли аёл подшо дунёда йўқ.

- Албатта йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас... Чунки мен Хоразм султони-нинг онасиман!

Шу пайт отларнинг оёқ товуши эшитилди.

Туркон Хотун бошини эгди.

- Ўғлимиз бўлса керак, - деб мингиллади у.

Дарҳақиқат, кўп ўтмай Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад маҳрамлари билан боққа кириб келди. Ёнида икки отлик, бири қипчоқ бекларидан Тўнғичхон, иккинчиси Темур Малик...

Темур Маликни кўриб Туркон Хотуннинг энсаси қотди.

- Яна ўша шайтон! - деди у ўзича.

Султон Алоуддин Муҳаммад бўз отга минган, отнинг эгар-жабдуқлари қимматбаҳо жавоҳирлар билан безатиғлиқ. Нўхта-жиловлари ҳам олтин-кумуш нақшлар-ла зийнатланган. Хоразмшоҳнинг салласида жиға бўлиб, унинг ўртасида каттакон дур порлаб турарди.

Султоннинг эғнидаги заррин ипак тўн енгил солланади. Қиличининг олтин сопи қуёш нурида ялтирайди.

Хоразмшоҳнинг орқасидан узун найза кўтарган соқчилар кириб келди. Туркон Хотуннинг ичига қўрқув оралади. Агар ниятидан ўғли хабар топгудай бўлса борми, соқчилар ҳамон уни илма-тешик қилиб, этини кўппакларга едирган бўлурди. Бироқ унинг хавотирга тушиши учун ҳеч қандай асос йўқ. Чунки неки қилмасин, у султоннинг онаси, бунинг устига Алоуддин Муҳаммад онасини жуда яхши кўради.

- Муҳтарам онамизга саломлар бўлсин, фозил аёлга, дунё хотинларининг султонига шон-шарафлар бўлсин! - деди султон.

Хоразмшоҳнинг самимияти ва ҳурмат-эъзозидан Туркон Хотуннинг боши осмонга етди. Ўғлига енгил таъзим ила жавоб берди.

- Жаҳон шоҳига саломлар бўлсин. Сен каби бир жаҳонгирнинг онаси бўлганимдан бахтиёрман. Жаноби Ҳаққа минг шукрлар.

Мармар йўлкадан ёнма-ён юриб, саройга киришди. Соқчилар дарҳол эшикнинг икки ёнидан жой олиб, шамдек қотдилар. Темур Малик бир дарахт остига бориб ўтирди. Тўнғичхон бўлса соқчилар ёнида қолди.

Султон онаси билан ҳашаматли қабулхонага кирди. Туркон Хотун ўғлига ёнидан жой кўрсатди.

- Қани, сўйла, шаҳаншоҳ, шарафингдан шарафланиб, илмингдан нур олайлик.

Султон онасининг ёнига ўтирди.

- Яхшиси, муҳтарам онамиздан эшитсак.

- Оламларнинг офтоби, тингла, муштипар тул онангнинг сўзларини яхши эшитиб олгин. Падари бузрукворинг билан не-не қора кунлар кўрмадик дейсан. Биласан, у муҳтарам зот от устида туғилиб, от устида оламдан ўтди. Аммо бизга улкан бир давлат қолдирди. Оллоҳ рози бўлсин, сен бу давлатни янада кенгайтирдинг, душманларингни тиз чўктирдинг, букилмайдиған билакларни букдинг, эгилмайдиған бошларни эгдинг.

Алоуддин Муҳаммад онасининг мақсадини билиб олишга ҳарчанд уринмасин, гапнинг тагига етолмади.

- Энди улкан Хоразм мамлакатининг ягона султони бўлдинг. Ер юзида сендан буюкроқ султон йўқ. Аммо кунларнинг бирида бу давлатни сендан тортиб олмоқ истаганлар чиқиб қолиши мумкин. Сен ҳозирдан тадбирли бўлмоғинг даркор.

Султон ғазабланиб, оёққа турди.

- Менинг тахтимга кўз тикишга ким журъат қилиши мумкин? Бирон гапдан хабарингиз бўлса, дарҳол айтинг.

Волида султон ҳам оёққа қалқди. ўғли билан юзма-юз бўлди.

- Ташвишланма, ҳозирча бундай бир гап йўқ. Мен келгусида бўлиши эҳтимол гаплардан сўйладим, холос.

- Нима бўлиши мумкин?

- Сен барча нарсани ҳар кимсадан кўра олдинроқ кўрасан ва сезасан. Сенга ҳамма нарса аён. Давлатнинг улуғлари, олимлари амрингда ҳозир у нозир. Улар сени барча гап-сўздан бохабар этиб туришибди. Мен бўлсам бор-йўғи бир ғариб тул хотинман. Атрофимни жоҳиллар босган. Ора-сира келиб, ҳолимдан хабар олмасанг сиқилиб ўлишим турган гап.

Онанинг бу сўзлари Хоразмшоҳнинг қулоғига кирмади ҳам. Саволини такрорлади:

- Тахтимга кўз тиккан ким, онажон?

- Ҳозирча йўқ, ўғлим, аммо битта-яримтаси чиқиб қолиши мумкин. Атрофингдагиларга кўз-қулоқ бўл.

- Ким бўлиши мумкин?

- Сенга энг яқин бўлганлар.

- Менга энг яқин бўлган ўғлим Жалолиддин, холос.

Туркон Хотун сирли бир тарзда кулимсиради. Бошини эгди, сўнг:

- Билмадим, - деди.

Султон Муҳаммад тириклигида ўғли бундай разил ишга қўл урмайдиган покиза ва ҳалол йигит эканини яхши билса-да, ичидан зил кетди.

Туркон Хотун бунини дарҳол пайқади. У ҳеч нарса билмагандай сўзида давом этди:

- Шавкатли султоним, Хоразмшоҳлар сулоласини давом эттирмоқ сенинг зиммангда. Бу юк кеча отангнинг зиммасида эди. У бу имтиҳондан яхши ўтиб, дорулбақога кетди. Сен тарихда Хоразмшоҳлар даврини тугатиб-битирмоқ каби ёмон ном қолдиришни истамайсан, албатта. Шундай экан, менга қулоқ бер, сенга яхшиликдан бошқани раво кўрмайдиган кекса онаизорингга қулоқ сол. Биласанки, онанг қипчоқ уруғидан. Қипчоқлар кеча асиримиз эди, бугун эса тамоман бизга дўст. Уларни муҳофаза этмоқ бурчимиз. Табиийки, улар ҳам тожу тахтинг учун жонларини фидо этмоққа шайдирлар.

Султон Муҳаммад онасининг нима демоқчи бўлаётганининг тағига етолмади. Коса тағида ним коса борлиги аниқ. Аммо мақсад нима ўзи? Султон шунинг устида бош қотирарди.

- Не демоқ истайсиз, онажон? Очикроқ сўзласангиз.

- Бундан ҳам очикроқ гапириб бўладими, давлатпаноҳ ўғлим? Қипчоқларни ҳимоя эт, шунда улар ҳам сени муҳофаза этадилар. Улар Хоразмшоҳлар хонадони бу замин, нафақат бу замин, балки янада кенгроқ заминлар устида илалабад бор бўлишини хоҳлайдилар. Улар сенга садоқатли, сен ҳам уларга шунга лойиқ мартабалар бергин. Шу йўл билан ўзингни муҳофаза этасан. Сезишимча, сафар тараддуидасан. Арслоним янги зафарлар кучмоқ ниятида. Ким бунга қарши тура оларди? Албатта, ғазот сенинг ҳаққинг, аскарларинг билан улуг зафарлар қучасан. Сен замонанинг Искандари Зулқарнайисан, ҳатто ундан ҳам улугсан.

Хоразмшоҳ бош силкиб, онасининг сўзларини тасдиқлади.

- Ҳақ гаплар айтдингиз, онажон...

- Албатта, ҳақиқатни сўзладим. Бироқ муҳориба натижасини олдиндан айтмоқ мушкул. Қодир Оллоҳ не ёзган, ким билади? Оллоҳ умрингни узоқ қилсин, бироқ умринг жанг майдонида итмомига етмоғи ҳам мумкин.

Жим қолди. Алоуддин Муҳаммад онасидан ранжиди. Шу онда ўлимдан сўз очмоқнинг не ҳожати бор эди? Бирдан совуқ ўлим шарпаси оралагандек бўлди. Гўё хонага Азроил кириб келди.

Хоразмшоҳ бўғиқ овозда:

- Хўш? - деди.

- Оллоҳ қазони кеч берсин, мени кулфатдан йироқ қилсин. Раҳматли падарингнинг вафотидан сўнг на ўликман, на тирикман. Сенга бир гап бўлса ўламан қўяман.

Онаси ўлимдан сўз очганидан кейин Алоуддин Муҳаммаднинг юрагига қўрқув оралаб, олазарак бўлди. Бунга сезган ҳамоно ҳайрон бўлди. Не бўлди унга? Жанг майдонларида қўрқмаган, ўлимнинг юзига тап тортмай тик боққан бу инсонга не бўлди ўзи? Ҳар ҳолда бу кексалик нишонаси эди. Не қилиб бўлса-да, ичига оралаган қўрқувдан халос бўлмоғи лозим.

Ўзини қўлга олишга тиришиб, деди:

- Давом этинг, онажон, қулоғим сизда.

- Худо кўрсатмасин, мабодо шундай бўлса, тожу тахтинг Жалолиддинга қолади. Жалолиддин бўлса бировлар билан бирлашиб, фасод қозонига ўт қалаштирмоқда. Сенга айтмай деб кўп уриндим, лекин энди айтмасам бўлмайди. Бор гапни билиб қўйганинг яхши. Билиб, шунга мос чора кўрасан. Ўғлимизни хабардор этмоқ бизнинг энг муқаддас бурчимиздир... Энди бўлса ўз-ўзимдан юзларча, ҳатто минг дафъа сўраган бир савол берай: ажабо, сендан кейин мамлакатимизни Жалолиддиндан ҳам яхшироқ бошқарадиган киши йўқми?

- Хўш, ким бор?

- Ҳамма гап шунда... Ким, ким бўлиши мумкин? Бу саволга мамлакатимизнинг оқилу доно кишилари жавоб топдилар.

Қўлини қўйнига тиқиб, ўроғлиқ бир қоғоз олди. Титраган бармоқла-

ри билан қоғозни очиб, мактубни ўғлига узатди.

- Олимларимизнинг жавоби шу. Ўқи!..

Султон шоша-пиша мактубни қўлига олди ва бир қўз югуртирди.

- Гап бу ёқда экан, - деб минғилади у. - Оқилу доноларимизнинг фикри шундоғ экан-да! Тахтимни Жалолиддинга эмас, кичик ўғлим Қутбиддин Ўзлоқшоҳга муносиб кўришибди-да. Хўш, унда Жалолиддинни не қилай? Ахир, уни валиаҳд тайин этган эдим-ку.

Кекса аёлининг лабларида табассум ўйнади. Ўғлининг иродаси букилганини сезди.

- Бу жуда осон, - деди у. - Уни узоқ эллардан бирига волий этиб тайинлайсан, тамом-вассалом. Шу билан иш битади қўяди. Катта таҳлика туғдираётган Жалолиддиндан қутулиб, ором топасан. Шундан кейин кечалари уйқунг қочмайдиган бўлади.

Шоҳ онасига ҳайрат-ла қўз ташлади.

- Онажон, кечалари уйқум қочишини қаердан билдингиз?

Туркон Хотун мушфиқона оҳангда деди:

- Мен онаизорман, шавкатли султоним, бунинг устига султоннинг онасиман. Султоннинг онасининг катта масъулиятлари бор. У ўғлига тааллуқли ҳамма нарсадан, ҳатто уйқусидан ҳам бохабар бўлмоғи лозим. Шу боис уйқунгни қочираётган масалани ҳал этмоқ менинг бурчимдир.

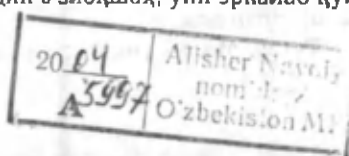
Сўнг Туркон Хотун ҳалигина ўртага ташлаган масалани пухталаш мақсадида таҳдид ҳам қилиб қўйди:

- Агар Жалолиддинни валиаҳдликдан тушириб ўрнига кичик ўғлинг Қутбиддин Ўзлоқшоҳни тайинламасанг бутун қипчоқлар мамлакатингдан чиқиб кетишмоқчи. Мени ҳам ўйла, ўғлим, биласанки, мен ҳам қипчоқман. Худо ҳаққи, уларнинг орқасига тушиб, ғарибу натавон сизинди бўлиб кетиб қоламан.

Хоразмшоҳ Муҳаммад тараддуд гирдобига тушди. Жалолиддиннинг нақадар маҳоратли саркарда эканлигини барча билади. Уни валиаҳдликдан туширган тақдирда мингларча ватандошларининг ёрдамидан маҳрум бўлиши турган гап. Ҳатто Жалолиддин истаса уларга бош бўлиб исён кўтариши мумкин. Хоразмликлар кўп жасур. Жанг майдонларида у буни ўз кўзи билан кўрган. Аммо онаси қипчоқлар билан. Онасининг катта обрў-эътибори бор. Қипчоқ хонлари Волида султоннинг амрини киприк қочмай бажо келтиришади.

Туркон Хотун ўғлининг юзидан тараддулланаётганини билди. Тахтининг ёнидаги хонтахта устидан олтин кўнғироқчани олиб, бир неча бор чалди. Ичкарига бир одам шоҳона кийинган етти ёшлардаги болани етаклаб кирди. Туркон Хотун болани бағрига босди. Сўнг уни Муҳаммаднинг ёнига олиб борди.

- Қара, султоним! Валиаҳдинг Қутбиддин Ўзлоқшоҳ, уни эркалаб қўймайсанми?

Хоразмшоҳ уйқудан уйғонгандек боқди. Рўпарасида турган кичик ўғлини кўриб ҳайрон бўлди. Сўнг ўзини қўлга олди. Ўғлининг сарғиш сочларини сийпаб деди:

- Баракалла, анча бўй тортиб қолибди-я.

Волида султон кулди:

- Албатта, болагинам меҳрибон момосининг қўлида тез вояга етмоқда. Валиаҳд бўлганидан кейин янада тезроқ улғаяди, кўп ўтмай кўшинингга бош бўлади, моҳир қўмондон бўлиб, зафар устига зафар қозонади. Сен ҳам умрининг охирини роҳат-фароғатда ўтказасан.

Хоразмшоҳ гўё сеҳрлангандай, сўзининг маъносига эътибор ҳам бермай:

- Тўғри айтдингиз, - деди.

Туркон Хотун қувониб, келган одамга ўгирилди:

- Тез ташқарига чиқиб, жар сол: Хоразм мамлакатининг улўф султони Алоуддин Муҳаммад кичик ўғли Қутбиддин Ўзлоқшоҳни валиаҳд тайин қилдилар. Чоп, илдам бўл...

Одам ташқарига чиқди. Шоҳ онасига бақрайиб қолди. Туркон Хотуннинг ажууди қулоққа айланди. Жарчининг сўзларини эшитгач, кўнгли жойига тушди.

- Эй одамлар, эй беклару, аскарлар... Эшитмадим деманглар. Шавкатли султонимиз Алоуддин Муҳаммад кичик ўғли Қутбиддин Ўзлоқшоҳни шу соатдан эътиборан валиаҳд тайин этдилар.

Олдин кўнғироқ товуши, сўнг яна жарчининг товуши эшитилди...

- Эй беклар, эй аскарлар, одамлару одамлар, эшитмадим деманглар...

Жарчининг сўзларини эшитгачгина Хоразмшоҳ ўзига келди. Бир муддат жарчини тинглаб турди. Сўнг атрофга олазарак боқиб, қўлларини ёзди ва:

- Қисмат, - дея минғиллади.

Дераза томон юриб, пардани кўтариб, ташқарига қаради. Темур Малик дераза тагида ҳайратдан лол қолиб турарди. Султон атрофга кўз ташлади. Дарахтлар орасида бир тўда қипчоқ суворийлари бор эди. Ҳаммаси қуролланган. Султоннинг кўнглига гумон келди.

Ажабо, унга қарши фитна тайёрлашганимкан? Онасига қаради. Ўзлоқшоҳ ҳамон бувисининг қучоғида. Худди қўлидан тортиб олиб кетишларидан қўрққандек неварасини бағрига маҳкам босиб олган. Султон яна боққа назар ташлади.

Темур Малик гўё миҳлангандек қотиб қолган. Оёқларини керганича қипчоқ суворийларига тикилиб турибди. Хоразмшоҳ тинчланди. Чунки биргина Темур Маликнинг ўзи бир тўда қипчоқ суворийларига бас келишини билар эди. Азалдан шундай - ёнида Темур Малик бўлган чоқда султон ўзини бежавотир ҳис этарди. Шу боис уни доим бирга олиб юрар эди.

Темур Малик унинг янги қарорига не дер экан, ажабо? Юз ифодаси-

га қараганда ҳар ҳолда мамнун эмасга ўхшайди. Зотан мамнун бўлмаслиги турган гап эди. Чунки у Жалолиддиннинг энг яқин дўсти. Мабодо Жалолиддин исён кўтарса Темур Малик ким тарафда бўларди? Шубҳасиз, Жалолиддин тарафда!

Минг лаънат шу қарорга! Ўзлоқшоҳни валиаҳд тайинлаш қаердан келди калласига. Ахир, валиаҳдни ўзи танламади-ку, бундай қарор етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди-ку! Фақат гоҳи-гоҳида яқинларига бундан сўз очган, унда ҳам Жалолиддин ҳаддидан ошиб, тизгиндан чиқиб кетмаслиги учунгина бу усулни ем сифатида қўллаганди, холос. Бироқ онасининг истагига қарши чиқолмади, натижада бир лаҳзада бўёқ хуми синди қўйди.

Энди сўзидан қайта олмайди. Султоннинг сўзи отилган ўқ. Кейинчалик лозим бўлса, қарорини ўзгартиришга ҳаққи бор. Балки ўшанда Жалолиддинни танлар.

Қатъиятли бир тарада онасига ўгирилди:

- Она, тилагингиз бажарилди, энди навбат меники. Қипчоқ хонларини чақиринг, гаплашайлик.

Кекса аёл ўғлини мағлуб этганидан ғурурланиб, қўлига олтин қўнғироқни олиб, бир неча бор чалди. Ичкарига кирган хизматкорга:

- Хонларни қабулхонага чорла, - деб амр берди.

Кўп ўтмай қипчоқ хонлари лапанглаганча ичкари кириб, салом бердилар ва кўрсатилган жойга чўқдилар. Туркон Хотун юзига ҳарир пардани тушириб, ўғли билан баробар оёққа қалқди.

Султон Муҳаммад хонларни бир-бир кўздан кечирди. Сўнг энг кекса бекка тикилди.

- Қипчоқ хонлари, - дея сўз бошлади у. - Тилагингизни бажо келтирдим. Аммо бир истагим бор. Биласизки, Бағдод халифаси Носир табаамни тўхтовсиз исёнга ундамоқда, мамлакатимнинг у ер бу ерида ғавго чиқармоқда. Душман билан эмас, ўз мамлакатим фуқаролари билан шуғулланишга мажбур бўлаётирман. Бағдодга қўшин тортишимиз муқаррар. Носирни ағдариб, ўрнига бизга содиқ бир халифа қўймоғимиз керак. Бўлмаса мамлакатимиз тинчимайди.

Кекса қипчоқ хони оёққа турди. Бир-икки йўталиб олгач, палағда товушда сўзлай бошлади:

- Тўғри айтдингиз султоним! Бироқ қипчоқ хонлари аввало ўз юртини озод этишни истадилар. Эшיתיшимча қорахитой қўшини ўлкамизни харобага айлантирган, хотинларимизни чўриликка олиб кетган эмиш. Уй-жойларимизга ўт қўйиб, овулларимизни вайрон этибди. Олдин бизнинг ўлкамизга қўшин тортинг. Юртимиз устига келган балони даф этинг, сўнг айтган жойингизга кетайлик.

Ўтирганларнинг ҳаммаси уни маъқуллади.

- Аввало бизнинг элимизни тозалайлик, сўнг Бағдод сафарига отланийлик, - дейишди улар бир оғиздан.

Султон тишларини қисди. Яна дераза томонга йўналди. Қипчоқ суворийлари кўпайишган, бироқ энди Темур Малик йўқ. Султонни ваҳм босди. Ўзини душман қуршовида ёлғиз ҳис қилди. У илк бор бундай ҳиссиётни бошдан кечираётган эди. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Ташқарида кутиб турган аскарлар Туркон Хотуннинг амрига мунтазир. Бир имо қилса борми, улар саройга бостириб кириб, султоннинг қўлини боғлаб, судраб чиқишлари ҳеч гап эмас.

Буни тушуниб етди, хонларга боқди. Уларнинг юз-кўзида қатъият ифодалари бор эди. Ноилож тасдиқ этди.

- Кўп аъло, сиз истаганча бўлсин.

Хонлар бараварига бақиринди:

- Яшасин жаҳон султони, яшасин шоҳ Муҳаммад!..

Волида султон котибига имо қилди. Котиб ўрнидан турди, султонга яқинлашиб, қўлига қалам берди, сўнг ёзувга тўла қоғозни тутқазди.

- Бу нима?

- Қутбиддин Ўзлокшоҳ сиздан кейин салтанат тахтига чиқиши тўғрисида фармони олий берган эдингиз. Фармонни битдик, имзонгизга мунтазирмиз.

Султон сарғайди, қўллари титрай бошлади. Борса келмайдиган йўлга кирган эди. Кўз қири билан фармонни ўқиди.

Фармонда ундан кейин кичик ўғли Ўзлокшоҳ Хоразмшоҳ бўлиши ёзилган эди. Валиаҳд вояга етгунга қадар унга Туркон Хотун васийлик қилади.

Қамиш қалам қўлидан тушиб кетаёзди. Имзолади, сўнгра узугини ҳўллаб, муҳр босди-да, фармонни котибга қайтариб берди.

Фармонни Туркон Хотун ҳам имзолади. Остига қуйидаги ёзувни битди: "Ер юзида яшаётган барча хотинларнинг султони Туркон Хотун".

Мажлис охирига етди. Султон гоҳ худ, гоҳ беҳуд бир ҳолда ташқарига чиқди. Ҳатто онаси билан хайрлашишни ҳам унутди. Остона ҳатлаши билан қипчоқ суворийлари бақира бошладилар:

- Султонимизнинг умри узоқ бўлсин!..

- Оллоҳ давлатини зиёда қилсин!..

- Қиличини ўтқир қилсин!..

Тил учида айтилаётган ҳамду саноларга султон эътибор бермади. Икки сайис етаклаб келган безакдор отига бир сакраб минди. Темур Маликнинг қораси кўринмади. Қипчоқ хони Тўнғичдан сўради:

- Темур Малик қаерда?

Хон бир сўз-ла жавоб қайтарди:

- Кетди...

* * *

Темур Малик Туркон Хотуннинг саройидаги ҳодисаларни кўриб,

Жалолиддиннинг валиахдликдан туширилганини билгач, бир неча дақиқа ўзини йўқотди, саросимага тушди, не деярини билмади. Сўнг аччиқ кулди. Қуриган лабларини ялади, атрофдагиларга бир назар ташлади-да:

- Фитначилар! - деди.

Дедию отига миниб, боғдан чиқиб кетди. Шаҳар ташқарисидagi саройида бўлган Жалолиддинни хабардор этиш мақсадида от суриб кетди.

Кўчалар тирбанд бўлишига қарамай отини илдам ҳайдаб бораркан, кимдир уни қақираётганини эшитди.

- Темур Малик!..

Кимдир уйлар орасидан чиқиб унга яқинлашди.

- Кимсан?

- Мен Сариқ Лағўтман...

Темур Малик ҳайратланмади. Чунки у бу шерюрак қароқчининг қачондир ўзини излаб келишини биларди.

- Мен билан юр, - деди у.

Тор кўчалардан юриб кетишди. Дўконларида чордана қуриб ўтирган тужжорлар мижозларга лаби лабига тегмай молини мақтайди. У ер бу ерда хўроз қичқиради, ит ҳуради. Валиахд алмашганидан шаҳар аҳли ҳали беҳабар. Акс ҳолда ғавғо чиқиши, ҳеч бўлмаганда у ер бу ерга тўпланишиб, аскарларга эшиттирмай вазиятни муҳокама этишлари турган гап.

- Ярмини берасан, - дея кескин ўшқирди биров. Темур Малик сас келган томонга ўгирилди. Уч аскар бир савдогарни ўртага олиб, дўк уришмоқда:

- Ярмидан камига рози бўлмаймиз.

Темур Малик бош чайқади. Улар Хоразмшоҳнинг солиқ маъмурлари эди. Нега молнинг ярмини бериши керак - Темур Малик бунга тушунмади. Отини шу ёққа бурди. Яқин бориб, қулоқ берди.

- Ярмини берасан, гап тамом. Султоннинг амри бу.

- Гапимга ишонинг, молнинг ярмини берсам бола-чақам оч қолади. Нега йилдан буён тужжорлик қилиб, рўзгор тебратаман. Қандай қилиб султон бундай фармон беради?

- Ие! Ҳали сен султонга қарши чиқяпсанми?!

- Ол-а, бундай қилишга кимнинг калласи иккита? Марҳаматли султонимиз бундай адолатсиз фармон бермаса керак. Шунини айтмоқчиман, холос.

- Ие, ие! Сен ҳали султонимизни золимликда айблаяпсанми?!

- Астафйруллоҳ, золим деганим йўқ. Аммо султон шундай фармон берган бўлса бу зулмдан бошқа нарса эмас.

- Ие!..

Аскарнинг қўлидаги қамчи баланд кўтарилиб, визиллаганча тужжорнинг елкасига тушди. Қамчи яна кўтарилди, аммо бу гал пастга тушмай қолди. Темур Малик қўл чўзиб қамчи учини ушлаб олганди. Аскар шид-

дат билан ўтирилди. Кўзидан олов сочиб, Темур Маликка тикилди.

- Қўйвор, бўлмаса тепкилайман, - деб бўқирди у. Сўнгра бирдан эси жойига тушди. У қаршисидаги одам катта амалдор эканини билиб қолди. Бош эгиб, таъзим қилди.

- Айбга буюрманг, аслзодам, - деди у. - Танитай қопман.

Темур Малик боши билан тужжорга ишора қилди.

- Бу одамдан не истайсиз?

- Солиқ тўлашини...

- Қанча олишингиз лозим?

Аскар тарадудланди. Сўнг ёйиб қўйилган молларни кўрсатиб деди:

- Шунинг ярмини...

- Нима, ярмини? Ҳар тожирнинг молидан ярмини оласиз деган амр-ни ким берди?

- Султон ҳазратлари.

- Фармонни кўрсат.

Аскар қўйнидан қоғоз чиқариб, Темур Маликка узатди.

- Мана...

Темур Малик диққат билан ўқиди. Фармонда тужжорлардан солиқ олиниши ёзилган, бироқ молнинг ярми олиниши тўғрисида ҳеч гап йўқ эди.

- Бу ерда молнинг ярми олинсин дейилмаган-ку.

- Бизга рухсат берилган.

- Бу одамнинг молини олиб кетсангиз у қандай аҳволга тушишини ўйламадингизми?

- Бу менинг вазифамга кирмайди.

- Оч-яланғоч қолса ҳам олаверасизми?

- Ҳа, оч-яланғоч қолса ҳам.

Темур Малик Сариқ Лағўтга умидсизларча қаради.

- Бу ишнинг охири вой, Лағўт. Бу ҳолга тушган давлатнинг умри узоқ бўлмас дейман.

Яна аскарга ўтирилди.

- Марҳаматсиз бўлма, - деди у. - Марҳаматсизлик мусулмон фарзандига ярашмайди. Ўзингга нимани раво кўрсанг, яқинларингга ҳам шуни раво кўргин.

- Бу менинг яқиним эмас...

- Нега?

- Мен қипчоқман, бу бўлса туркман.

Темур Маликнинг аъзойи бадани титраб кетди. Қавмлар орасига сочилган душманлик уруғлари ниш ура бошлаган эди.

Овозини кўтарди:

- Тупроғимиз бир, динимиз бир. Ҳеч бўлмаса мусулмонлигингизнинг ўзи кифоя. Дин бирлиги бошқа ҳамма нарсадан устун эмасми?!

Аскар елкасини қисди. Оғзини чапиллатди. Эшитганларига аҳамият

бермаганини кўз-кўз қилиш ниятида тужжорга тик боқди.

Темур Маликнинг бошига қон урди.

- Қоч олдимдан - дея ҳайқирди у. - Йўқса, отимнинг оёғи тагида ўласан.

Аскар қаддини кўтарди.

- Мен султоннинг қулиман...

- Мен бўлсам Оллоҳнинг қулиман, қоч дедим!

- Мен фақат ўз кўмондонимга итбат эстаман, у ҳам қипчоқ бўлсагина.

Темур Малик бир силташда аскарнинг қамчисини тортиб олди. Шиддат-ла кўтариб аскарнинг елкасига солди. Қамчи аскарнинг устига илондек узун тушди.

- Йўқол!...

Аскар унга адоват билан қаради. Қўлини қиличига юборди.

- Бунинг учун қон тўкмоқ керак энди.

Темур Малик бир саркарданинг оддий аскар билан халқ ичида қилич-бозлик қилиши яхши бўлмаслигини ўйлади. Ўнг оёғини узангидан чиқариб, зарб билан аскарнинг кўкрагига тепди.

- Аҳмоқ!..

Аскар бақирганча ерга ағанади. Темур Малик отини ҳайдаб кетди.

Сариқ Лағўт билан олдинма-кейин Жалолиддиннинг ёнига етиб боришди.

Шаҳзода бир курсида лочинининг бошини силаб ўтирган эди. Дўстига ҳайрат-ла боқди.

- Иншооллоҳ, хайрли хабар келтиргандирсан Темур Малик? - деди у.

Темур Малик олдинга ўтиб, салом берди.

- Илоҳим, ҳар кунингиз хайрли бўлсин Жалолиддин. Аммо бу гал яхши хабар келтирмадим.

- Ёнингдаги ким?

- Бу кишими, Қорақумнинг машҳур қароқчиси Сариқ Лағўт...

- Ие!..

- Товба қилиб, ҳузурингизга бош уриб келди.

- Оллоҳ гуноҳидан ўтсин.

Ўтирдилар.

- Қани сўйла, Темур Малик, ёмон хабаринг не ўзи?

Темур Малик чуқур нафас олди. Ўнг қоши сал керилди, бошини кўтарди.

- Султон падарингиз сизни валиаҳдликдан туширди.

Жалолиддин ҳайратдан донг қотди. Темур Маликнинг кўзларига тикилди.

- Қачон?

- Сал илгари, фармони Волида султон саройида эълон этилди.

Жалолиддин ўйга чўмди. Сўнг ним табассум билан дўстига қаради.

- Ўрнимизга кимни тайинладилар?

- Ўғай укангиз Қутбиддин Ўзлокшоҳни...

- Демак Туркон Хотун падаримизни қўлга олибди-да. Не ҳам қилардик? Бизнинг мақсадимиз мансаб ва мақом эмаски, қайғурайлик. Мамлакатимизга, динимизга, миллатимизга хизмат этишдан бошқа муродимиз йўқ. Керак бўлса укамиз Ўзлокшоҳ қўли остида оддий аскар сифатида жанг қилаверамиз. Худди отамизнинг туғи остида урушганимиз сингари...

Темур Малик унга маъқуллаган нигоҳ ташлаб турарди.

- Гап бунда эмас, - деди у. - Ўзлокшоҳ ҳали жуда ёш. Ҳар ҳолда у улғайгунча Туркон Хотун васийлик қилса керак, деб ўйлайман. У ҳолда нима бўлишини биласизми?

- Тахмин этишим мумкин. Давлат ишига хотин аралашади, қўшин бундан мамнун бўлмайди. Балки бировлар оёқланар. Ёки мамлакатнинг ҳар тарафига қипчоқ хонлари ҳукмфармо бўлар.

- Қандай фикрдасиз?

- Сенинг фикрингдан... Мамлакат учун бу фармон хайрли бўлишини тилайман. Аммо бир нарсани тушунолмаётирман. Падари бузрукворимиз не учун буни лозим кўрдилар? Яна бунинг устига сафар олдидан. Боз устига чегараларимизда пакана от минган босқинчилар пайдо бўлганлиги тўғрисида хабарлар келаётган бир чоқда. Не гап ўзи бу, тушунмадим.

Темур Малик жавоб бермади, тўғриси жавоб беролмади. Бошини эгди.

Пакана от минганлар тўғрисида анчадан буён хабарлар келаётган бўлса-да, уларнинг ким эканлигини аниқлашга ҳали вақт топишмаган эди. Улар ким, душманми, дўстми, муроди не? Беҳабар эдилар. Вақти келиб, албатта, буни билиб олишади.

Сариқ Лағўтга юзланди.

- Сен не хабарлар келтирдинг Сариқ Лағўт?

Сариқ Лағўт ҳурмат-ла жавоб берди:

- Ҳаққингга дуо қиялпмиз Темур Малик. Мени топгин деб айтгандинг. Сўзинг қалбимда муқаддас бир омонат, гуриллаган машъала бўлди. Орандан уч ой ўтди, мана, ниҳоят ҳузурингга келдим, амрингга мунтазирман. Сен ва султонимиз Жалолиддин ўл деган ерда ўлмоққа ҳозирман.

Темур Малик Сариқ Лағўтнинг елкасига қоқди.

- Яқин кунларда сен каби садоқатли дўстларга эҳтиёжимиз катта бўладиганга ўхшайди. Омон бўл, хизматинг бизга мақбул бўлур, иншооллоҳ.

Хонага навбатчи кирди. Қўлини кўксига қовуштириб салом берди.

- Султондан чопар келди, Темур Маликни чақиртирибдилар.

Темур Малик Жалолиддинга савол назари билан қаради.

- Бор Темур, отамиз ёмон ниятда бўлмаса керак.

- Мен ҳам шундай деб ўйлайман.

Оёққа қалқди.

- Лағұт, сен Жалолиддиннинг ёнида қол. Мен саройга бориб тез қай-
таман.

Шахдам қадам ташлаб, эшикдан чиқди.

* * *

- Қани кел, Темур Малик, ўтир шу ерга, сўйла не гаплар.

Темур Малик ўтирди. Хафа бўлганини билдирмасликка ҳарчанд урин-
масин, удалай олмади.

- Жалолиддин биз тўғримизда қандай фикрда?

Темур Малик ҳушёр тортди. Жалолиддинни зиёрат қилганидан сул-
тоннинг хабари бор. Инкор этмасдан жавоб берди:

- Жалолиддин умидвор, султоним. Фармонингиз хайрли бўлишини
тиламоқда.

- Сен-чи?

Темур Малик бир лаҳза тутилди. Сўнг шоҳга қараб деди:

- Мен каби бир фақир киши фикрининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ,
султоним.

- Хафа ва қизишган кўринасан.

- Йўғ-э, султонимиздан хафа бўлишга ҳаддим йўқ!

- Аммо солиқчимни урибсан-ку...

Гап бозордаги солиқ маъмури устида бораётган эди.

- Қилмишига яраша бўлди, султоним.

- Менинг амримга қарши чиққанингни билмайсанми?

- Мен фақат адолатсизликка моне бўлмоқ истадим.

- Шу боис солиқчимни урдингми?

- Агар бир аскар қўмондонининг гапини икки қилса, унинг жазоси
калтак бўлур.

Султон кулгидан ўзини тия олмади.

- Кулоқ сол, Темур Малик. Сени ўз ўғилларим қаторида кўришимни
яхши биласан. Шу боис айбингдан ўтдим. Сенга ишончим чексиз. Яқин-
да қипчоқ элларига юриш қиламан. Ундан кейин Бағдодга қўшин торт-
моқчиман. Халифа Носир бизга қарши иш кўрмоқда. Уни бир ёқли қил-
гандан сўнг яъжуж-маъжужлар масаласини ҳал этамиз.

- Яъжуж-маъжуж деганингиз ким?

- Мен ҳам билмайман, чегара томонлардан шундай хабарлар келмоқ-
да. Чегарадагилар хавотирга тушган. Пакана от минган бир сурув ас-
карлар тўғрисида гапиришмоқда. Олдин қорахитойлар, кейин халифа,
сўнг эса пакана от минганлар устига! Ҳаммасига кўрсатиб қўяман. Ду-
нёда мендан улуг султон йўқлигини исбот этаман.

- Зўрдан зўр кўп. Куч-қуввати ҳақида маълумот олмасдан нега душ-
манга нописанд қараяпсиз, султоним?

Султон Муҳаммаднинг жаҳли чиқди.

- Нима, менинг жаҳон подшоҳи эканлигимга шубҳанг борми?

Темур Малик бироз сукут этиб, жавоб берди:

- Ҳазрати Умар бир одамга ҳар тонгда: "Эй Умар, қиёмат кунини унутма, мағрур бўлма" деб эслатишни тайинлаган эканлар. Чунки у киши беҳуда гурурнинг оқибати не бўлишини билар эдилар. У киши ҳеч вақт гурурга берилмадилар ва умр бўйи адолат билан ҳукмфармолик қилдилар.

- Яъни, нима демоқчисан? Менинг зolim эканлигимга ишора этмоқчимисан?

- Бунга ким ҳам журъат эта оларди? Ҳаддим сизмаса-да, гурурга берилиш ўринли бўлмаслигини эслатмоқ истадим, холос. Қолаверса бир тужжорнинг молининг ярмини солиқ деб олиш талондан бошқа нарса эмас.

- Демак, сен шундай фикрдасан.

- Биласизки, султоним, ожизингиз умри бўйича фақат ростини сўйлаб келади. Ҳатто энг қалтис ҳолларда ҳам... Ҳозир ҳам шундай қилдим, айбимдан кечишингизни сўрайман.

Темур Малик оёққа қалқиб, қўл қовуштириб, таъзим қилди.

Султон ўйга толди. Ора-сира соқолини тортқилаб қўярди. Темур Маликдан бошқа бирон киши унга бундай сўзлашга журъат эта олмасди. Темур Малик тўғри деб ўйлаганини тап тортмай очиқ айтадиган одам сифатида ном чиқарган эди. Бунинг салбий жиҳатларидан ташқари кўп фойдаси ҳам бўлар, жилла қурмаса баъзи манфий қарорларнинг олди олинарди.

Султон соқолидан қўл тортди. Кимхоб тўнининг этагини кўтариб, тахтига чиқиб ўтирди.

- Ҳар доимгидайсан Темур Малик. Ҳар доимгидай ҳозиржавоб ва бепарво. Ҳар ҳолда шунинг учун ҳам сени кўп яхши кўраман.

- Марҳаматингизнинг чеки йўқ султоним.

- Менга жуда садоқатли эканингни биламан, ўл деган еримда ўлишинга аминман. Сен ўзгаларга ўхшамайсан. Бировга содиқ бўлдингми, ўлсанг ҳам йўлингдан қайтмайсан.

- Шундай экан, нега кипчоқларга ён босяпсиз, султоним?

- Бу дард ичимни кемиряпти, аммо қўлимдан не ҳам келар эди? Онам улардан чиққан. Отамиз Такашхоннинг юз-хотири бор. Онамиз жуда ёшлигида тул қолди. Бизни улғайтирди, қувватидан қувват берди. Хизмати кўп сингди. Кипчоқлардан айрилсам, уларга қўшилиб кетиб қолишини айтиб, менга таҳдид ҳам қилди. Жалолиддин ҳам ўғлим, Ўзлоқшоҳ ҳам ўғлим. Мендан кейин тахтга у чиқди нима-ю, бу чиқди нима, бирон нарса ўзгарармиди? Жалолиддин чегарани душманлардан ҳимоя этса, Ўзлоқшоҳ Хоразм мамлакатини адолат билан бошқарар.

Темур Малик бош чайқади.

- Бир мамлакатда икки султон бўлса фитна қозонига ўт қаланади. Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайди. Ака-ука биргаликда

давлатни бошқариши мумкин эмас.

- Жалолиддин бошқўмондон бўлади.

Темур Малик бош эгди.

- Аҳвол бундай бўлди деб Жалолиддин ўғлингиз тарафдорларини олиб, бошқа диёрларга кетмайди, албатта. Содиқ бир бандангиз ўлароқ хизматингизда қолишини ўз оғзи билан айтди. Очигини айтай, унинг ўрнида мен бўлсам бошқача иш тутган бўлардим. Ўғлингиз бу тутуми билан султонликка лойиқлигини яна бир карра кўрсатди.

- Балки сен ҳақдирсан, Темур Малик. Аммо бўлар иш бўлди, энди кеч. Сўзимиздан қайтсак гавго чиқади, ака-ука ёқа бўғишади. Қипчоқлар ҳам шу давлатнинг фарзандларидир, диндошдирлар. Энди улар қипчоқ юртига юриш қилиб, у ерни озод этишимни истамоқдалар.

- Ана холос!..

Бу ҳайрат нидоси Темур Маликнинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди. Бунчалик журъат кўрсатиш унинг хаёлида ҳам йўқ эди. У саросима ичида султон Муҳаммаднинг юзига тикилиб қолди.

- Ҳа. Хоҳиш-истаклари шундай. Ҳайрон бўлишинг турган гап. Аммо мен уларнинг айтганини қилмасам, турли фитна-фасод чиқарадилар, мамлакат тинчи бузилади.

- Тинчлик қолдими ўзи, султоним?!..

- Яна тўғри гап айтдинг. Аммо нотинчлик учун сабаб кўрмаётирман.

- Ижозат берсангиз, билганимни айтай.

- Қани сўйла, эшитайлик.

- Султоним, кўпдан бери халқ орасига чиқмадингиз. Авваллари қандай яхши эди, маҳрамларингизни эргаштириб кўча-кўй, бозор кезардингиз. Халқ сизни олқишларди.

- Бугун ҳам шундай.

Темур Малик аччиқ кулди.

- Гапингиз тўғри, шундай қилишяпти. Аммо илгаригиси билан ҳозиргиси орасида катта фарқ бор. Одамлар кеча буни дилдан қилар эдилар, бугун бўлса золим соқчиларнинг қамчисидан қўрққанлари учун қилишяпти.

Султон яна соқолини тутамлади.

- Шундай дегин...

- Ҳа, султоним, халқ ичига кирсангиз, ўзингиз бунга шоҳид бўласиз.

- Халқ ичига одамларимни юборяпман.

- Нотинчликнинг сабабларидан бири ҳам шу. Одамларингиз ёлғон-яшиқ, тухматлар билан бегуноҳ фуқароларингизни зиндонга ташлатмоқдалар. Ўз шахсий манфаатлари ёки хусуматлари йўлида давлат обрўсини туширмоқдалар.

- Бу ҳақда ҳеч гапирмаган эдинг.

- Ҳозир ҳам бу ҳақда оғиз очмоқчи эмасдим, аммо мажбур бўлдим. Виждон азобидан қутулиш, ичимни кемираётган бу туйғудан халос бўлиш

учун айтдим. Зоти олийларингиз бу журъатимни нимага йўйишларини билмадим, эҳтимол, жазом ўлим ҳам бўлар. Аммо менинг ягона истагим - Хоразм мамлакатининг заволга юз тутмаслигидир. Хоразмнинг заволини кўргунимча ўлганим минг баробар яхшироқ.

- Давом эт, Темур Малик...

- Солиқлар оғирлашиб кетди, султоним. Халқнинг сабр косаси тўлди, қарғиш кўпайди. Илгари дуо чиққан оғизлардан энди заҳарли сўзлар айтилмоқда. Борган сари фақирлашмоқдамиз. Давлат арбоблари бўлса...

- Хўш?

- Бир қошиқ қонимдан кечишингизни сўраб айтаман, давлат аркони гафлат ичида.

Султоннинг жаҳли чиқди, қўли беихтиёр олтин тўқмоққа чўзилди. Қўш тавақали эшик ортида ҳозир у нозир жаллодларини эслади. Бир калима айтса бас, рўпарасида тик туриб сўзлаётган бу одам икки дақиқадан сўнг қонига беланиб, жон таслим этади.

У ана шундай қудрат соҳиби. Хаёлидан шу гаплар ўтди. Аммо султон жаллодларни чорламади, тўғрироғи чорлай олмади. Темур Маликнинг сўзлари қалбига наштардек ботган бўлса-да, унинг кўзини очди. Билмоқчи бўлган ҳақиқат унинг бошига тўқмоқдек тушди. Ҳақиқат қаерда бўлмасин ҳақиқатлигича қолади, уни ардоқламоқ лозим...

- Ҳақлисан Темур Малик, ҳар қолда гапларингнинг кўпи тўғри. Ду-неда ҳеч бир султоннинг бошига меники қадар бало ёрмаган. Бир томонда кимлиги номаълум пакана отлиқлар, иккинчи томонда бизга чоҳ қазитган халифа Носир, бошқа томонда онамиз ва унинг дўстлари бўлган қипчоқлар, боз устига Жалолиддин. Ҳузур-ҳаловат йўқ, одамлар қашшоқлашди, раият тўнғиллашга ўтди. Хўш, мен не қилай?

Не-не давлатларни тиз чўктирган султон ноиложликдан қўлини ёзди, боши ҳам бўлди. Қандай ажойиб кунлар бўлган эди. Душманларини битта-битта енгди, ўлкаларини қўшиб олди, мамлакат ҳудуди уфқларга чўзилди.

Не-не хонлар, хоқонлар унинг олдида тиз чўкдилар. У ўзини Искандар Зулқарнайндан ҳам буюкроқ жаҳонгир ўлароқ ҳис эта бошлаган эди. Аммо шу онда Темур Маликнинг рўпарасида ожизлигини эътироф этишдан бошқа чора топа олмади. Ҳайҳот, наҳотки бунинг бир иложи йўқ?

Кўп ўтмай фақат ўзи эшитадиган бир тарзда шивирлади:

- Бир юриш керак...

Бу ич-ичдан чиққан, жони чиқаётган одамнинг сўнгги нафасида айтган гапига ўхшар эди. Ҳа, қаёққадир юриш қилмоғи даркор. Офатлардан қутулишнинг бирдан-бир йўли шу. Куч-қудратини яна бир бор кўрсатиб қўйиши лозим. Ўшанда раият яна унинг атрофида жипслашади, ўзаро адоватни унутиб, бир жону бир танга айланади.

Бошини кўтарди. Нимадир демоқчи бўлди. Эшик очилганини кўриб жим қолди. Кутди. Навбатчи ичкарига кириб, таъзим қилди.

- Кечиргайсиз султоним, - деди у. - Узоқ эллардан келган бир сайёҳ сиз билан тез кўриштиришимизни сўраётир.

Султон қўл силтади.

- Ҳозир бандман, кўрмаяпсанми?

- Бандлигингизни айтдим, султоним, аммо у сўзида туриб олди. Пакана от минган аскарлардан хабар келтирганмиш, сизга тез етказиши керакмиш.

Хоразмшоҳ Муҳаммад сесканди. Пакана от минган аскарлар тўғрисида гап кетгудай бўлса юраги ўйнаб кетарди.

- Чақиринг, кўрайлик, - деди у. - Муроди не экан?

Соқчи чиқди. Темур Малик султонни холи қолдириш мақсадида ўрнидан қўзғалди.

- Ижозат берсангиз, султоним...

- Ўтирган жойингда ўтир Темур Малик, сендан яширадиган сиримиз йўқ.

- Амрингиз бош устига султоним.

Темур Малик жойига ўтириб, кута бошлади. Кўп ўтмай икки аскар ҳориб-тўзган, афтодаҳол бир кишини олиб кирди. Улар султонга таъзим қилиб, кутиб туришди.

Алоуддин Муҳаммад қўли билан аскарларга рухсат ишорасини берди. Келгувчига юзланди:

- Исмнинг нима?

Келган киши тавозе билан жавоб берди:

- Исмим Қутлуқ, султоним.

- Қайси мамлакатдансан?

- Сояи давлатингизда мамлакатимиз Хоразм бўлди, султоним, аммо асли Қўниёданман. Кўп йиллар олдин Ҳамадонга кўчиб боргандим. Илм олдим. Ҳалаб, Шом, Мадина ва Маккани кўрдим. Қашқарга бордим. Кўп юртларни кездим. Кунларнинг бирида Чинга йўлим тушди. Буюк Хитой деворини кўрдим. Чиннинг ашаддий душмани кимлигини билиб олдим.

- Ким экан?

- Ижозат беринг, султоним, айтай. Чиннинг ашаддий душмани ҳозирга қадар биз танимаган, сезмаган, билмаган...

Хоразмшоҳнинг саси бу гал дағал чиқди:

- Сўйла дедик-ку, ахир!..

- Чингизхон!

- Ким, ким?

- Чингиз, Чингизхон... Унинг исми шундай. Асл исми Темучин. Ишни қароқчиликдан бошлаган. Атрофига бир қанча татарларни тўплаб, тоғларга кетган. Ундан олдин Чин хонларидан бирининг қўлида асир бўлган, сўнг қочган. Чинликлардан қасос олишга қасам ичган. Ўчини ҳам олибди... Енгилмас дейилган хонларни, хоқонларни енгибди, итоат қилдирибди.

- Демак, у бу қадар кучли экан-да?
- Чингизхондан сўз очилса чинликлар япроқдек титрашади. Улар Чинни бу балои азимдан қутқаришини сўраб тўхтовсиз Буддага илтижо этишади, қурбонлик сўйишади. Будда уларни жазолаш учун Чингизхонни юборгани тўғрисида гапиришади. Шу боис Чингизхондан қўрқишади ҳам, ҳурмат ҳам қилишади.

- Таажжуб, бу қандай инсонки. ҳам қўрқитган, ҳам ҳурмат қозонган. Бу одам кимлигини билишни хоҳлардим. Сен унинг ўзини кўрдингми?

- Саркардаларидан бири билан кўриша олдим.

- Хўш, қандай одам экан?

- Дароз, паҳлавонкелбат бир киши. Авзойи бузуқ, инсонни бир лаҳзада бурда-бурда қилишга тайёр, дейди киши. Бир кўзи сўқир. Исми Субутой экан. Чингизхоннинг энг яхши кўрган одамларидан бири. Урушларда кўп қаҳрамонликлар кўрсатган. Айни вақтда уни жуда золим дейишди.

- Сўзлашдингми?

- Ундан кўп нарсаларни сўраб билмоқчи эдим, аммо туркининг совуқлигидан чўчидим. Бутун билганим, бермоқчи бўлган саволларимни бир лаҳзада унутдим. Лол бўлиб қолдим.

- Қўрқоқ экансан.

- Бўлса бордир, султоним.

- Яна нималарни билдинг?

- Чингизхоннинг одамлари саҳро қуми сингари беҳисоб дейишади. Отлари пакана, ўз кўзим билан кўрдим. Аскарлари абжир, ақл бовар қилмас даражада абжир. Жанг вақтида ажойиб бир қийқиришади. Биз билмайдиган бир тилда гаплашишади.

- Бу қандай тил?

- Мўғулча дейдилар. Хоразм тилига ҳеч ўхшамайди.

- Арабча, форсчага ҳам ўхшамайдими?

- Ҳеч қайсисига ўхшамайди. Мен бироз ўргандим.

- Ие, демак, сен у тилни биларкансан-да...

- Соянгизда, султоним.

- Яхши. Сени уларга элчи этиб юборсак не дейсан?

- Бош устига, султоним, бироқ бу ерга тўғри йўлдан келдим. Султонимизга бу хабарни тезроқ етказай, бохабар бўлсинлар, эҳтимол, тадбир кўришлари керакдир, деб ўйладим.

- Офарин, кўп яхши иш қилдинг. Энди бориб дамингни ол. Не қарорга келганимни сенга кейинчалик етказаман.

Султон олтин тўқмоқни олиб, олтин лаганга икки карра урди. Кирган навбатчига меҳмонни кўрсатиб деди:

- Олиб боринг, истироҳат қилсин. Чақирган заҳотим дарров ҳузуримга олиб келасиз. Хоҳлаган жойига бориши, хоҳлаган ишини қилиши мумкин. Унга яхши муносабат кўрсатилсин.

Кўниёлик Кутлуқни ташқарига олиб чиқишди.

Темур Малик билан султон ёлғиз қолишди. Темур Маликнинг сўзламай, жим ўтиргани султоннинг эътиборини тортди. Султон майин овозда деди:

- Нега жим қолдинг Темур Малик, сабаби недур?

- Султонимиз гапирган жойда бизга жим туриш фарздир.

- Аммо керак бўлса булбулдай сайрайсан...

- Шундай қилиш кераклигига ишончим бўлганда сўйлайман, султоним.

- Бу одамнинг гапларига нима дейсан?

- Нима ҳам дердим? Кўрганини айтди. Маълум бўлдики, пакана отлиқлар мўғул қўшини аскарлари экан. Энди, ҳеч бўлмаганда, уларнинг кимлигини билиб олдик. Бироқ уларнинг давлати, куч-қудрати ҳақида аниқ маълумотлар олмоғимиз даркор.

- Мени улар билан урушади, деб ўйлапсанми?

- Бундай демоқчи эмасман, султоним. Фақат ким биландир урушмоқ ниятингиз борлигини ўзингиз айтдингиз.

- Мен халифа билан урушмоқчиман.

- Бундай қилсангиз бутун ислом олами бизга қарши бўлади. Шунинг билатуриб халифага уруш очасизми?

Темур Малик султонга савол бериш қимматга туришини биларди. Бироқ у бугун ичида борини тўкиб солишга қарор берди. Туркон Хотуннинг саройида бўлиб ўтган ҳодисалар сабр косасини тўлдириб юборди.

Ажабки, султоннинг жаҳли чиқмади. Фақат боши ҳам бўлди. Ҳақиқатни очиқ эшитгач, бошқа вақтлардагидан фарқли ўлароқ, чуқур хаёлга чўмди. Яна соқолини тутамлаб, бир неча мўйни юлиб олди.

- Менга барибир, - деди у. Сўнгра қўшимча қилди: - Ислом ўлкалари орасида энг қудратлиси Хоразмдир. Бошқалар Хоразм билан ҳисоблашишга мажбур. Қолаверса, бизни боғлайдиган бирон-бир шартнома ҳам йўқ. Уларнинг буни нимага йўйишлари ва қандай иш тутишлари билан менинг ишим йўқ.

- Устимизга бостириб келсалар ҳамми?

- Қириб ташлайман... Менга қарши қилич кўтарганлар дўст эмас.

- Расулуллоҳнинг: "Мендан кейин бир-бирингизнинг бўғзингизга тиг урадиган кофир бўлиб кетмангизлар" деган ҳадисига қарамасдан-а?

Султон жим қолди. Темур Маликдан яна бир бор мағлубиятга учради. Виждонига қулоқ осди. Виждони: "Ҳа, у тўғри айтяпти, - дерди. - Халифага ҳужум этсанг, ислом элларининг қарғишини оласан. Ҳатто сенга қарши қўшин тортишлари мумкин. Урушга сен сабабчи бўлганинг учун гуноҳ сенинг бўйинида бўлади. Қолаверса салжуқийлар давлати борган сари куч-қувватга тўлиб бораётир. У билан ёқа бўғишининг мумкинлигини ўйламайсанми?"

Виждон амри шундай деркан, нафси тамоман тескари гапларни уқтирарди: "Йўқ, виждонинг янглишяпти. Халифа сенинг бош душманинг. У

балки мўғулларни ҳам қайраб, устинга бостириб келади. Қўшнилари-ни ҳозирдан гиж-гижлашга киришди-ку. Унга бир дарс бериб қўймоғинг керак. Сен улуг султонсан, халифа қўлида қўғирчоқ бўлма. Майдонга чиқ. Қўшинларинг мўр-малахдай бўлса. Бағдод, Маккаю Мадинани қўлга киритишинг керак. Мусулга от ўйнатиб кир. Халифа Носирни ағдариб, ўрнига ўз одамингни қўй. Ўшандагина давлатинг ҳам, салтанатинг ҳам абадиятга эришгуси”.

Виждонидан сўради:

“Бунга не дейсан?”

“Сафсата дейман. Салтанатинг ва давлатингнинг абадиятга эришмоғи бир афсона. Дунёда боқий бирон нарса йўқ-ки, сен боқий бўлсанг. Искандар Зулқарнайн неча йиллар шон-шавкат билан ҳукм сурди. Хўш, энди у қаерда?”

Султон қарама-қарши ўйлар гирдобиди хийла иккиланиб қолди. Виждон ва нафс орасида талмовсиради, бир қарорга кела олмади. Оёққа турди:

- Темури Малик, хизматингдан мамнунман, бироқ менинг ишларимга бурун тиқишинг маъқул эмас. Бугун жуда бўлмаганда беш карра бошинг елканг устидан учиб кетиши мумкин бўлди. Эҳтиёт бўл, ғазабланган пайтимга тўғри келиб қолма. Сўнг бутун умр пушаймон бўлиб юрадиган бир иш қилишга мени мажбур этма.

Темури Малик бош чайқади. Изн истади. Хоразмшоҳга тавозе билан таъзим айлаб, хонадан чиқди.

Ўйига қандай борганини билмади ҳам. Ўзини тўшакка отди. Миёсида турли-туман ўй-фикрлар гузғон ўйнайди. Султон Муҳаммад қандай қилиб қипчоқ хонлари қўлидаги қўғирчоққа айланганига лолу хайрон эди. “Ол, келди” деганда сичқоннинг ини минг танга бўлган бу кишилар қандай қилиб султонга бунчалик таъсир ўтказишга муваффақ бўлдилар. Султоннинг волидаси Туркон Хотуннинг кучли таъсири бўлганига шак йўқ. Жалолитдинни тушириб, она сути оғзидан кетмаган болакайни валиаҳд қилдиришга эришган бу хотин келажакда яна қандай ҳунарлар кўрсатар экан?

Эшик очилиб, хаёли бўлинди. Остонада икки киши турарди.

- Нима гап Тоғай?

Тоғай Темури Маликнинг содиқ хизматкори. У ёнидаги одамга ишора қилиб деди:

- Сиз билан кўришмоқ истаяпти, хўжайин.

Темури Малик меҳмонга синовчан боқди. Кийими афтодаҳол. Чарчоқдан йиқилай-йиқилай деб турибди.

- Ҳа, ҳа, - деб мингиллади меҳмон. - Сиз билан кўришмоғим керак.

- Кимсан?

- Исмин Ҳасан, самарқандликман. Хат-саводим бор.

- Қани, кел бу ёққа...

Меҳмон кирди. Соқолини силаб, пешонасидаги реза-реза терларни артди.

- Самарқандда ёмон ишлар бўлмоқда, Темур Малик.

- Мени қаердан танийсан?

- Самарқандда сизни билмайдиган одам йўқ. Юзингизни кўриб, хушомад учун айтаётганим йўқ. Айтмоқчи бўлган гапим шуки, Самарқанд волийси Усмонхон исён кўтарди.

Темур Малик қаддини ростлади, қулоқларига ишонмади.

- Нима деяётганингни биласанми ўзи?! Усмонхон Хоразмшоҳнинг куёви-ку, исён кўтариши мумкин эмас.

Бу гапларга Ҳасан парво ҳам қилмади.

- Исён кўтарди, гапнинг пўсткаллеси шу. Раият мол-мулкани талади. Қорахонийларни атрофига тўплаб, шаҳарга даҳшат соляпти. Шаҳар аҳли омонлик тилаётир, тез бориб Самарқандни қутқаринг.

- Хўш, нега мол-мулкингизни тортиб олди?

- Унинг айтишича, Султон Муҳаммаднинг идора усули бойларни янада бойитишдан бошқа ишга ярамади. Камбағалларни тожирлар талади, ҳунармандлар эзди. Катта заминдорлар ерсиз йўқсулларни қулга айлантирди.

Кўзларида ёш айланди.

- Раият олдин уни қўллаб-қувватлади. Натижада у кучайди. Энди раиятнинг кўзи очилди, аммо кеч бўлди. Самарқанд зулм, даҳшат гирдобига қолди. Гўдаклар оналарининг кўзи олдида тириклай гулханга ташланди. Ҳомиладор хотинларнинг қорнини ёришди, бой-бадавлат кишилар бўйнига сиртмоқ тушди.

- Вой, номард!

- Олиму уламоларимиз қилаётган ишлари исломиятга зид эканини айтиб, уни адлу инсофга даҳват этдилар. Усмонхон бўлса уларни қозиққа ўтқази.

- Тарбиясиз!..

- Кўрганларимни айтдим, бегим, қолганларини ўзингиз билиб olasiz. Қиличнингизнинг таърифи Самарқандда машҳур. Уламоларимиз шу боис мени сизнинг ҳузурингизга юборишди. Ўн киши эдик, қолганлар қўлга тушди. Хуллас, аҳвол ана шундай.

Темур Малик эшикка тикилиб, ўйга чўмди. Анча ўйлади, кейин ўрнидан турди. Девонанинг ишини худо ўнглабди, дейдилар. Энди султонни қипчоқ юртига қўшин тортиш фикридан қайтариш имкони туғилди. Самарқандда фитна олови қайнаб турган бир пайтда султон ҳар ҳолда қипчоқ юртига йўл олмаса керак...

- Навбатчи! - деб қичқирди у. Сўнг кириб келган соқчига меҳмонни кўрсатиб деди: - Бу кишини олиб бор, яхши дам олсин.

- Бош устига бегим.

- Мен султон ҳузурига кетдим.

Ташқарига чиқди.

Темур Малик қайтиб келгани тўғрисида хабар беришди. Султон Абу Таммоннинг "Табрикномаси"ни муталаа қилмоқда эди. У саркарданинг қайтиб келганига ҳайрон бўлди. Китобни ёпиб, тоқчага қўйди.

- Кирсин, нима гап экан, - деди у.

Темур Малик ташриф қондаларига ҳам рноя этмай шошиб кириб келди. Шахдам қадамлар билан султон Муҳаммадга яқин бориб, қўлини кўксига қовуштирди.

- Ваалайкум ассалом, Темур Малик. Тўғриси айтсам, мени ҳайратга солдинг. Яқиндагина ёнимдан чиқиб кетгандинг. Қани ўтир, кўрайлик-чи, нима гап.

Темур Малик ўтиришгача сабр этолмади.

- Ҳодисалар шиддатидан менинг бошим ҳам айланиб кетаяпти, султоним. Афсуски, ҳузурингизга ёмон хабар келтирдим.

Султоннинг ранги хиёл оқарди, дудоқлари титради.

- Хўш, не экан бу ёмон хабар? Жалолиддинми ё?

Темур Малик юзини буруштирди.

- Ўғлингиз ҳақида ёмон фикрга борманг султоним, султон отасига бош кўтариш унинг ҳаёлига ҳам келмайди. Жалолиддиннинг бутун фикри-зикри сизга содиқ аскар бўлмоқдир. Мен бошқа масалада келдим.

- Шуни айтмайсанми бўлмаса.

- Ижозат берсангиз сўйлай.

- Сўйла.

- Самарқанддан бир одам келди, ҳориб-чарчаган. У куёвингизнинг исён кўтарганини айтди.

Султон шиддат билан учиб турди.

- Ёлғон гап! Куёвимиз Усмонхон ҳеч қачон бизга қарши бош кўтармайди, ҳеч қачон!

- Мен ҳам шу фикрда эдим, султоним.

- Унда нега мени безовта этдинг.

- Султонимизни хабар этишни лозим топган эдик, хато қилган бўлсак, авф этинг.

Сўнг енгил таъзим қилиб, деди:

- Рухсат берсангиз, мен борай.

Султон Муҳаммад қўл ишораси билан Темур Маликни тўхтатди.

- Қаёққа? Ўртага бир гап отиб, чиқиб кетаверасанми? Муродинг бошимни говлатишми ёки куёвимнинг устига юриш қилдирмоқми?

Энди Темур Маликнинг юзи оқарди. Аламдан титраб деди:

- Мени ўз отамдан ҳам яхши биладиган султонимиз ҳақиқатан ҳам шундай бир ният билан ўртага чиқишимга ишонадиларми?

- Бошқа не дей? Куёвимга айб қўймоқдасан.

- Айблаётган мен эмас, самарқандлик бир қулингиз келтирди бу ха-

барни.

- Опкел уни ҳузуримга.
- Амрингиз бош устига.
- Кўп яхши, илдам бўл.

Темур Малик султонга таъзим бажо келтириб, ташқарига чиқди. Хоразмшоҳ ёлғиз қолди. Куёви бундай ножўя иш қилишга журъат этолмаслигига ўзини ишонтиришга ҳарчанд уринмасин, удалай олмади.

- Бошимга нелар ёғилмоқда ўзи, - дея мингиллади у. - Бир ёнда қорахитой, бир ёнда қилчоқлар, бошқа томонда Чингизхон деган пакана отлиқларнинг хоқони, яна бир томонда халифа Носир. Булар етмагандай энди куёвим Усмон ҳам чиқдими?

Жаҳл билан олтин тўқмоқни олиб, олтин лаганга урди. Ичкарига навбатчи кириб, таъзим қилди.

- Дарҳол қипчоқ хони Нишобурни бу ерга чақир!

Навбатчи чиққач, у ёқ бу ёғини тартибга келтирди. Нишобур уни паришон бир аҳволда кўришини истамас эди. Нишобур киргач, унга жой кўрсатди.

- Кел, қипчоқ хони. Ҳозир айтадиган гапларимга ҳайрон бўлма. Куёвимиз Усмонхон исён кўтарди, дейишяпти...

Нишобур кўрсатилган ерга ўтирмасдан ҳайратдан донг қотди. Икки-лашиб сўради:

- Чинданми султоним?
- Чин дейишмоқда. Хабар келтирган одамни ҳали кўрганим йўқ. Темур Маликни уни опкелишга жўнатдим.

Нишобур кинояли илжайди. Муҳим бир нарсани кашф этгандай кўзлари чақнади. Курсига ўтиргач, деди:

- Ўйин қилишмоқчи, султоним.
- Ким ўйин қилмоқчи?
- Ҳар ҳолда Темур Малик. Кейинги вақтларда димоғи кўтарилиб кетди. Солиқчи маъмурларни дўппослайди, давлат аркони ва бизни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилади. Сиз булардан хабардор бўлсангизда, негадир уни ҳамон ўз ҳимоянгизда тутасиз.

- Темур Малик катта саркарда.
- Бўлса бордир. Аммо саркарданинг султонни ҳақорат этишга ҳаққи йўқ.

- Темур Малик тўғри гапни очиқ айтиши билан ном чиқарган.
- Тўғри сўзнинг ҳам чегараси бор, бу ҳақоратга айланмаслиги керак.
- У бизга яхшилиқдан бошқа нарсани раво кўрмайди.

Нишобур султонга қараб тиржайди.

- Қалбингиз покиза бўлгани учун теварангизда бўлаётган ўйинларни кўрмаяпсиз, султоним. Темур Малик кўпдан бери ўғлингиз Жалололидин билан тил бириктириб, фитна тайёрламоқда. Улар қипчоқ юртига қўшин тортмаслигингиз учун қўлидан келганини қилишмоқда. Жало-

лиддин ҳам, Темур Малик ҳам шу фикрда. Бизга адоватлари бор. Бизни яхши кўришингиз уларга ҳеч мақбул эмас. Қипчоқ хотинингиздан тугилган кичик ўғлингиз Қутбиддин Ўзлокшоҳни валиаҳд деб эълон этганингизга улар ҳануз рози эмаслар. Давлат идорасини ўз қўлларига олиш учун улар сиз орқали иш кўришни энг қулай йўл деб билмоқдалар.

Шу онда эшик очилиб, Темур Малик кириб келди. Оёқлари керилган, қўллари мушт бўлиб тугилган.

- Ёлғон бу! - деб ҳайқирди у.

Нишобурнинг томирларидаги қон музлаб қолгандай бўлди. Лом-мим бўлди. Темур Маликнинг қўли қиличи томон кетди. Султон Муҳаммад вазият кескинлашганини англаб, қўлини кўтарди:

- Жим бўлинг! Менинг ҳузуримда айтишишга қандоқ ҳаддингиз сизди?! Ҳар икковингизни ҳам жаллод қўлига топширишга мажбур этманг мени.

Темур Малик тўхтади. Султон ҳузурига қиличи билан киришга руҳсат берилган санокли саркардалардан бири эканлиги эсига тушди. Бу ишончни суистеъмол қилмаслиги лозим. Қўлларини кўксига қовуштириб таъзим қилди.

- Ассалому алайкум, улуғ султонимиз.

- Ваалайкум ассалом, улуғ саркардамиз, у кишини олиб келдингми?

- Шу ерда.

Султон ишорат берди. Ҳасан ичкарига кирди. Устидаги янги кийимлари унчалик қовушмай, апил-тапил ҳозирланганлиги билиниб турар эди. У подшоҳнинг этагини ўпди.

- Ҳаққингизга дуо қилмоқдамиз султоним.

- Исминг нима?

- Исми Ҳасан, самарқандликман.

- Куёвимиз Усмонхон исён кўтарганмиш, шу гап ростми?

- Ори, рост, султоним.

Темур Малик эшикни ёпиб, бир четга бориб турди ва суҳбатга қулоқ тутди.

Султон савол устига савол бериб, хабарнинг тўғри-нотўғрилигини билиб олишга ҳаракат қилди. Қипчоқ хонининг ранги тобора бўзарди. У Самарқанддаги исён хабари рост чиққан тақдирда султон ўша ёққа қўшин тортишини, қипчоқ юрти қорахитойлар қўлида абадий қолиб кетишини ўйлар эди.

Султон Алоуддин Муҳаммад керак нарсаларни сўраб билиб олгач, деди:

- Зиғирча ёлғон гапирган бўлсанг калланг кетди деб ҳисоблайвер.

- Онт ичаманки, айтганларимнинг барчаси рост.

Султон ўз-ўзига деди:

- Нега исён кўтаришганини тушунса бўлар, аммо унинг барчани тенг қиламан деган иддаосига тушунмадим. Ахир, Оллоҳнинг ўзи инсонлар-

ни тенг яратмаган-ку.

Темур Маликка ўғирилди:

- Кетишингиз мумкин Темур Малик. Чопарни ҳам олиб кетинг. Бугун иккита ёмон хабар олдик, ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

Темур Малик қипчоқ хонига ерга киргизворгудек бир назар ташлади-да, Ҳасанга бош ирғади. Улар султонга барабар таъзим бериб, ташқарига чиқдилар. Темур Малик йўлда сўзланди:

- Султон иккита ёмон хабар олганини сўзлади. Менга бўлса учта ёмон хабар келди, энг ёмони Жалолиддиннинг валиаҳдликдан туширилиши...

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Темур Маликнинг муроди ҳосил бўлди. Султон Алоуддин Муҳаммад қипчоқ хонларининг сўзини олмади. У қипчоқ юртига эмас, Самарқандга қўшин тортди. Султон дарғазаб. Куёви Усмонни ва унинг ҳамтовоқларини қўлга туширса калласини олдиради. Ахир, куёвига бу қадар нозу-неъмат ва иқбол берди, у бўлса кўрнамакларча исён кўтарди - бу ақлга сиғадиган гапми?!

Узоқ юриб, кимсасиз саҳролардан, тик қоялардан ошиб, ниҳоят шаҳар ёнига етиб келдилар. Султон бармоғи билан қалъа деворларини кўрса-тиб деди:

- Қара, Темур Малик, шу баланд деворлар отларимизнинг оёғи остида қоғоздек кунпаякун бўлишини ўз кўзинг билан кўрасан.

- Мен бунга аминман, султоним.

Қипчоқларнинг қовоғидан қор ёғарди. Гапи ўтмагани учун аламзада эди улар. Аммо ҳали умид бор. Негаки юришга чиққан қўшин Самарқандни бир ёқли қилгач, қипчоқ элига йўл олиши ҳеч гап эмас. Бунга султонни кўндиришларидан умидворлар.

Вақтни қўлдан бой бермай, шаҳарни қуршаб олишди. Кута бошладилар.

Усмонхон бақир-чақирдан уйғониб кетди. У аҳволдан хабар топгач, довдираб қолди. Хоразмшоҳнинг яшин тезлигида етиб келиши мумкинлиги Усмоннинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Демак Хоразмшоҳ ҳамон қудратли.

Талвасара тушиб, дуч келганни уриб-йиқди. Бир неча кишини қамчилади, бир нечтасини осиб ўлдиришни буюрди.

Хонасига қамалиб, обдан ўйлади, сўнг девор устига чиқиб, қайнотасининг қўшинига назар ташлади.

- Кўпчилик экан, - деб сўзланди у.

Оқ байроқ кўтарган уч киши қалъага яқинлашгани тўғрисида хабар беришганида қўрқувдан ўпкаси оғзига тикилди. Қалъа деворининг энг баланд буржигача чиқиб, келган кишиларга тикилиб қолди. Ёнидаги маслаҳатчиси Саркашга қараб деди:

- Ҳар ҳолда ўлимимиз тўғрисида фармон келтиришган бўлса керак. Сен не дейсан, не тadbир олмоқ керак?
- Чўчиманг жаноби олийлари.
- Чўчимай бўладими? Кўрмаяпсанми, шаҳарни қамалга олишди.
- Ҳеч қиси йўқ. Не бўлганда ҳам сиз султоннинг куёвисиз, ҳар ҳолда гуноҳингиздан ўтади. Аммо биз соғ-омон қолмаслигимиз беш қўлдай аён.
- Мен омон бўлсам, сен-да тирик қоласан.
- Майли, кўрайлик-чи, бу одамлар не деркан?
- Байроқ кўтарган уч хоразмлик Усмонхон турган қалъа буржи остига етиб келганди. Олдинда турган аскар қўлини кўтариб қичқирди:
- Эй аскарлар! Усмонхонга хабар беринг, у билан гаплашгани келдик. Усмонхон Саркашдан:
- Гапирайми? - дея сўради.
- Саркаш деди:
- Сиздай бир хоннинг оддий аскар билан гаплашиши вожиб эмас. Рухсат беринг, мен сўзлашай.
- Рухсат, бор, гаплаш.
- Саркаш бурж шинагидан бошини чиқариб:
- Не истайсиз? - дея қичқирди.
- Хоразмлик деди:
- Кимсан сен? Биз Усмонхон ёки у тайинлаган одам билан сўзлашамиз, холос.
- Усмонхон кўзга яққол кўриниш мақсадида ён томонга сурилиб, жавоб қилди:
- Усмонхон мен бўламан. Саркаш менинг вакилим. Гаплашишларингиз мумкин.
- Хоразмликларнинг лабида кинояли табассум ўйнади. Гуруҳ бошлиғи овозини кўтарди:
- Диққат билан эшитинг. Дунёнинг энг буюк султони, шавкатли Алоуддин Муҳаммаднинг амрини эшитинг: қалъа дарҳол таслим бўлсин, акс ҳолда барча исёнчилар қиличдан ўтказилади, уйлари вайрон этилади, этлари бурда-бурда қилиниб, кўппакларга ташланади. Дарбозаларни дарров очинг, бўлмаса аҳвол биз айтгандек бўлади.
- Усмонхон докадай оқарди, томоғи қақради, Саркашга қаради. Саркаш элчилардан сўради:
- Хўш, таслим бўлсак нима бўлади?
- У тақдирда султонимиз балки жазоингизни енгиллатар.
- "Балки" дегин...
- Ҳа, балки.
- Элчилар бошқа ҳеч нарса демай, орқага қайтдилар. Усмонхон тишларини ғижирлатди.
- Шайтон уч ўқ билан уччовини ҳам йўқ қил, деяпти.
- Саркаш унинг қўлини тутди.

- Зинҳор базинҳор! Шайтонга қулоқ берманг, акс ҳолда ҳаммамизнинг кунимиз битади.

- Гапинг тўғри Саркаш. Бироқ кўрмаяпсанми уларни, жуда бамайлихотир сўзлашди...

- Ўзига ишонган доимо хотиржам сўйлайди, хон ҳазратлари.

- Қарши чиқишимиз мумкинлигини ҳеч ўйлаб кўрмаганга ўхшайди, булар.

- Ўйлаб бош қотиришга не ҳожат.

Усмонхон ғазаб билан деди:

- Не демоқдасан ўзи?! Нима сени жаллод қўлига топширайми?

- Эшитинг хон ҳазратлари, раият бизнинг тарафимизда эмас. Атрофимиздагилар манфаат қуллари; ўз чўнтагини қаппайтиришдан бошқа нарсани ўйламайди. Қўлимиздан келганича зулм ўтказдик, одамларнинг ер-сувини, бор-шудини тортиб олдик. Шу боис ҳеч ким бизни деб урушмоқни хоҳламайди. Бу аҳволда Хоразм султонини қўятуринг, мўғул ҳокони Чингиз келса ҳам улар учун катта байрам бўлажак. Ягона орзулари биздан қутулмоқ.

- Нонкўрлар!..

- Ноҳақлик қилдик, хўжайин, кўп зулм этдик. Яна била-кўра...

Усмонхон чорасизликдан елка қисди.

- Хўш, энди не қилайлик? Тириклай таслим бўлайликими?

Саркаш саволга савол билан жавоб берди:

- Ўлмоққа тобингиз борми, хон ҳазратлари?

Усмонхон чўчиб тушди, саросима ичида:

- Ҳали жуда ёшман, - деб ингради.

- Шундай экан, таслим бўлмоқдан ўзга чора йўқ. Бориб султондан уэр сўранг, эҳтимол, марҳамат кўргазар. Керак бўлса хотинингизни султон ҳузурига юборинг. У уэр сўрасин, сиз ва бизнинг айбимиздан ўтишлари учун ҳаракат қилсин. Жонимизни қутқаришнинг бундан бошқа йўли йўқ.

- Ҳар ҳолда сенинг гапинг тўғрига ўхшайди.

Дарҳол саройга қайтди. Ҳарамга кирди. Исён кўтарганидан буён хотини билан ораси бузуқ эди. Хоразмшоҳнинг қизи Хонсултон ичкари қалъада бир нечта содиқ хизматкори билан бирга эди. Эри бирдан кириб келганини кўриб чўчиб кетди. Эри уни ўлдиргани келди, деган хаёлга бориб, орқага тисланди. Қўли кўксига яшириб қўйган олтин сопли ханжарига узанди.

Усмонхон беўхшов тиржайди.

- Чўчима, Султоним, мен эрингман-ку!

Жувон жавоб бермади. Яна бироз тисарилди.

Усмонхон кишининг раҳмини келтирадиган ва ишонтирадиган аянчли товушда сўзлай бошлади:

- Бир ёстиққа бош қўйганимизга анча бўлди. Яхши кунларни ҳам

кўрдик, ёмон кунларни-да. Ширин-шакар фарзандларимиз бор. Аммо анча бўлди орамизни буздилар. Оллоҳ шоҳид, сендан бошқа бир хотинга қайрилиб боқмадим. Фақат сени яхши кўраман, холос. Бироқ нифоқ уруғи сочадиганлар мени сенга, сени менга ёмонладилар. Мен бу мишмишларга ишонмадим, аммо сен ҳам шундай қилдингми-йўқми билмаганим учун ёнингга келишга тараддудландим.

Жувон бу сўзларга эътибор бермади. Совуққина қилиб деди:

- Муродингиз не, шундан сўйланг.

Усмонхон бирдан бўшашди қолди. Бундай муносабатни кутмаганди. Ҳар ҳолда аёл, заифа, заиф томонларидан усталик билан фойдаланиб, хотинимни отасининг ҳузурига юбораман, шу йўл билан авф этишларига эришаман, дея умид қилган эди. Энди бу режа ҳам пучга чиқди.

Фурур қўлдан кетди. Икки одим отди.

- Хонсултоним, - деди у. - Жоним сенинг қўлингда, истасанг ўламан, истасанг қоламан. Султон падарингнинг ёнига бориб, менга омонлик тила...

Тиз чўкди. Қўлларини орқасида бирлаштириб, бош эгди.

- Хато қилдим. Сени ҳам шу туфайли ранжитдим. Энди бу йўл хато бўлганини англадим. Қулоғимга эриган қўрғошин қуйсалар, тан-бада-нимни бир-бир чопсалар, кўзимга мил тортсалар ҳам бу қадар азоб чекмаган бўлурдим. Ёлвориб айтай: отанг ёнига бориб, менга омонлик тила. Сени яхши кўради, ранжитмайди. Шундай қилақол. Ўтган яхши кунларимиздан бир хотирот бўлиши учун шундай қилгин.

Хонсултон бошини кўтарди. Оллоҳ адолатини кўриб, саждага бош ургиси келди. Бир вақтлар ўзи эрининг олдида тиз чўкиб, оёқларини ўпиб, отасига қарши исён кўтармасликни ўтинган эди.

Қўлини очди:

- Оллоҳим, сен нақадар буюксан!..

Сўнгра Усмонхонга ўгирилиб деди:

- Бир жон учун ялтоқланиш сизга ярашмайди Усмонхон. Оёққа турингиз ва бу ерда айтганларингизни ҳузурига бориб падаримга ҳам сўйлангиз. Балки қилмишларингизни унутиб, сизни авф қилар.

Усмонхон уриниш бефойда эканлигини тушунди. Неки қилмасин, Хонсултон юмшайдиган кўринмайди. Гандираклар, ташқарига чиқди. Эшик олдида кутиб турган Саркашга:

- Умид йўқ, - дея бир оғиз гап билан аҳволни баён этди.

Баравар кетдилар.

- Қабул қилмадимми?

- Йўқ. "Отамнинг ёнига ўзинг бориб ёлвор, балки авф этар", дейди. Бундан бошқа чора ҳам йўқ, шекилли.

- Ҳужумга ҳозирланишяпти. Берилган муҳлат ўтай деб қолди. Мабо-до бориш ниятингиз бўлса, тезлашинг.

Усмонхон Саркашдан кўзини олиб қочиб, жавоб қилди:

- Ҳа, бораман, Саркаш, бошқа чорам йўқ.

Кўп ўтмай устига тобут ортилган отни етаклаб қалъадан чиқди. Халқ қаттиқ зулм ўтказган бу одамнинг ҳозирги аянчли аҳволига қараб турар, баъзилар кулмоқ истаса-да, кула олмадилар. Чунки улар мансуб бўлган ислом динининг ҳатто золим бўлишига қарамай мағлуб устидан кулдирмайдиган шафқатли қоидалари бор эди...

Усмонхон от етаклаб қалъадан чиққани тўғрисида хабар олган Темур Малик олти киши билан унга пешвоз чиқди. Бир тепа устида Усмонхонни кутди. Яқинлашгач, от устига тобут юкланганини кўрди, лаб-ларига табассум югурди.

- Осий, авф сўрагани келаётир, - деди у аста.

У Усмонхонга бир оғиз сўзламай, тўғри султоннинг чодирига бошлаб кетди.

Усмонхон қайнотасини кўрар-кўрмас ўзини ерга отди. Оёқларига юзини сурди. Темур Малик ва бошқа беклар жонини қутқариш учун паст кетган бу кишига ачиниб назар ташлаб туришарди. Бирортасининг кўнглида кину адоват ҳисси уйғонмади. Бир неча дақиқа сукут ичида ўтди. Ниҳоят султон Алоуддин Муҳаммад бир-бир сўзлади:

- Ҳеч бир хоннинг султонга саломи сеникидай бўлмас, Усмонхон. Хонлиқни икки пул қилдинг.

Усмонхон йиғлади. Ҳиқиллай-ҳиқиллай:

- Авф қилинг султоним, сиз буюксиз, сиз улуғсиз. Мен каби ожиз бир қумурсқани эзманг, - дея илтижо этди.

Султон оёққа қалқди.

- Қумурсқами, - деди у, - ёки чаёнми?

- Султоним...

- Сўйла, нодон!..

- Тобутим отим устида. Ичида ўткир қилич бор. Агар авф қилмасалар, султоним тобут ясатиб, ўзини уринтириб қўймасинлар дея тайёр ҳолда келдим. Бошим қўлингизда, не қилсангиз ихтиёрингиз, султоним.

Бу сўзлардан кейин султон Алоуддиннинг кўнгли юмшади. Чодирдан чиқиб отни кўрди. Устидаги тобутни туширишни буюрди. Қопқоғини очтирди. Ҳақиқатдан, тобут ичида ўткир қилич бор эди. Султон қилични олиб, чодирга қайтди. Усмонхонга ўгирилди:

- Қизимиз нечук?

- Ҳаққингизга дуо қилмоқда, султоним.

- Агар унинг бир тола мўйи...

- Ким бунга журъат этади, султоним? У соғ-саломат, канизаклари билан қалъаи дарунда ўтирибди.

- Энди даф бўл, дарҳол қалъа дарбозаларини аскарларимга оч. Сенинг тақдирингни кейин ҳал этамиз.

Усмонхон тислана-тислана чодирдан чиқди. Қандай келган бўлса шундай - сассиз-садосиз қалъага қайтди.

Омон қолгани учун боши осмонда. Аммо унга бериладиган жазо қанча вақтга кечиктириларкин? Қайнотаси ҳеч қандай кўрсатма бергани йўқ, фақат кутишни буюрди, холос. Уни қатлга ҳукм этса-чи? У ҳолда Усмонхон мансуб бўлган қорахонийлар сулоласи тугаб битади. Эҳтимол, шундан кейин қорахонийлар давлат ҳам барпо этилмас, эл ҳам бўлолмас эди.

Ўйлади-ўйлади, кейин қалъа дарбозаларини очтирди. Хоразм аскарлари қалъага қуюндек ёпирилиб кирди.

Султон тўппа-тўғри ичкари қалъага кетди. Султоннинг қизи билан кўришуви ҳар қандай тош юракни ҳам эритиб юборарди. Темур Маликнинг кўзлари ҳам ёшланди, у кўз ёшларини яшириш учун бошини чеккага буришга мажбур бўлди.

Ёш аёл бўлиб ўтаётган барча ҳодисалардан бохабар эди. Бироқ у қалъа урушсиз таслим бўлади, деб ҳеч ўйламаганди.

Отасини кўриб севинчдан аёлнинг юраги ҳапқирди.

- Султон отажоним! - дея қичқирганча у ўзини отасининг қучоғига отди, ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

Султоннинг кўз ёшлари шашқатор бўлди. Кўз ёшларини бошқалар кўрмаслиги учун барчага хонадан чиқиб кетишни буюрди. Қизи билан бир соатча ёлғиз суҳбатлашди.

Султон ташқарига чиққанида ғазабдан бўғриқиб кетганди. Қизи Хонсултон Усмонхонни авф этмаслик кераклигини, айбидан ўтилган тақдирда эри келгусида яна исён кўтаражагини айтган эди.

Қизининг айтишича, Усмонхон хоразмликларга паст назар билан қараган, фурсат етди дегунча қорахонийлар давлатини янгидан тиклашини айтиб роса оғиз кўпиртирган.

Султон дарғазаб бўлди. Эшик ёнида ҳозир у нозир Темур Маликка:

- Тезда Усмонхонни топиб келинг! - дея амр берди.

Темур Малик маҳрамлари билан Самарқанднинг кенг кўчаларини оралаб кетди.

Бу орада Усмонхон тайёргарлик кўриб бўлган эди. У султоннинг марҳаматига ишонмади. Шу боис Саркаш билан ҳочиб қолишни режалаштирганди. Хазинасини туяга ортиб, қалъанинг орқа дарбозаси томонга олиб бориб қўйганди. Тўс-тўполон тинчимасдан илгари қалъадан чиқиб кетмоқчи эди у. Ўз-ўзини боғлаб, тақдири қандай ҳал бўлишини кутиб ўтириш ғирт нодонлик-да, ахир! Келгусида имконият пайдо бўлиши билан қорахонийлар давлатини барпо этади, ўшанда Хоразмшоҳга қон қустиради.

Бахтга қарши Темур Малик уни қидириб топди. Дарбоза остонасидан энди ҳатлаган ҳам эдики, орқадан "Тўхта!" деган товуш келди.

Усмонхон тўхтамади. Саркаш дарҳол садоғидан ўқ чиқариб, Темур Маликни мўлжаллаб отди. Темур Малик чапдастлик билан эгилиб қолди. Ўқ унинг устидан визиллаб ўтиб, орқадаги соқчининг кўксига қадалди.

- Оооох!..

Темур Малик отини ниқтади. Яшин тезлигида Саркашга ташланди.

- Мана сенга, бузгунчи!..

Усмонхон қиличини суғурди. Овозининг борича қичқирди:

- Аскарларим, тез келинг бу ёққа!

Усмонхон ўзига қорахонийлардан соқчи олган эди. Соқчилар қалъанинг орқа дарбозаси ёнида навбатчилик қилишар, мушкул вазиятга тушгудай бўлса Усмонхонни қочириб юборишга шай турардилар.

Усмонхоннинг овозини эшитиб, соқчилар югуриб чиқишди. Улар қийқиришганича Темур Маликнинг йигитларига ҳужум қилдилар. Соқчилар сон жиҳатдан кўпчилик бўлса-да, Темур Малик бўш келмади. Темур Маликнинг бутун фикри-зикри Усмонхонни қўлдан чиқармасликда. Султоннинг ҳузурида ҳеч қачон боши ҳам бўлмаган. Бундан кейин ҳам у хижолатдан ер чизмаслиги керак.

- Уринг арслонларим! - дея ҳайқирди у. Узун қиличини суғуриб, рақиблар бошига солди.

Кўп ўтмай Усмонхоннинг теварагидаги жонли ҳалқа бузилди. Қорахоний соқчилар қон қуса бошладилар.

- Солинг, ҳа, шундай! Кўз очирманг!

- Э, булар қашқир галасидай кўп, тугаб битмаётир...

- Ол буни, бир татиб кўр!

Темур Маликнинг жангчилари абжирлик билан қилич уриштиришди, турли усуллар қўллаб, рақибларини шошириб қўйишди.

Темур Малик Усмонхонга анча яқинлашди.

- Қиличингни ташла! - дея ҳайқирди у.

Усмонхон даҳшатли бир қаҳ-қаҳа отди-да, деди:

- Келиб олақол!

- Тўнғиз қўпасан, бадбахт!

- Олдин ўзингни у дунёга жўнатаман.

- Бунга кучинг етмайди...

- Ол, бўлмаса!

Усмонхон бирдан ҳамла қилди. Темур Малик шу онда отини ён томонга олди, айни замонда эгилиб, чап берди.

- Эпполмадинг, энди кўр буни!

Шашт билан кўтарган қиличини шиддат-ла Усмонхоннинг бошига солди. Дубулға тунукадай эзилди. Усмонхоннинг оғиз-бурнидан қон кетди. Юзтубан йиқилди.

Темур Малик ҳайрон қараб деди:

- Оллоҳ! Оллоҳ! Мен қиличнинг орқаси билан урган эдим-ку...

От устида туриб эгилди. Усмонхоннинг камаридан ушлаб тортиб, отга ўнгарди. Йигитларига юзланди:

- Буларнинг ишини битириб, қалъага боринг.

Исёнкорни султон ҳузурига тириклай етказиш учун отини елдириб,

кўчалардан йилдирим тезлигида ўтиб, ичкари қалъага етиб борди.

Усмонхонни қучоғига олиб отдан туширди. Уст-боши қонга беланганига парво ҳам этмай, зинапоялардан ҳатлаб, султон ҳузурига кириб борди. Усмонхонни султоннинг оёқлари остига ташлади.

- Қочиб кетаётган экан. Яхшиямки, улгурдик. Бироқ устимизга соқчиларни ташлади. Урушдик, натижада бу ҳолга тушди.

Султон Алоуддин Муҳаммад куёвига анча тикилиб турди. Сўнг сўради:

- Тирикми?

Шу ерда турганлардан бири эгилиб, Усмонхоннинг кўкрагига қулоқ босди.

- Ҳали тирик.

Султон бошини ўгирди.

- Исёнкорлар қилмишига яраша жазо олур!

Сўнг аскарларга:

- Олиб кетинг! - деб буюрди.

Аскарлар Усмонхонни судраб чиқишди.

Султон анчагача жим қолди. ўйга толгандек кўринарди. Кейин аста оёққа турди. Бошини мағрур кўтарди.

- Самарқандликларнинг жазоси не? - дея ўртага савол ташлади у бирдан.

Тўнғич дарҳол жавоб берди:

- Ҳаммасини қиличдан ўтказмоқ керак.

Нишобур уни қувватлади.

- Балли! Шундай қилмоқ керакки, яна бир бор бош кўтаришга журъат этмасинлар.

Темур Малик уларни кузатганича жим турар эди. Султон бу гал унга хитоб қилди:

- Сен не дейсан, Темур Малик?

- Тўнғичхон шошқалоқлик қияпти, султоним, менинг фикрим бошқа. Халқ зулм остида эзилган. Адолат билан ҳукм чиқарган яхши. Шу йўл билан раиятни ўз томонимизга тортамыз. Ҳатто исёнга қўшилганлар ҳам афсус-надомат этгуси.

- Исёнчиларни ҳам авф этиш керак дейсанми?

- Авф султонимизнинг иродасига боғлиқ.

Султон соқолини тутамлади.

- Балки раиятни авф этарман, аммо исёнчиларни асло кечирмайман! Уларнинг калласи кетади.

- Бундай қилсангиз неча йиллар давомида қайнашдан тўхтамайдиган фитна-фасод қозони остига оловни ўзимиз ёққан бўламиз, султоним.

- Не демоқчисан?

- Ўлдирилган ҳар бир исёнчининг боласи султон ва давлатга душман бўлажак, отаси ёки яқинларининг қасосини олиш ниятида улғаяжак. Қулай фурсат келди дегунча бош кўтаражак.

Султоннинг юзига заҳарли ва маккорона бир табассум югурди. Темур Малик султонни бу ҳолда ҳеч кўрмаган эди.

- У тақдирда исёнчилар ўғиллари ва яқинлари билан бирга қатл этилади.

- Бу ниҳоятда катта фожеа!

Тўнғичхон рухсат ҳам сўраб ўтирмай орага суқилди.

- Султоним, бу киши сизга ақл ўргатмоқчилар, етар, ҳаддини билсин!

Темур Малик Тўнғичхонга эт жунжиктирадиган бир табассум билан тикилди.

- Ҳаддим қаерда эканини кўрсатиш сенга қолдими, Тўнғич?

Султон жаҳл билан ер тепди.

- Жим бўлинг. Ҳузуримда айтишмоқ катта айб эканини билмайсизларми? Ёки каллаларингиз оғирлик қилиб қолдими?

Тўнғичхон қалтиради, елкасини қисиб, орқага тисланди. Бироқ Темур Малик сесканмади ҳам. Хурмат оҳангида, қатъий сасда жавоб берди:

- Давлат, раият йўлида тикилган бошни фақат кофир қиличи кесиши мумкин ҳолос... Ижозатингиз билан...

Темур Малик орқага тисланиб, ташқарига чиқмоқчи бўлди.

- Тўхта, Темур Малик!

Темур Малик шу заҳоти эшик ёнида ғоз қотди.

- Амрингизга ҳозирман, султоним!

Султон бир лаҳза тараддудланди. Сўнг қатъият-ла Темур Маликка яқинлашди. Дағал товушда деди:

- Кейинги вақтда ҳаддингдан ошиб кетдинг. Сени аллақачон жаллод қўлига топширмоғим керак эди, аммо қилган хизматларингни унутолмайман. Бор, ўз-ўзингни зиндонга ташлат. Сен тўғрингда кейинчалик ҳукм чиқараман. Лекин умидвор бўлмай қўяқол, негаки ўлим ҳукми ҳам чиқиши мумкин.

Темур Малик аччиқ кулди. Қўлларини кўксига қовуштириб, Алоудин Муҳаммадга таҳзим қилди.

- Биз сиз учун ўлмоққа шаймиз, аммо сиз биз учун тирик бўлсангиз бас, султоним!..

Бошқа бир сўз демай, хонадан чиқди.

Қипчоқ хонлари ҳайратдан бақрайиб қолдилар. Бундай жасорат ва фидойилик уларнинг тушига ҳам кирмас эди.

Бироқ улар хурсанд. Қипчоқ хонлари ўзларига энг катта душман деб билган Темур Малик зиндонга тушди, эҳтимол қатл этилиши ҳам мумкин.

* * *

Қора Човуш исми зиндонбоши Темур Маликни кўриши билан иргиб туриб, шамдек қотди. Ямаётган кўйлаги ҳам ерда қолди.

- Амрингизга мунтазирман, қўмондоним.

Темур Малик уни кўпдан бери танир эди. Кўп йиллар жанг майдонларида биргаликда қиличбозлик қилишди, иссиқ-совуқни баробар ташишди. Аммо Темур Маликнинг кўнглида унга нисбатан на меҳр, на дўстлик туйғуси уйғонмаганди. Қора Човушнинг зиндонбоши эканлигини кўриши билан “Энди ишини топибди” деган хаёл ўтди кўнглидан. Сўнг унга деди:

- Энди қўмондон эмасман, Қора Човуш.

- Нега энди, сўрасам бўладими?

- Майли, сўрайқол. Рутбамдан туширилдим ва бу ерга зиндонга тушиш учун жўнатиладим.

- Бу бўлиши мумкин эмас.

- Дунёда бўлмайдиган иш борми, Қора Човуш? Ҳар қандай иш бўлиши мумкин.

- Ахир, султонга кўп хизматингиз сингган.

- Мен султонга хизмат қилганим йўқ.

- Ие, кимга бўлмаса? Шунча йил ким учун қилич кўтардингиз?

- Алоуддин Муҳаммад учун деб ўйлаясанми?

- Бўлмаса-чи, ундан бошқа ким бўларди?

- Ундан бошқаси бор.

- Султондан ҳам устун кўрганингиз ким ўзи?

- Халқ!

- Халқ дейсизми? Эвоҳ, халқ учун бошимни таҳликага қўйдим деңг, шундайми? Хо,хо,хо. Айбга буюрманг, ўзимни тутолмадим. Кўп ажаб гап айтингиз, ҳазиллашаётирсиз чоғи.

Темур Маликнинг кўзлари порлади.

- Аксинча, жуда жиддий айтяпман. Султон ҳам халқнинг хизматкоридир.

Қора Човуш чўчиб, атрофга олазарак боқди.

- Жим, жим, биров эшитиб қолмасин...

- Менга барибир!..

- Билишимча, султондан қаттиқ хафа бўлгансиз.

- Йўқ, унга ачиняпман холос.

- Нега энди?

- Мантиқ эмас, ҳиссиётига кўра ҳукм чиқармоқда. Шундай кетаверса келгусида бошига кўп иш тушиши турган гап.

- Бундоқ гапларни айтишга қандай журъат этдингиз, Темур Малик!

- Дилимда борини айтдим қўйдим...

Ўртага жимлик чўқди. Сукунат узоқ сурди. Хонада пашша учса овози эшитиларди. Ниҳоят зиндонбоши сукунатни бузди. Осилиб қолган мўйловини бураб-бураб деди:

- Валлоҳу биллоҳи айтганларингиз Лавҳул Маҳфуздаги ёзувлар сингари тўғри.

Яна жим қолишди... Бу сафарги сукутда ёқимсиз бир нарса бордай эди. Зиндон ичидаги рутубат ва моғор ҳиди димоққа урилаётганидан шундай туюлгандир эҳтимол.

- Тўғрилиқка тўғри-куя, аммо бу мамлакатда тўғри сўз айтганининг уйи куяди. Ё шундоқ эмасми, Темур Малик?

- Шундай бўлса-да, мен тўғриси айтман.

- Султонга қўрслиқ қилгандирсиз-да...

- Султон шундай деб ўйлаган бўлса керак.

- Ҳа, биламан. Аввалдан шундоқсиз, кимсадан тап тортмай тўғриси-ни сўзлайсиз. Ичингиздагини яшириб ўтирмай, шартта айтасиз қўясиз. Ҳар ҳолда султон ҳам шу туфайли сизни ёқтирарди шекилли...

- Балки шундай бўлгандир...

- Энди султоннинг сабр-косаси тошибди-да...

Яна жим қолишди. Бироқ бу гал сукутат узоқ сурмади. Бўғиқ, кишини сескантирадиган бир фарёд даҳлизда акс-садо берди.

- Бу недир? - сўради Темур Малик.

- Бу бир дарвеш. Бир йилдан бери қамоқда. Ҳушига тушса ана шундай бақиради. Ҳар ҳолда шундан ҳузурланади.

- Айби не?

- Айбими? Эслаб кўрай-чи. Ё, Раббий, не эди у? Ҳа, топдим: унинг ҳеч бир гуноҳи йўқ! Исми Абдулкарим, кўп доно киши. Хоҳласангиз сизни унинг ҳужрасига олиб бораёй. Дунё кезиб, озиб-тўзган бир банда. Ҳибсга тушганидан сўнг эси кирар-чиқар бўлиб қолган, ярим жинни. У ҳадеб яъжуж-маъжуж чиқади, бу ерларни истило қилади, деб вайсайди. Султон ҳақида куракда турмайдиган гаплар айтади, ном-нишонсиз бир оролда ўлади, дейди.

- Йўғ-е?!

- Ҳа, шундай, Темур Малик. Бу ерга тушган одам ақлдан озмай қолмайди. Қамоқ ана шундай бир жой. Ҳатто мен ҳам бу ишдан мамнун эмасман. Очиқ ҳавога чиққиси, оламни кўргиси келади кишининг. Қаерда дейсиз, имкон йўқ, худди маҳбуслар сингари доим шу ерда бўлишга маҳкумман. Фақат менинг маҳкумиятимга пул тўлашади, фарқи шу холос.

- Майли, мени ўша одамнинг ёнига қама.

- Дали Дарвеш ёнигами?

Темур Маликнинг овози бўғилди.

- Дали Дарвеш дейсанми, Абдулкарим дейсанми, ҳуллас ўша одамнинг ёнига қама мени. Бунга бир монелик йўқдир ҳар ҳолда.

- Қанақа монелик бўларди? Фақат бу ҳужраларга қамаладиган маҳбусларга кишан урилади. Сизга кишан уролмайман.

- Нега энди?

- Ё худойим-ей, нақадар совуққон бир одамсиз!..

- Қон қизиса мияга уради, тўғри фикрлашга ҳалақит беради.

- Кўрмаганимдан буён файласуф ҳам бўпқопсиз.

- Қария, гапни чўзма. Тўғриси айт, мени Дали Дарвешнинг хужрасига қамайсанми, йўқми?

- Сизни қамашим мумкинлигига чиндан ишоняпсизми?

- Бу не деганинг?

- Яхши-ёмон кунларда бирга бўлганмиз. Бу зиндонга тушган осонликча чиқмайди, чиқса-да соғ чиқмайди. Кўп ҳолда унутишади. Ахир, сизни ўз кўлим билан ажал кўлига топширолмайман...

Темур Маликнинг кўзларида учкунлар чақнади.

- Шу гапни билиб гапиряпсанми?

- Албатта...

Зиндонбон ишшайди. Темур Малик бир тортишда қиличини суғурди.

- Султонимизнинг амрини дарҳол вожиб этмасанг, каллангни сапчадай узиб ташлайман.

Қора Човушнинг ранги ўчди, дудоқлари титрай бошлади.

- Мен сизни қутқармоқчиман, ахир, - дея мингиллади у.

- Яъни султонимизнинг амрига қаршимисан?

- Алҳазар, алҳазар...

- Ундай бўлса, мени ҳибсга ташла. Мени шунинг учун юборишди, вазифангни бажар.

Қора Човуш ҳайратдан қотиб турарди. Темур Малик қиличини тескари томонга ўтириб, учидан тутган ҳолда узатди.

- Қиличимни ол. Маҳбусда қилич бўлмайди.

- Аммо...

Темур Малик овозини бир парда кўтарди:

- Вазифангни бажар, дедим.

Зиндонбон кўрдик, бошқа чораси йўқ. Бу киши не қилиб бўлса-да, ҳибсга тушмоқчи. Иккилана-иккилана қиличга қўл узатди.

- Беринг...

Темур Малик хотиржам бўлиб, чуқур нафас олди.

- Энди қўлингдаман. Истасанг, мени Дали Дарвешнинг ёнига обор...

Қора Човуш ҳайратдан мўйловини тортқилади. Кирланиб кетган салласини бошининг орқасига сурди.

- Эҳ, - деди у. - Модомики, шуни истар экансиз, сиз айтганча бўлсин. Қани, олдимга тушинг.

Олдин эт жунжиктирадиган бир фарёд, кейин бўкирган товушлар эшитилди. Аммо ҳеч нарсани англаб бўлмади. Зиндонбон деди:

- Агар хоҳласангиз бошқа хужрага қамай.

Темур Малик бош чайқади.

- Йўқ, ўша хужрага олиб бор.

- Ўзингиз биласиз.

Кўп ўтмай хужра эшигига етиб келишди. Зиндонбон темир эшикни каттакон калит билан очиб, Темур Маликка йўл берди.

- Бу ер сарой эмас, Темур Малик. Аммо бошқаларидан анча яхши.

Оёғингиздаги кишанга узун занжир урдираман, шунда ҳужра ичида қийналмайд кезиш мумкин бўлади. Бирор нарса керак бўлса, овоз беринг, ҳамон етиб келаман. Энди айтадиган биргина тилагим бор ҳолос: "Бошингизни Оллоҳ балодан қутқарсин".

Темур Малик зиндонбонга диққат билан тикилди. Томдаги туйнукдан тушган гира-шира ёруғда зиндонбоннинг юзини кўра олмади. Бироқ овозидан унинг йиғлаётганини сездди. Қўлини елкасига қўйди.

- Омон бўл, дўстим. Кўринишинг бошқа, қалбинг бошқа экан.

Қора Човуш тиз чўкди. Пайпаслаб, занжирнинг ҳалқасини топди. Хафақон бир сас-ла сўради:

- Кўринишдан жуда золим одамга ўхшасам керак, а?

- Тўғриси айтганда, мен ҳам сени хуш кўрмас эдим. Энди билсам, бадруй юз орқасида гўзал бир қалб яширинган экан.

- Олдинлари бунақа эмасди, ботирим. Ҳар ҳолда бу ерда изтироб чекканларни кўравериб қалбим юмшади. Бор гап шу. Сизни Оллоҳга топширдим.

- Яхши боргин, Қора Човуш...

Зиндонбон охирги марта эски оғайнисига тикилди.

- Оллоҳ нажот берсин, - деди у яна.

Сўнг эшикни гижирлатиб ёпди, қулфлади-ю кетди.

Эшикнинг гижирлаши асабларини қақшатди. Қулф ичида айланган қалитнинг шиқирлаган товуши гумбурлаб, қулоғини қоматга келтирган-дек бўлди. Эндигина уйғонган одамдек уйқусираган товушда ўз-ўзидан:

- Нега бу ерга тушдим? - деб сўради.

Бирон айб иш қилган бўлмаса. Ваҳоланки зиндонга айби борлар тушади. Айби йўқ экан, уни нега ҳибсга ташлашди?

Қалбига қулоқ тутди. Айбдор кишиларда бўладиган беҳузур этадиган беҳаловат ҳислардан асар ҳам йўқ. Қалби ҳар доимгидай ватан ишқи, дин шижоати ила лиммо-лим. Хўш, унда бу гўзал туйғуларининг мукофоти зиндон бўлдимиди?!

Йўқ, йўқ. Бундай эмас. Султон уни айбдор деб топдими, бинобарин, қандайдир айби бор. Гуноҳи не эканлигини балки ўзи ҳам билмас.

Унга зиндонга тушгани алам қилаётгани йўқ, асло. Юрагини ўртаётган, миясини пармалаётган бошқа нарса!

Темур Малик ранятни, мамлакатни ўйлаб ичдан зил кетмоқда эди. Боз устига Султон Алоуддин Муҳаммад ўйламай-нетмай, гуноҳи бор-йўқлигини суриштирмай одамларни зиндонга ташлашга одатланса оқибат не бўлур, дея хавотир олаётганди у. Темур Малик султоннинг золимга айланишини, тўғриларни эъозламай, эгриларни тақдирлашини ҳеч ис-тамас эди. Султон бўлган киши мукофот ҳам, жазо ҳам бериши керак, албатта. Аммо бу борада адолат йўлидан тойиб, зулм чоҳига тушмаслик лозим. Алоуддин Муҳаммадни бу тубсиз чоҳ ёқасида кўришдан Темур Маликнинг дили вайрон эди.

Шубҳасизки, энди султон қипчоқ хонларининг ноғорасига ўйнайди. Тўғриси айтган кишиларни зиндонга ташлатиб, кишанбанд этиш давом этаркан, султон зулм чоҳининг тубида қолаверади. Ажабо, шаҳзода Жалолиддин отасини ўз вақтида огоҳлантириб, зулмдан тия олармикан? Ягона умид Жалолиддиндан. Бироқ султон унга қулоқ осишига қўпам ишонмас эди. Султон Жалолиддинни давлат ишларидан узоқлаштириш мақсадида валиаҳдликдан туширди-ку. Бунинг тагида қандай таҳлика борлигини ўйласа юраги орқасига тортади. Оллоҳ сақласин, агар султон Муҳаммадга бир кор-ҳол бўлса, бутун идора ишлари кичик ўғли Ўзлоқшоҳга, яҳни Туркон Хотунга қолади. Бунинг натижаси ёмон бўлиши аён. Ҳар томон алғов-далғов бўлиб турган бир вақтда мамлакат бўйлаб сепилган айирмачилик уруғлари ниш уриб, ёмон оқибатларга олиб боради. Бир томонда бу ғавғолар, иккинчи томонда исёнлар, яна бир томонда Чингизнинг пакана отлиқлари... Бунинг устига у зиндонда...

- Ҳой!..

Бу сасдан Темур Малик ўзига келди. Ёнгинасида бир қўланка турарди.

- Сен ҳам ўша золимнинг қўлига тушдингми-а?

- Қайси золимнинг?

- Султон деган одамнинг!..

Темур Малик қатъий эътироз ила қичқирди:

- У золим эмас!

- Ие! Ундай бўлса бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Ё қотиллик қилдингми?

- Уруш майдонидан ташқари бир пашшани ҳам ранжитмаганман.

- Балки қароқчилик қилгандирсан?

- Тилингизни тишлаб гапиринг! Мен қароқчи эмасман.

- Ҳа, билдим, билдим. Сен султоннинг ҳарамига кирган бўлсанг керак...

- Ўйлаб сўйланг дедим-ку, оқсоқол!..

- Нега жиззакилик қиласан? Уни қилмагансан, буни қилмагансан, нима бу ерга ўз оёғинг билан келдингми бўлмаса?!

- Худди шундай, топдингиз.

- Қулоғим яхши эшитмади чоғи...

- Йўқ, эшитганингиз тўғри.

- Яъни, бу ерга ўз хоҳишинг билан келгансан, шундайми?

- Султон буюрди, мен келдим.

- Соқчиларсиз?

- Султоннинг амри менинг соқчимдир.

Мўйсафид узун қалин соқолини сийпади, оёғидаги занжирни тортиб, шақирлатди. Ерга тиз чўкди.

- Эй Оллоҳим! Мени жинни деган ақлли қулларингга бир оз ақл эҳсон этгилки, улар ўз оёғи билан зиндонга тушмасинлар.

Зўрға қаддини кўтариб, Темур Маликнинг кўксига бармоғини нуқиди.

- Сенга бунинг не кераги бор эди, йигит?

- Буни султонимиз биладилар.

Икки қадам тисарилди.

- Сен жинни бўлсанг керак.

Темур Малик кулимсиради.

- Балки жиннилар ўз орасидаги ақлли кишини жинни дейишар.

- Яъни, сенингча, ташқаридагилар ақлдан озганми?

- Жуда бўлмаганда, телбанамо ҳаракатлар бошлашган.

- Ҳа, шундоғ бўлиши керак эди!

- Нима?

- Ўз вақтида менга ишонганларида бу аҳволга тушмаган бўлишарди.

Султон Муҳаммад илгари бундай эмасди. Энди у зулм қилишга ўтди. Оғир солиқлар билан ранятни эзди. Ёмонларга кўп амал-мартаба бериб, қўлини узайтирди. Шундай бир бош оғриғи орттирдик, илалабад ундан қутулолмайди. Зотан бошининг ўзи ҳам омонат.

- Сиз жуда қатъий сўйлаясиз, ваҳоланки, ғайб фақат Оллоҳнинг ўзинигагина аёндир.

- Ҳа шундоқ. Лекин ақли сўқирлашган мендай дарвешларга Оллоҳ баъзи нарсалардан мужда беради.

Дарвеш унинг қўлидан тортди.

- Қани, ўтир, бир дардлашайлик. Мени дали дейишади. Буларда валий билан далини фарқлайдиган даражада фаросат йўқ.

- Яъни сиз авлиёмисиз?

- Йўқ, мен фақат ташқаридагилар дали билан валийни фарқламайдиган сўқир кимса эканлигини айтдим холос. Уларнинг ақли етмайдиган бир гапни сўйласанг сенга дарров "жинни" ёрлигини ёпиштиришади. Чунки ҳеч ким тинчини бузгиси келмайди, иш қилиш машаққатидан қутулади.

- Сиз не дедингизки, дали дедилар?

- Қани, ўтир, айтиб берай.

Ёнма-ён ўтиришди.

- Кўп кездим, - дея сўз бошлади Дали Дарвеш. - Ўн ёшли бола чоғимда отамдан хафа бўлиб, уйдан чиқиб кетдим. Яъжуж-маъжуж ўлкасига ҳам йўлим тушди, Чингизхон кимлигини билиб олдим.

Темур Малик сакраб турди.

- Чингизхон дедингизми?

- Ҳа, Чингизхон. Ўша пайтлари унга Темучин дейишарди. Ботир йигит бўлган. Айтишларича, туғилган пайти ҳовучининг ичида бир томчи қон бор экан. Коҳинлар бу бола улғайса кўп қон тўкади, деб каромат қилишган. Кўп қон тўқди ҳам... Яна қанчадан қанча қон тўкажак...

Чуқур нафас олди.

- Сўраб-суриштирдим, уни билганлар билан танишдим, кўришганлар билан учрашдим ва етарли маълумот тўплдим.

Бир йўталиб олгач, сўзида давом этди:

- Чингизхон беш юз эллигинчи тўнғиз йилида Ўнун дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган Дулун Бўлдоқ деган жойда туғилган. У чинликлар "қора татар" деб атайдиган қавмга мансуб. Отасининг исми Ясугай Баҳодур. У ўлган вақтда Темучин ўн икки ёшда бўлган. Ясугай Баҳодур ўлгач, унинг қўли остидаги қабилалар тарқалиб кетган. Кичик Темучин онаси ва укалари билан Ўнун дарёсида балиқ тутиб кун кечирган. Темучин вояга етгач, отасининг қўли остида бўлган қабилаларни бирлаштиришга киришди. Бироқ у бир нечта қабиланинг бошини бириктиришга эришди холос. Шундан кейин тоғларда қароқчилик қилди. Тарафдорлари борган сари кўпайди. Охири уни хон деб эълон этишди. Навкарлари унга қасамёд қилдилар. Улар бундай деган:

"Сен бизга ҳукмдор бўлсанг қаршимизга саҳродаги қум зарралари қадар кўп душман чиқса ҳам қочмаймиз. Олдинги сафда туриб, мардона урушамиз. Йўлингда ҳеч иккиланмай жон берамиз. Гўзал аёллар, кўхлик қизлар ва зотдор отларни қўлга киритсак, уларнинг ҳаммасини сенга берамиз".

Бунга жавобан Чингизхон шундай деган:

"Сурув-сурув отлар ва қўйлар, хотин-халаж ва болаларни қўлга тушириб, сизларга тарқатаман. Сиз учун ов уюштириб, турли-туман ўрмон ҳайвонларини қошингизга ҳайдайман. Эпчиллик билан шаҳарларни босиб оламан. Истаган жойингизни яғмолатаман, хоҳлаган кишингизни ўлдираман. Енгилган ҳар бир душмanning отини ва хотинини олишга ҳақли бўласиз".

Бу сўзлардан кейин мўғуллар: "Лу...лу...лу...лу!" дея бақаришиб, мамнун бўлганликларини билдиришган. Сўнг Кўктангри номи билан қасам ичганлар.

- Кўктангри нимаси?

- Мўғуллар яккаю ягона Оллоҳга ишонмайдилар. Улар Ертангри, Кўктангри деган маъбудларга ишонадилар.

- Астаффуллоҳ...

- Афсуски, шундай. Мавзуга қайтайлик. Ҳа, мўғуллар қасам ичди. Ўшандан кейин Чингизхоннинг тарафдорлари янада кўпайди. Чингиз ўтовининг олдида хонлик аломати ўлароқ тўққизта бўз от қўйруғидан туғ тикди. Олдинига ўзини чинликларнинг тарафини олгандай кўрсатди. Кераитлар билан бирлашиб, ўз уруғидан бўлган буйирнор қабиласи билан урушди. Сўнг улар билан иттифоқ тузиб чинликларга қарши чиқди.

Ўн йил қонли уруш бўлди. Товуқ йилининг бошида қардоши Жамуқа билан бирлашди ва уни Гўрхон унвони билан ҳукмдор эълон этди. Кейинчалик уларнинг ораси бузилди. Кўпчилик Чингизни ташлаб кетди. У ўзига содиқ бир нечта киши билан қочди. Болчжун саҳросида сарсонку саргардон тентираб юрди. Анча вақт шўр сув ичишга мажбур бўлди.

Охири ҳийла ишлатди, Жамуқанинг қўшини орасига нифоқ ташла-

ди. Аскар йиғиб, бир куни Жамуқанинг устига босқин уюштирди ва уни тор-мор этди. Жамуқа навкарларининг кўпи Чингизнинг хизматиға киргач, у янада қувватланди. Ўнгу сўлга хужум этди, дуч келганни босиб-янчди, ёқди, йиқди, вайронаға айлантирди. Мўғулистон шарқидаги қабилалар унинг итоатиға киришға мажбур бўлдилар.

Дали Дарвеш чуқур нафас олди.

- Ҳикоям сени зериктирмадим, эй, ўз оёғи билан зиндонға кирган дали? - деб сўради у.

Темур Маликнинг кўзлари қоронғиликка ўргангани учун қаршисида турган кишини кўздан кечириш имконига эға бўлганди. Дали Дарвешнинг мовий кўзлари нурға тўлиқ. Телба эмас, ниҳоятда ақлли киши эканлиги кўзларидан маълум.

- Давом этинг, Дарвеш ота, - деди Темур Малик. - Айтаверинг, билмоқчи бўлган нарсаларим ҳақида сўзламоқдасиз.

- Зотан бу гапларни айтганим учун зиндонда чиритишяпти. Бундан ортиқ не келарди қўлларидан. Эшит...

Ютинди.

- Чингизхон йўлбарс йилида найманларға қарши уруш очди. Найманлар энг кучли қабилалардан эди. Чингизхон ғолиб чиқди. У найман қўшинини тор-мор этиб, Мўғулистоннинг ғарбига ҳам ҳукмдор бўлди. Ўша йили хоқон унвонини олди. Бу унвонни унга чинликлар беришди. Аммо Чингиз шаҳарда ўтириб ҳукм сурадиган ҳукмдорлар сирасидан эмасди. У чодирда яшаб, муттасил жанг қилди. Уруш унинг асосий машғулооти эди.

Чингиз ботир, жасур, айёр эди. У ерға тўшалган пўстақда ухлар, йиртиқ-ямоқ чопон киярди. Аскарлари не еса у ҳам ўшани ерди. Табаасидан фарқи йўқ эди. Бу феъл-хуш туфайли у муҳаббат қозонди. Ўз динига эҳтиқодли. Тез-тез баланд тепаликка чиқиб, Кўктангриға илтижо этиши тўғрисида гапиришади... Зеҳни ўткир. "Оиласини бошқара олган киши қўшинни ҳам бошқара олади. Ўн киши билан юз минг кишини бошқаришнинг фарқи йўқ. Ўғил отасига, ука акасига, келин қайнонасига, хотин эриға, навкар қўмондонига итоат қилган мамлакатнинг курани ерға тегизиб бўлмайди", - дейди у.

Ўзи истаган бундай давлатни барпо этиш учун зулм ҳам қилган. Хуллас, ўз табаасини қаттиқ интизомли қилишға эришди у. Хўш, бу мақтовға лойиқми ё койишға?

Дали Дарвеш пешонасини тириштириб, бармоқлари билан соқолини таради.

- Чингизнинг хизматида мусулмонлар ҳам бор. Масалан, Донишманд Ҳожиб унинг ўнг қўли. Чингизнинг тарихини асосан ундан эшитдим. Унинг қарвонини Чингизнинг одамлари талон этган, одамларини банди этиб, хоқонға элтишган. Чингиз Ҳожибға бир қанча савол берган, жавобларидан мамнун бўлган, бошини кестириш ўрниға ўз хизматиға ол-

ган. Ўшандан буён Ҳожиб унинг ёнида.

- Мусулмон одам мажусийга хизмат қилиши мумкинми, ахир?! Тушунмадим...

- Мен ҳам... ўзидан сўраганимда кўзига ёш олди, сабаби кўп эканини айтди. Кавлаштириб ўтирмадим.

- Чингизни кўрдингизми?

- Атиги бир марта кўрдим.

- Қандай экан?

- Узун бўйли, дароз одам. Зотан мўғулларнинг кўпи новча. Бироқ Чингиз ҳаммасидан новча. Балки шунинг учун ҳам аскарлари уни ҳурмат қилишади.

Кўзлари кўм-кўк. Яна қандай кўз де, нақ дўзах олови сочади. Бир неча тукдан иборат узун соқоли ҳам бор. Баъзан, ўйга толган кезлари соқолини қулоғининг орқасига ташлайди...

Ҳай, майли, асосий гапга қайтай. Ҳикоям ҳали битгани йўқ. Ичимда бир туйғу сен яқинда зиндондан озод бўлишингдан дарак бермоқда. ўшанда, эҳтимол, бу маълумотлар кор-ҳолингга яраб қолар. Мени ҳам эсга оларсан. Бизникилар Чингизхонни назар-писанд қилишмаяпти. Уларнинг энг катта хатоси ҳам шунда.

- Қани, ўзингиз айтинг бўлмасам...

- Қулоғингга қуйиб ол... Донишманд Ҳожибнинг айтишига қараганда Чингизхон ўқиш-ёзишни ҳам билмайди. Мўғулчадан бошқа тилда гапиролмайди. Мен ҳам мўғулча сўзлаша оламан. Бошқа тилларга қоришган, аммо кўп гўзал тил. Чингиз ўша тилда сўзлашади. Мухр ишлатиш не эканлигини илк бор найманлардан ўрганди ва бу унга маъқул тушди. Энди унинг шаҳодат бармоғида муҳрли каттакон узук бор. Фармонларига ҳам, уруш сафарбарлиги тўғрисидаги эълонларининг остига ўша муҳрни босади... Аммо кўпинча уруш эълон этмай, бирдан ҳужум қилади.

Биринчи катта юришни чинликлар Хси-Хсиа дейдиган, биз Танқут деб атайдиган давлат устига қилди. Голиб чиқишга муваффақ бўлди. Хси-Хсиа хоқони қизини Чингизга хотинликка бериб омон қолди. Чингиз ундан кейин Хонбалиқни олди. Бир йилдан кейин Мўғулистонга қайтди.

Ўша йили қарлуқлар ҳукмдори Арслонхонни мағлуб этди. Бу у енгган биринчи ислом давлати бўлди. Ундан кейин Или водийсидаги Олмаликни яқсон қилди. Ҳукмдорини асир олди. Бу орада Моварауннаҳр Хоразмшоҳ томонидан тўла забт этилди. Шу йўсинда қорахитойлар тарқалиб кетди. Бир қисми найман ҳукмдори Кучлук итоатига кирди.

Дали Дарвеш хийла чарчади. Жулдур чопонининг енги билан соқолини силади, пешонасидаги реза-реза терни артди.

- Гапнинг бори шу, - деди у. - Аммо айтмоқчи бўлган гапларим ҳали бор.

Темур Малик бу одам қандай қилиб бу қадар кенг маълумот соҳиби

бўлганига ҳайрон қолди. Ундан яна кўп нарсалар билиб олиш умидида деди:

- Давом этсангиз мамнун бўлардим.

Мўйсафид қаҳ-қаҳа отиб кулди.

- Дали Дарवेशни тинглашга иштиёқманд одамни энди кўришим, - деди у. - Очигини айтганда, мени бироз шоширдинг, йигит. Ҳатто исмингни сўрашни ҳам унутдим.

- Исмин Темури Малик.

- Нима?..

- Темури Малик, дедим.

- Энди тамоман ҳайратдаман. Ҳайрон қолмай бўладими, негаки исмингни Чинда эканимда эшитгандим. Қахрамон, ботир, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган хоразмлик саркарда улуғ Темури... Демак, охири зиндонга тушдинг?

- Ҳа, шундай...

- Таажжубланмаса бўлади, аммо тақдир ўйинига ҳайрон бўлмаслик иложи йўқ. Султон энди дин, миллат йўлидаги кишиларни ҳибсга ота бошладими?! Хўш, айбнинг не?

- Айбимми... Ҳар қолда кўрсатган бир журъатим айб саналди, шекилли...

- Ўринсиз журъат... Аслида ўринли, аммо ўринсиз деб топилган бир журъат, топдимми?

- Топдингиз, топдингиз.

- Кўп оғир савдо бу, йигит. Инсон дини учун киприк қоқмай жон фидо этади, аммо биров учун ўлиши кўп қийин. Илгарилари султон аскар тўплаганида "Оллоҳ йўлида ўлмоққа келингиз" дея жар солдирарди. Энди бўлса, зиндонбонларнинг айтишича, "Султон йўлида ўлмоққа келинг" дея жар солдираётганмиш. Тўғрими?

- Афсуски, тўғри...

- Кайф-сафога муккасидан кетган, уруш тўғрисида эшитишни хоҳламайдиган даражада айш-ишратга берилган дейишадилар, чинданми?

- Бу бор гап!

- Оҳ! Бу давлат барбод бўлади, дўстим.

- Нима деяпсиз ўзи?

- Нима ҳам дердим, тарихнинг бориши шундай... Чингиз тўғрисида беҳуда гапирганим йўқ. Айиқ пўстаги устида ухлашини, навкар еган таомдан ейишини, кийган кийимини кийишини бекорга айтдимми? Аскар ана шундай ҳукмдорни севади, унинг учун ўлимга тик боради. Султон кайф-сафо, айш-ишратга, ипагу олтинга берилган бўлса ҳолига вой! Ўзини ҳам, раиятини ҳам фалокатга етаклайди бундай султон.

- Аччиқ гаплар айтаётирсиз, оқсоқол, аммо сўзларингизда қилча ёлғон йўқ. Ҳақлисиз. Бироқ султонни огоҳлантирмоқчи бўлсангиз, ёқмайсиз. Қўлимиздан не ҳам келарди?

- Ким бунга журъат этса ҳибсга тушади, шундай эмасми?
- Шундай, албатта. Фақат зиндон эмас, калла кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

- Бу давлат ағдарилади...

- Оғзингиздан ел учирсин.

- Қулоқ сол. Кўп кездим, кўп кўрдим ва кўп нарсани билдим. Чингиз билан талашманг. Бу одам инсоф не эканини билмайди. У катта жаҳонгирдир, аммо улуғ ҳукмдорларга хос раҳм-шафқат, хоқон виқори унга мутлақо ёт. Инсон ўлдириш унинг учун шунчаки бир эрмак. Бегуноҳ одамларни қоплонларига едиришдан ҳузурланади. Бу томонга юриш қилса қаттиқ туриб ўлкамизни ҳимоя этинг. Акс ҳолда ҳамма ёқни ёқиб, қулни кўкка совуради. Хоразм илм бешиги. Чингиз бўлса илм душмани, кўлига тушган китобни гулханга отади. Бунинг устига мусулмонларни кўргани кўзи йўқ. Масжидларимизга от устида кириши, имомларимизни отбоқарга айлантириши, қизларимизнинг номусини поймол этиши турган гап. Бунга чидай оласанми, саркарда?

Темур Малик ўрнидан сапчиб турди. Беихтиёр қўли белига кетди. Аммо қиличи йўқ эди. У мингиллади:

- Оллоҳнинг ўзи сақласин!

- Иншооллоҳ, ўзи сақлар. Бироқ айтайки, қилинаётган хатолар фалокат йўлини очади. Неча йилларки, огоҳлантирдим, аммо мени кимса тингламади. Охир-оқибат телба деб бу ерга тикдилар. Сени менга Оллоҳ юборди. Ақлдан озишим учун ҳеч бир сабаб йўқ. Мен султондан хафаман. Мени зиндонга ташлатгани учун эмас. Аслида мени зиндонга ташлатган султон ҳам эмас. Ҳай, майли... Нега султон ислом амалларига риоя этмаяпти? Ана шунга жаҳлим чиқяпти.

- Қаердан билдингиз бунини? Султон Алоуддин Муҳаммад намоз ўқийди, рўза тутади.

Мўйсафид қўл силкиди.

- Опқочма, болам, опқочма... Ислом дини фақат намозу рўза билан белгиланадими? Ислом бир низомнома, тузук... Дунё тузуги... Тўғри татбиқ этилса ислом ҳал қилмайдиган масаланинг ўзи йўқ... Ҳатто Чингиз ҳам ўзича қонунлар чиқарди. Бизнинг қонунимиз Қуръон... Ундан қилча айрилмасанг ҳар нарсага жавоб топасан. Қуръонда зарарли ишлар ҳаром этилган. Ҳар бир кишига матлуб бўлмаган нарсалар ҳаром. Қўшнинг оч бўлганда сенга тўқлик ярашмайди... Нақадар ажойиб қоида. Ўқи, илм ўрган. Илм олмоқ учун Чинга ҳам бордим, Мочинга ҳам. Бу ерга қайтиб келсам, мени зиндонга отдилар. Бир йилча бўлди бу ерда тупроқ чайнаб, моғор ҳидлаб ётибман. Ҳақиқатни эшитадиган киши йўқ. Нега зиндонга отишди? Қош қўяман деб кўз чиқардимми ё?

Йўқ, Оллоҳга беадад шукур, таяммум этиб бўлса-да, намозимни канда қилмадим, ўз вақтида ўқийман. Таҳоратга сув етмайди, зиндонбон бир қултум сув беради, холос. Гоҳо сув беришни ҳам унутади...

Бош чайқади.

- Унутилишдек ёмон бир нарса йўқ дунёда. Ўғлим, - деди у. - Ундан ёмон нарса йўқ.

* * *

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад Темур Маликни унутган эди. Улуғ саркарда зиндонда оёғи занжирбанд ҳолда кекса дарвешдан баҳра олаётган бир паллада у қипчоқ хонларига гап уқтириш билан овора эди.

Орадан олти ой ўтган бўлса-да, султон ўтирган жойидан жилмади. Онасидан келган мактублардан тасалли олиб, роҳат-фароғатини бузмай ётаверди.

Туркон Хотун Гурганжда ишлар жойида эканлиги, бош кўтаришга уринган айрим бекларни қипчоқлар ёрдамида янчиб ташлагани, султоннинг истироҳатини бузишга ҳожат йўқлиги ҳақида ёзар эди.

Бироқ қипчоқ хонлари бошқа фикрда. Уларнинг юртидан бир-биридан ёмон хабарлар, дашту саҳроларга тўлиб кетган қорахитой отлари яшил яйловларни топтаётгани ҳақида миш-мишлар етиб келмоқда. Бундан қипчоқ хонлари жуда безовта.

Тўнғичхон билан Нишобур яна бир марта Алоуддин Муҳаммад ҳузурига бориб, дардларини тўкиб солдилар.

- Султоним, шоҳим, олампаҳо, - деди Тўнғич, - юртимизни қорахитойлар топтамоқда, шу боис қачондан бери бу Самарқанд деган ерда бизнинг бошимиз ҳам. Амрларингиз бошимиз устига. Бироқ юртимизни ҳам ўйламасак ҳам бўлмайди. Ўша томонга юриш қилайлик, душманларимизнинг адабини бериб, уруғдошларимизни қутқарайлик. Сизнинг буюклигингиз шарофатидан баҳраманд бўлайлик. Сиздан бошқа ким бизнинг бошимизни силайди? Бизни ғарибу нотаваон ташлаб қўйиш сизнинг шаънингизга ярашадиган ишми?

Султон одатдагича жавоб қилди:

- Сабр этинг, сабр... Бу ердаги ишлар итмомига етмади. Хабарингиз борки, Самарқандни пойтахт қилишга қарор бердик. Қасрлар, улкан масжидлар барпо этмоғимиз керак. Ҳозир бўлса ўзимиз ўтирадиган бир сарой ҳам йўқ. Саройсиз султон султонми?

Шу онда ўғли Жалолиддин ичкарига кириб келди.

- Ассалому алайкум, олампаҳо! - деди у. - Саройи бўлмаса-да, султон бемалол иш битириши мумкин. Аммо табааси бўлмаган султоннинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Табаа бўлмаса султонлик ҳам бўлмайди.

Султон бу луқмани ўринсиз деб топди. Ўғлига тикилиб қаради.

- Темур Маликка ўхшаб гапиряпсанми?

- Ундай бўлса менинг жойим ҳам Темур Маликнинг ёнида бўлса керак. Ё нотўғрими султоним?

Султон сесканди. Илк дафъа Темур Маликни эслаган эди. Ичи зил

кетди. Боши ҳам бўлди, ўғлига тан берди.

- У ҳали зиндондами?

- Сояи давлатлари остида...

- Шу бонсдан кўринмаётган экан-да. Биз бир пўписа қилиб қўймоқчи эдик, холос. У бизга керак. Буюраман, дарҳол зиндондан чиқарилсин ва ҳузуримизга хизматга келсин.

Жалолиддин қачонлардан бери аламзада эди. Энг яқин оғайниси, жон дўсти зиндонда экан, у ўзини қўярга жой топмасди. Дўстидан тез-тез хабар олиб турарди. Ҳозир ҳам ўша ердан келган эди.

Отаси Темурни авф этгач, қучоғига отилди, кўлини ўпиб, пешонасига сурди. Султон кулди.

- Шунчалик эканини билсак, аввалроқ чора кўрган бўлармидик. Нега эслатмадинг? Тўғриси, ўзимиз ҳам соғиндик. Ўғлимиздан яхши кўрган саркардамиз бир сўзимиз билан ўзини зиндонга ташлатди-я.

- Амрингизга мувофиқ, султоним.

- Ҳа, шундай, бироқ... Майли, энди... Айтгин, озод этсинлар. Шопкамарини тақиб, ҳузуримга келсин. У менга жуда керак.

Жалолиддин таъзим бериб, ташқарига чиқди. Тўғри зиндон томон йўл олди. Боши осмонда, йўлда кўринган тиланчиларга садақа улашиб борарди.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Майин эсган шабада сахро тафтини юзга уради. Сахро офтоб нурига кўмилган. Хоразмшоҳ суворийларининг оёғи остида кум барханлари илматешик бўлади, баъзи барханлар текисланиб кетади.

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад қипчоқларнинг юзидан ўтолмай, ниҳоят йўлга чиққан эди. Султон Гурганжга бориб, катта қўшин тўплаш, қипчоқ юртини қорахитойлардан озод этиш, ундан кейин эса ҳали ўзи кўрмаган, душман дея гумон этган пакана отли аскарларнинг пайига тушиш ниятида эди.

1216 йил баҳори иссиқ келди. Ёзга етмасдан дарахтлар кўм-кўк либос кийди, баъзи кунлари қуёш олов пуркайди.

Узоқ юришдан сўнг Гурганжга етиб келишди. Султонни қўшин бошида кўрган раият гина-кудуратни унутиб, жўшиб кетди. Ўтиб бораётган султонни олқишладилар.

Бироқ султоннинг қовоғи солиқ. Бошлаган ишидан ўзи ҳам мамнун эмаслиги бир қарашда маълум. Номаълум душмандан қўрқаётганмиди, ажабо? Қариб қолди, истироҳатдан бошқа нарсага ҳуши йўқ, деган мишмишлар бежиз эмасми ё? Ким билади дейсиз. Ҳар ҳолда бу гапларда жон бор, султон урушмоқни истамас, бу ишга мажбуран киришган эди. Раияти олдидаги обрўсини туширмаслик учун янги зафарлар қозониши лозим.

Султон ўз саройига кетди. Уч кун ҳеч ким билан кўришмади. Тўртинчи куни маҳрамларига ҳозирланишни буюрди. Уларнинг ҳозир эканликлари тўғрисидаги хабарни олгач, саройдан чиқди ва онасининг кўшикига қараб кетди.

Туркон Хотун кўпдан бери ўғлининг зиёрат этишини кутар, у келавермагач, асаблари дош беролмай, ётиб қолган эди.

Султон келгани тўғрисида хабар беришгач, аҳволи баттар бўлди. Туркон Хотун ўғлини ўз аҳволига ачинтиришни, ўзи ётаркан шоҳни оёқда қолдириш ёки олдида тиз чўктиришни истаётган эди. Шу билан унинг ғурури таскин топар эди.

Дарҳақиқат, султон Алоуддин Муҳаммад ичкарига кириб, ўтиришга

жой топмади. Курсилар битта қўймай хонадан олиб чиқиб кетилган эди. Султон оёқда қолишга мажбур бўлди.

- Салом дунё хотинларининг улуғи! - деди у.

- Салом дунё султонларининг энг буюғи Алоуддин Муҳаммад, муш-типар онаизорингни кўриш учун шунча кун ўтишини кутишинг шартми-ди? Ё сени яна биров беҳаловат этдими?

- Йўқ, тинчлик, онажон. Чарчаб келгандик, бироз дам олдик. Соғли-гингиз қандай?

- Кўп ёмон.

- Оллоҳ шифо берсин.

Туркон Хотун ўғлини оёқда туттишдан завқланмоқда эди. Анча вақт шу ҳолда сўзлашдилар. Охири оёғининг оғриғига чидамаган Хоразмшоҳ деди:

- Катингизнинг бир четига ўтирсам бўладими?

Туркон Хотун улуғ султон узоқ вақт оёқ устида қолганини энди сезгандай, тилёғламалик билан жой кўрсатди.

- Ўтир, султоним. Бош учимга ўтира қол. Сўйла, нега бунча узоқ келмадинг? Кўзим йўлингда қолди.

Султон катининг четига ўтирди.

- Самарқанд гўзал шаҳар экан. Уни мамлакатимизнинг пойтахти қилишни мақбул топдик. Пойтахт қилгач, баъзи ишларни бажаришга тўғри келди.

- Зоти олийларига муносиб бўлгандир?

Султон кулди.

- Албатта...

- Бизнинг юртимизни озод этишни нега кечиктирмоқдасан?

Султон оёқ учига қаради. Паришон ҳолда сўзланди:

- Кимлиги номаълум бўлган душман билан уришиш эҳтимоли бор. Айтишларича, Чингизхонда раҳм-шафқатнинг уруғи ҳам йўқ эмиш. Ўғли Жўжихон ундан бешбаттар экан. Аскарлари мўр-малахдай кўп эмиш...

Хотун ўғлига қараб кинояли табассум қилди:

- Қўрқяпсанми?

Хоразмшоҳ чўчиб тушди.

- Қўрқув? Бу не демак? Яхшиям онамсиз. Сиздан бошқа биров шун-дай деса, аллақачон калласи кетган бўларди.

- Сўзларингни нимага йўяй бўлмаса?

- Бу тадбир учун бир мулоҳаза, холос. Ҳа, тадбир учун. Урушдан илгари тадбир олинадди. Уруш тадбир билан, жасорат билан бўладиган иш. Шукрларки, жасоратимиз етарли. Аммо тадбир бўлмаса жасорат икки пулга қиммат...

Волида султон тирсагига таяниб, қадини кўтарди.

- Юрагингизни олиб қўйишибди, султоним.

- Бекор гап. Биласизки, мен қўрқоқ эмасман. Давлатни бу ҳолга ким

олиб чиқди?

- Сен...

- Шундай экан, недан хавотир оласиз?

- Сенинг буюклигинга шак-шубҳа йўқ. Албатта ҳали кўп зафарлар қозонасан.

Шипга тикилди.

- Бировлар фикрингни ўзгартирар, бундай урушнинг кераги йўқлигига сени ишонтиришар деб қўрқаман холос. Шундоқ бўп чиқса қипчоқ элига юриш қилишдан воз кечишинг мумкин.

Султон ғазаб билан қаддини ростлади. Онаси унинг гурурига текканди.

- Она, онажон! Шуни билингки, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад ўз сўзидан қайтадиган султонлардан эмас. Қарор бердим. Бир ой ичида қўшинимни тўплаб, юришга чиқаман.

Туркон Хотун маккорона жилмайди.

- Яша, султоним! Сенга ана шундай қатъият ярашади. Чингиз нақадар кучли бўлса ҳам қудратинг олдида бош эгишга мажбур бўлади. Қорахитойларни янч. Бор, сени зафар кутмоқда.

Султон Алоуддин Муҳаммад хонага кўз югуртирди. Истаганини топмагач, онасидан сўради:

- Ўғлимиз Ўзлоқшоҳ кўринмайди. Иншооллоҳ, соғ-саломат бўлса керак.

- Соппа-соғ, султоним! Неварам тул бувисининг қаноти остида ўйнаб юрибди. Ҳозир чақираман.

Бош учидаги олтин тўқмоқ билан олтин лаганни урди. Ичкарига кирган хизматкорга Ўзлоқшоҳни келтиришни буюрди.

Кўп ўтмай кичкина валиаҳд ичкарига кирди. Заррин чопони товонига тушиб турарди. Бошидаги саллачага парли жиға осилган. Бола отасининг олдида ғоз туриб, кўлларини кўксига қовуштириб, салом берди.

- Ассалому алайкум, султоним.

- Ваалайкум ассалом, Ўзлоқшоҳ.

Хоразмшоҳ ўғлини кўлларидан тортиб бағрига босди ва "Оллоҳ сенга узоқ умр берсин, Ўзлоқшоҳ" дея дуо қилди.

Сўнг шоҳ онасидан рухсат сўраб, ташқарига чиқди. Маҳрамлари билан кўшкни тарк қилди.

Эртасига ҳарбий кенгаш чақириб, қипчоқ юртига юриш кераклигини сўзлади. Унинг сўз оҳангидан қарори қатъий экани билиниб турарди. Мажлисга қатнашаётган беклар эътироз билдириш бефойда эканлигини сездилар. Султонга яна онаси сўзини ўтказган, истаган қарорини чиқартирган. Демак, сўзлашдан не фойда?

Бироқ Темур Маликнинг фикри бошқача эди. Зиндондан чиққанидан буён у Дали Дарवेशни ҳеч унутолмади. Оёққа қалқди.

- Ижозат берсангиз, бир гап айтай, султоним.

- Сўйла, Темур Малик...

- Дали Дарвешнинг айтганларини сизга сўйлаб бергандим, султоним. Бу одам далими ёки авлиёми, ҳалигача билмайман. У айтгандики...

Султон қўлини кўтариб, Темур Маликни тўхтатди.

- Телбалар билан шуғулланишга вақтимиз йўқ, Темур Малик. Маънили бир гап айтмоқчи бўлсанг сўзла...

Темур Малик уни сўзлатмоқчи эмасликларини пайқади, бироқ ён бермади.

- Сўзни бундай бошлаганимнинг боиси бор, султоним. Бугун бизни гапиргани қўймасангиз эртага содир бўладиган ҳодисаларнинг бутун масъулиятини олдиндан ўз зиммангизга олган бўласиз. Шунини хоҳлайсизми?

Темур Малик диққатни кенгашнинг аҳамиятига қаратмоқчи эди. Бироқ бу султоннинг парвойига ҳам келмади.

- Султон ўз хатти-ҳаракати учун ўзи олдида ўзи масъулдир, - деди у.

Бу тушунча Темур Маликнинг тушунчасига тамоман зид эди.

- Янглишяпсиз, олампаҳо, - деди у босиқлик билан. - Султон ўзидан олдин энг аввало Жаноби Оллоҳ олдида масъулдир.

Султон ҳузуридагилар суяк-суягигача титрадилар. Бетгачопарлиги учун қанча вақт зиндонда ётган Темур Маликнинг ақли кирмаган кўри-нади. Қипчоқ хонлари тишларини ғижирлатиб аланглашди, баъзилар бўлса қўрқув аралаш маъқуллаш маъносида бош силкидилар.

Султон хаёлга толди. Бу йигитни зиндондан чиқариб хато қилдимикан, ё? Ниҳоят у:

- Сўйла, сўйлайдиганингни, - деди.

- Шунини сўйламоқчиманки, олампаҳо, Дали Дарвеш Чингизнинг кучли ва қудратли эканлигини айтган эди. У буюк Чин подшоларини тиз чўктирбди. Олиб бўлмайдиган шаҳарларини олибди, йиқилмас қалъаларни йиқибди, ўтган ерининг қулини кўкка совирибди.

- Эски гап, буларни анча илгари эшитгандим, яна нега такрорляпсан? Ниятинг бизни қўрқитиб, сафарни бекор қилдиришми?

- Бундай ниятим йўқ асло, султоним. Мен қипчоқ юртига юриш қилиш тарафдори эмасман, аммо йўлингизда ўлмоққа тайёрман. Менинг жойим султонимнинг ёнида. Фақат душманга нописандлик билан қарамаслик кераклигини айтаётирман. Керагидан ортиқча аскар тўплайлик. Бир муддат уларни ҳарб ишига ўқитиб-ўргатайлик. Қорахитойларни босган вақтимизда Чингиз устимизга бостириб келса...

- Маълум бўлди, ниятинг вақт совурмоқ экан.

Темур Малик кулди.

- Султоним, айтганларимни ёмонга йўйганингизга қараганда менга ишон-чингиз йўқолган кўринади. Бир амрингиз билан зиндонга борганим каби, яна бир оғиз сўз билан бошимни ҳозироқ жаллоднинг ойболтаси остига қўймасам номардман! Менинг керагим бўлмаса очиқ айтинг қўйинг.

Мардона айтилган бу сўзларни эшитиб кўпларнинг оёғи қалтиради. Султон кулди. Унга бу сўзлар ёқиб тушганди. Темур Маликка ўхшаганлардан ўн минг кишилик қўшини бўлсайди, у аллақачон бутун дунёни забт этган бўларди. Темур Маликка меҳр билан қараб деди:

- Темур Малик, айтганларнинг тўғри, аммо бунча кутишга не ҳожат? Зотан, бизнинг халқимиз онадан аскар бўлиб туғилади. Самарқандда қилган ишларимизни ўзинг кўрдинг-ку!

- Султоним, у бир исёнчи эди, холос, бу бўлса хоқон.

- Сен кўп гапирдинг, Темур Малик. Энди ўтир, бошқалардан ҳам эшитайлик.

Темур Малик қўл қовуштирди.

- Амрингиз бош устига, султоним.

Қипчоқ хонига сўз тегди. У қипчоқ юртига қилинадиган юриш қўшиннинг руҳини кўтариши, Чингизнинг ичига қўрқув солиши тўғрисида сўз юритди. Қипчоқлар султоннинг қарорини маъқулладилар.

Жалолиддин чурқ этмади. У Темур Маликнинг сўзларини ичида маъқуллаётган бўлса-да, отасига қарши чиқишни мақбул топмади. Кенгаш тарқагач, Темур Маликни уйига олиб кетди. Остонада Сариқ Лағўтга дуч келишди. Ёнида икки олманинг бир палласидай ўзига ўхшаш бир йигит бор эди. Темур Малик:

- Сени қандай шамол учирди? - деб сўради.

Сариқ Лағўт жилмайди. Ёнидаги йигитга ишора қилиб деди:

- Укам Бойту билан хизматга келдик. Агар қабул қилсалар умримизнинг охиригача Жалолиддинга қўл бўлмоқни истаймиз.

Жалолиддин йигитларни кучоқлади.

- Товба қилган ҳар бир кишига эшигимиз очик, Лағўт, - деди у. - Сиз менга қўл эмас, оғайни бўласиз.

Овоз ўтказмаслиги учун деворларига қалин гиламлар осиб қўйилган хонага кирар-кирмас Жалолиддин ўз хавотирини очиқлади.

- Тинчим йўқ, оғайнилар, - деди у. - Султон отамиз онасининг таъсири остида бу ишга қўл урди. Бу ишнинг охири қандай тугагини ким билади. Чингизнинг куч-қуввати ҳақида аниқ маълумот олганимиз йўқ. У ҳақда миш-мишдан бошқа нарса эшитмадик. Афсонага ўхшайди. Агар бу гапларнинг ярмини чин деб қабул қилсак ҳам Чингизнинг катта куч-қудрати борлиги маълум бўлади. Бу мўғул кўп хонларни тиз чўктирганмиш. Қорахитойларга дарс бериш лозим дейлик. Лекин ҳа йўқ, бе йўқ мўғул устига юриш қилишга не ҳожат? Балки улар бизга душман эмасдир. Қолаверса мўғуллар ҳозиргача Чин томонларда урушган, бизга зарари тегмаган. Айтишларича, Чингиз аскарни не еса ўшани ейди, не кийса шуни кияди. Бундай хоннинг курагини ерга теккизиш осон кечмайди. Чунки аскарлари бундай хоқонни кўз қорачигидай асрашади. Биз бўлсак...

Жим қолди. Кўзлари қайғудан намланди. Унинг сўзини Темур Малик

давом эттирди:

- Олтин-кумушга фарқ бўлдики, ҳашаматли саройларда яшаймиз. Чингиз айниқ пўстагида ухлаган бир чоқда биз партўшакларни писанд қилмаймиз. Чингиз қора ёвғон ичган пайтда биз овқат танлаймиз. Даҳшат!..

Сукунат чўқди. Анчагача ҳеч ким чурқ этмади. Сукунатни Жалолиддин бузди:

- Темур Малик, айтмоқчи бўлган гапларингни султон отамизга баён этдингми?

Темур Малик уйқудан энди кўз очган одамдай Жалолиддинга қаради.

- Кўпини айтдим, - деб жавоб қилди у. - Аммо бир гапни айтишни унутдим. Ҳеч бўлмаса бу қўшинга сен қўмондонлик қилсанг яхши бўларди. Хатога йўл қўймас эдинг...

- Отам моҳир саркарда.

- Ҳа, шундай эди... Биласан, кейинги йилларда у анча ўзгарди. Ёш бола каби таъсирчан бўлиб қолди. Валиаҳд алмаштиришга бир лаҳзада шошиб фармон берган, хотинлар таъсирида уруш очишга бир онда қарор берган султон энди...

Сўздан тўхтаб, андиша билан дўстларига қаради. Сариқ Лағўт беҳаловат бўлиб қўзғалиб қўйди, Жалолиддин Темур айтмаган сўзларни пичрлади:

- Энди султонликка номуносиб демоқчимисан?

- Бундай демоқ учун бу далиллар етарли эмас. Энди бўладиган урушда барчаси яққол аён бўлғуси.

- Чингиз одамлар айтганидек кучли эканига ишонасанми?

- Дали Дарвеш ёлғон сўзламайди. У не деган бўлса ҳаммаси тўғри. Бунинг устига қўниёлик Қутлуқ ҳам аини шу гапларни айтган эди.

- Бу даҳшат!..

- Даҳшат эканлиги ўз йўлига. Аммо асосий даҳшат уйқудаги илоннинг қуйруғини босиш учун ҳаракат бошлаётганимиз. Ишон, қўрққанимдан айтаётганим йўқ. Жонимдан бошқа йўқотадиган нарсам йўқлиги сенга яхши маълум, жоним мен учун ширин эмаслигини ҳам биласан. Бир машъум хато туфайли Хоразм давлатининг барбод бўлишидан қўрқаман холос.

- Сенингча, таҳлика бунчалик каттами?

- Балки бундан ҳам каттароқдир. Мамлакатимиз илму урфон бешиги. Чингизнинг илми эса хурофот. Айтишларига кўра, қўлига тушган китобни гулханга отади. Чинда жуда кўп китобларга ўт қўйган, гуриллаган китоб гулхани атрофида рақс тушган эмиш. Шаҳарларимиз бундай ваҳшийнинг қўлига тушиши мумкинлигини ўйласам тўпиғимгача музлаб кетаман.

Жалолиддин ҳам титради.

- Оллоҳ паноҳида сақласин!

Сариқ Лағўт билан укаси ҳам баланд овозда такрорладилар:

- Оллоҳ сақласин!

Темур Малик ака-укага боқди.

- Оллоҳ сақлангани сақлайди. Аммо анчадан буён Оллоҳнинг амрларини лозим даражада бажармай қўйдик. Исроф ҳаром қилинган, аммо биз исроф этмоқдамиз. Дабдаба ман этилган, аммо биз дабдабаю асъаса ичида яшайпмиз. Кибр тақиқланган, бироқ бизнинг бурнимиз осмонда. Натижада ҳатто бурнимизнинг тагида турган кучли душмани назарга илмайдиган ҳолга тушдик.

Қаддини ростлади.

- Фақатгина шу эмас. Кенгаш суннат этилган. Биз бунга ҳам аҳамият бермайдиган бўлдик. Олтин-кумушга, кимхобга ружу қўйдик. Бизга ҳамма нарсадан кўпроқ совут ярашади. Лекин биз совут ўрнига савсар мўйна пўстин кийдик. Оллоҳ учун, каломуллоҳ учун жанг қилиш ўрнига бировларнинг ерини тортиб олдик, мулкани яғмоладик.

Алам билан бош чайқади.

- Оллоҳ унинг амрларига риоя қилган вақтимиздагина бизни ўз паҳолида асрайди холос!..

Пешона терларини артди.

- Акс ҳолда у бизни жазоламоқ учун устимизга мўғул хонини юборадики, қаноатимга кўра, биз бу жазога мустаҳақмиз...

Ҳаммаси бу гаплар рост эканига дилдан ишонар ва айни чоқда шафқатсизлиги билан бутун Осиёда ном чиқарган Чингиз каби бир қонхўрнинг жазоловчи бўлиб келмаслигини тилар эди.

Жалолиддин дўстининг қўлини ушлаб деди:

- Гапларинг тўғри. Темур Малик. Лекин қўлимиздан не келарди.

* * *

Хоразмишох Муҳаммад қўшин бошида кетиб борарди. Олтин безаклар билан зийнатланган тулпор, эгасининг кимлигини билгандек, виқор ва жиддият-ла йўрғалайди, гоҳ-гоҳ бошини баланд кўтариб, жинсдошларига ғурур билан қараб қўяди.

Қўшин ҳар бири олти минг кишидан иборат ўн фавж ҳолида юришга чиққан эди. Ҳар бир фавжнинг ўз қўмондони бор.

Минглаган найзалар учида, қалқонларда қуёш нури ўйнайди, қайтган нур қум зарраларини биллур рангида жилвалантиради.

Аскар ва найзадан бошқа нарса кўринмайди, "Оллоҳу акбар"дан бошқа садо эшитилмайди.

Кетма-кет, саф-саф бўлиб мавжланиб келаётган фавжлар завқ уйғотишида. Султон Алоуддин Муҳаммад гоҳ-гоҳ от бошини тортиб, ғурур билан қўшинини кўздан кечириб қўяди.

Султоннинг атрофида қипчоқ хонлари. Жалолиддин ва Темур Малик ўз фавжларининг бошида. Шу паллада ҳар иккови ҳам аскарларининг

таълим-тарбияси устида бош қотиришмоқда. Бошқа нарса уларни қизиқтирмайди. Энди султонга гап уқтириш бефойда, чунки сўзлари қипчоқ хонларидан иборат ҳиссиз деворга урилиб, тарикдек сочилиб кетиши турган гап.

Султон Муҳаммаднинг ичида андеккина қўрқув ҳисси йўқ эмасди. Ҳар ҳолда номаълум душман устига қўшин тортиб кетаётир. Қорахитойларни янчишига ишончи комил, бироқ бу пакана от минганлар билан уруш натижаси ёлғиз Оллоҳга аён.

Султон Темур Маликни ёнига чорлади. Куч-қудратини тасдиқ эттириш ниятида деди:

- Қарагин! Бу аскарларни мағлуб эта оладиган бир қўшин бормикан ер юзида?

Қипчоқ хонлари таъзим қилишди. Темур Малик олтамиш минг отлиқни жаҳон қўшинларига тенг деб билган султоннинг мантиғига ҳайрон қолди.

- Зўрдан зўр топилади, олампаноҳ, - деди у.

Хоразмшоҳ ўзи кутган жавобни олмагани учун ранжиди.

- Сен доим ноумидсан.

- Чингизни ниҳоятда кучли дейишади.

- Қайси Чингиз? Аммо-лекин тоза юрагингни олибди у. У кофирни отимнинг туёқлари остида эзаман. Ўшанда ер юзида Хоразмшоҳ Муҳаммаддан қудратли султон йўқлигини ўз кўзинг-ла кўрасан. Бўлган ҳам эмас... Менинг кучим ва даҳомга ҳатто Искандар Зулқарнайн ҳам молик бўлган эмас.

- Кучга ишониб мағрурланиш ўрнига тadbир олмоқ афзалдир, султоним.

- Сендан не қилмоғим керак, деб сўрамадим, шекилли.

- Бир одам ҳамма нарсани билолмайди, султоним.

- Нима?.. Не демак бу?

- Кенгашиб иш тутмоқ зарур эканлигини эслатмоқ истадим, султоним. Ожиз бандангиз султонга ақл ўргатадиган даражада закий эмас.

Султон зўрға ўзини босди, Темур Маликнинг калласини олиш тўғрисида фармон беришига сал қолди.

- Бор, аскарларингнинг бошига ўт.

- Бош устига!

Ўз қисмига қайтди. Сариқ Лағўтга яқинлашди.

- Султоннинг маҳрамларига қара, Сариқ Лағўт, ишга ярамаган бир тўда...

Сариқ Лағўт диққат билан тикилди. Султон ошхонасини, керакли-кераксиз лаш-лушларни олиб чиққан эди. Қанча гапиришмасин, султон буларни қолдиришга кўнмаган эди.

- Томоқ бандаси бўлса керак, - дея минғиллади Лағўт.

Темур Малик деди:

- Бу турган гап. Бироқ у ўз дабдабасини душманларига кўз-кўз қилмоқчи.

- Ошхонасиними?

- Ҳа, ошхонасини ҳам, заррин чодирию хизматкорларини ҳам...

- Астаффуруллоҳ, астаффуруллоҳ!

* * *

Жалолиддин ўнинчи фавж қўмондони бўлиб, энг орқада келаётганди.

Отаси уни жанг майдонига киритмаслик учун бу ишни махсус қилгандек эди. Шунга бироз хафа. Нима бўлганидан қатъий назар, модомики, урушга чиқдимиз, манглайдан жой олиб, душман билан биринчи бўлиб жанг қилмоқни истарди. Жилла қурмаса қиличининг зангини кетказмоқчи эди. Бироқ отаси ўғлининг орзуларидан беҳабар бўлгани учунми уни орқа қисмга тайинлади.

Жалолиддиннинг аскарлари хушнуд ва хушхол кетиб боришади, Оллоҳга ҳамду сано ўқишади, ора-сира ўзаро бақириб гаплашишади, ҳазиллашишади. Тўхтаган пайтларида машқ ўтказиб, янги усулларни ўрганишади.

Жалолиддиннинг фавжи қўшиннинг энг кучли қисми эди. Темур Маликнинг фавжи бу жиҳатдан иккинчи ўринда. Султон қўли остидаги марказ бўлса ҳарбий ишга яроқсиз кишилар, сарой мансабдорлари ҳамда махсус тан соқчиларидан таркиб топгани учун, эҳтимол, энг заиф қисм эди...

Хоразм денгизи соҳили бўйлаб юриб, Сирдарёни кечиб ўтдилар. Чағаноқ кўрфази ёнида тўхтадилар.

Султон атрофга хабаргири қисмлар жўнатди. Султон Темур Малик ва Жалолиддиннинг қистови билан келадиган хабарларни шу ерда кутишга қарор берди. Ўзига қолса хабаргири қисмларни жўнатиб ҳам ўтирмай, душманган дуч келгунга қадар дабдаба билан юриш қилмоқчи эди.

Хабаргири гуруҳлардан бири кўп ўтмай қайтиб, Чалқар кўли бўйида қорахитой аскарлари кўринганидан дарак берди.

Оқшом чоғи ҳарбий машваратга йиғилишди. Аввало қорахитойларни, сўнг мўғулларни бир ёқли қилишга қарор берилди. Қўшин уч бўлакка бўлиниб, шоҳ марказни бошқарадиган бўлди.

Ўнг ва сўл қанот қўмондонларини тайинлаш масаласида ихтилоф чиқди. Қипчоқлар ҳар икки қанотга-да ўз уруғдошларининг қўмондон бўлишини хоҳлашди. Қипчоқлар бу замин уларнинг юрти бўлгани учун шундай бўлиши керак деб ҳисоблашарди. Темур Малик жаҳлдан лабларини тишлаб қонатиб юборди. Охири чидай олмай оёққа турди.

- Модомики, бу замин қипчоқларники экан ва улар бизни ёт деб четлатишар экан, ўзлари урушаверсинлар. Бу хусусда султонимизнинг амр беришларини хоҳлайман.

Султон Муҳаммад ҳайратдан бош чайқади.

- Нима деяпсан ўзи, Темур Малик?

- Шавкатли султоним, жуда оддий гап бу. Қипчоқлар бу ерлар ўз юрти эканлиги, бинобарин, бу заминни мудофаа этадиган аскарларга қўмондон бўлишга фақат ўзларининг ҳаққи бор эканини даъво қилишаётир. Майли, қўйиб берайлик, ўз ишларини ўзлари ҳал этсин.

- Бу гап кетмайди... Бир қанотга сен қўмондон бўласан.

Султон Муҳаммад шу бир оғиз гап билан Темур Маликни тинчитмоқчи эди. Темур Малик масалани дарҳол тушунди.

- Узримни қабул айланг султоним, - деди у. - Шаҳзода Жалолиддин турган жойда мен қўмондон бўлолмайман. У ҳаммамиздан моҳир саркардадир.

Султон эътироз билдирмади.

- Демак, билишимча, мақбул бир қарор олдик, - деди у. - Сўл қанотга қипчоқ хонларидан Тўрғай, ўнг қанотга ўғлимиз Жалолиддин қўмондонлик қилсин. Мен марказда бўламан.

Эрта тонгда яна йўлга тушдилар. Қорахитойлар яқин атрофда эканлиги тўғрисида тез-тез хабар келиб тургани учун ҳозир тарзда уч кун йўл босдилар. Ниҳоят Иргиз дарёсининг этагидаги қалин ўрмонга етиб, ўша ерда қароргоҳ қурдилар. Ботқоқликлардан чиқаётган сассиқ хид чўл гиёҳларининг ёқимли бўйига аралашиб, аскарларнинг кўнглини беҳузур этарди. Ҳаво исиб кетганига қарамай дарё устидаги муз ҳали эримаган.

Қарши соҳилда қорахитойлар кўриниши билан Султон Муҳаммад дарёдан кечиб ўтишни буюрди. Буйруқ шу заҳоти бажарилди, ҳеч бир талафот бермасдан нариги қирғоққа ўтиб олишди. Сафга тизилиб, юришга ўтдилар.

Оқшомга яқин келган бир хабар Хоразм қўшинини тўлқинлантирди. Олдинда чодирлар кўзга ташланган эди. Аммо улар кимники ва нимага тикилганини ҳеч ким билмас эди.

Хабарни эшитган заҳоти Жалолиддин нима гаплигини билиб келиш учун Темур Малик, Сариқ Лағўт ва Бойтуни олиб от чоптириб кетди. Бир тепанинг устига чиқиб, белоён чўлни кузатдилар. Узоқда чодирлар элас-элас кўринди. Бироқ чодирлар атрофида қимирлаган жон зоти йўқ. Жалолиддин:

- Оллоҳ, Оллоҳ! - дея ҳайратланди. - Ҳали ухлайдиган вақт бўлгани йўқ. Ҳар ҳолда ташлаб кетишганга ўхшайди.

Темур Малик:

- Мен тез бориб билиб қайтаман, - дедию отига қамчи босди. Жалолиддин орқасидан қичқирди:

- Ўзингга эҳтиёт бўл, Темур Малик!..

Темур Малик жавоб бермади. Кўз очиб юмгунча овоз етмайдиган масофани ошиб ўтишга улгурган эди.

Кўп ўтмай у чодирлар ёнига етиб келди. Ҳайратдан хангуманг бўлди. Чодир ёғочлари устида илма-тешик кигиз парчалари осилиб ётар, ҳар тараф мурдаларга тўлиб кетган. Гўё яшин уриб, офат тушгандек ҳаммаёқ остин-устун. Қидира-қидира бир тирик одамни топди. Отидан тушиб:

- Сизга не бўлди? - деб сўради.

Бу кекса маркит аскарлари эди. Елкаси қилич билан чопилгани кўриниб турарди. Аскарнинг лаби базўр қимирлади.

- Биз маркитлармиз. Тўғрироғи, маркит эдик, энди йўқ бўлдик.

Бир амаллаб тирсагига таянди. Жасад қалашиб кетган майдонга маҳзун тикилди. Кўзларидан ёш оқди.

- Хонимизни Тункухон дейдилар. Ўғлининг исми Хўлтухон... Иккови ҳам қочиб қутулди. Бизни аждарнинг оғзига ташлаб кетдилар.

- Устингизга бостириб келган ким?

Ярадор тутила-тутила сўзлади:

- Чингиз!.. Ўша қизилсоқол иблис, ёки унинг ўғли Жўжихон. Ота-ўғил қаттолликда бир-бирига пахса қўяди... Борган жойининг кулини кўкка совуради... Улардан эҳтиёт бўлинг... Чингизни ранжитадиган иш қилманг... Унинг моҳир саркардалари бор. Бир кўзи сўқир Субутой, Қурт Жебе, Тўқучар нўён... Уларнинг ҳаммаси ўтакетган қонхўр, ғирт ваҳший... Биз қочишга улгурмадик. Иргиздан ўтаман деганлар муз тағига тушиб ғарқ бўлди. Қуршовда қолдик. Ҳаммамизни қиличдан ўтказдилар, хотинлар, кексалар, болаларни ҳам ўлдирдилар... Тирик жон қўймадилар. Чорвамиз, яйловларимиз уларнинг қўлига ўтди.

Нафаси тутилди. Олайган кўзларини йиртиб, у ёқ бу ёққа аланглади.

- Кўзим кўрмаяпти, - дея ингради у. - Ҳеч нарсани кўрмаяпман... На биродарларимнинг бурдаланган жасадларини, на қуёшни... Энди ҳеч қачон кўрмайман. Ажал ёқамдан олди. Жоним бўғзимга келди...

Биз... бахтли эдик... Ям-яшил яйловларимиз, кенг ўрмонларимиз бор эди... Қизилсоқол иблис... Чингиз... Ўғли Жўжи... Бир кўзли Субутой Баҳодур... Қурт Жебе... Сарик чодир... Пакана отлар...

Қалтиради:

- Менга... менга қиличимни беринг... Мен...мен...

Маркитнинг сўзи оғзида чала қолди. Қовоқлари қошларининг остига кириб кетди. Даҳшатдан бақрайган кўзлари Темур Маликнинг юзига михланганича қотди қолди.

Маркит ўлган эди.

Темур Малик вақтни бой бермай отига миниб, дарҳол орқага қайтди. Тепаликка чиқиб, бўлиб ўтган фожеадан Жалолиддинни хабардор қилди:

- Маркитларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказишибди, баҳодирим.

Жалолиддин даҳшатдан сесканди.

- Нима? Ким қилган бунни?

- Чингиз ёхуд унинг ўғли Жўжи... Барибир эмасми?

Орқага қайтиб, султонга хабар бердилар. У ҳам ҳайратдан донг қот-

ди. Сўнг ўзига келиб, ғазаб билан қаддини ростлади.

- Буни шундай қолдирмайман, уларнинг адабини бераман! - деб хай-қирди у.

Қипчоқ хонлари бир овоздан бақиришди:

- Ўлжамизни ўғирлаган, мамлакатимизни вайронага айлантирган кофирларнинг жазоси ўлим!..

Алоуддин Муҳаммад соқолини сийпади.

- Уларни топамиз. Топамиз ва жазосини берамиз. Энди ҳеч ким менга моне бўлолмайди. Ҳозирланинг, устига бостириб борамиз.

- Ижозат беринг султоним, - дея Жалолиддин оёққа қалқди.

- Сўйла, Жалолиддин.

- Аввало хабаргирилари жўнатиб, душман қаерда эканини, куч-қувватини билайлик. Шундан кейин жангга қарор берамиз.

Султон ўғлига тик қараб деди:

- Жангга сен ва Темур Малик эмас, мен қарор бераман. Мен қарор бериб бўлдим, жангга кирамиз.

Жалолиддин ноилж жим бўлди. Темур Маликка боқди. Бироқ у бошқа томонга маъносиз қараб турарди.

* * *

Хоразмшоҳ қидираётган душман Чингизхон эмас, балки Чингизхоннинг катта ўғли Жўжихон қўшини эди.

Жўжи маркитларни қатли ом этгач, шимолга юриб, бир тоғ этагига қўнган эди.

Ҳар томонга юборган дидбонларидан бири мўр-малахдай катта қўшин бостириб келаётганидан хабар берди. Буни эшитиб Жўжихоннинг сап-сариқ юзи янада сарғайди. Саркардаларидан сўқир Субутой Баҳодурга юзланди.

- Ким экан булар, Субутой?

Субутой ханжари билан тирноқларини тозалаб ўтирарди. Одати шундай - бўш қолдими тирноғини кавлайди. Субутой бош кўтармасдан жавоб берди:

- Ким бўлса бўлаверсин. Ҳеч кимдан қўрқмаймиз.

- Сен нуқул уруш тарафдорсан.

Субутой елкасини қисди. У кўп гапиришни ёқтирмасди. Мақсадини икки жумлада айтар, узоқ гапиришга тоқати йўқ эди. Унингча, ҳарбий кенгашлар, машваратлар беҳудага вақт сарфлашдан бошқа нарса эмас. Хон деган киши бир онда ё урушга ёки сулҳга қарор бериб, ҳаракатга ўтмоғи лозим.

Жўжихон унинг одатини билса-да, атайлаб жиғига тегмоқчи эди.

- Нега жимсан, эй одам?

Субутой яна елка қисди.

- Гапир!..

Бу сафар у бошини кўтарди, юзини буруштирди. Чаккаси узра тушган қилич тиртиғи янада чуқурлашди. Бир кўзи билан Жўжигга маъносиз бақрайди. Охири унинг оғзидан икки калима чиқди, холос.

- Ўзингиз биласиз...

- Урушайликми?

- Бўлади.

- Урушмайликми?

Субутой жавоб бермади. Жўжихон бош чайқади.

- Сен каби тилсизни отам менга нега бош оғриғи қилган ўзи, билмайман. Ўзим мустақил уруша олишимни неча бор исбот этдим. Бироқ ҳануз жангга мени ҳомийсиз юбормайди.

Субутойга анчагача истеҳзо билан қараб турди, сўнг деди:

- Сен ҳам ҳомий бўлдинг-у...

Қарс урди. Ичкарига кирган навбатчига деди:

- Тезда Донишманд Ҳожибни топиб кел!

Аскар тиз чўкиб таъзим қилди, сўнг тислана-тислана чодирдан чиқди.

Кўп ўтмай ўрта ёшлардаги қорасоқол бир киши чодирга кириб келди.

У ҳам тиз чўкиб, салом берди.

- Чақиртирган экансиз, буюк хоқоннинг ўғли.

- Қани, ўтир-чи, Донишманд Ҳожиб. Устимизга кимлардир бостириб келаётган эмиш. Дубулғасининг устига газмол ўраган, қора байроқли мўр-малахдай аскарлар. Булар ким, биласанми?

Донишманд Ҳожиб икки марта бош силкиди.

- Хоразмликлар бўлса керак.

- Хоразмликлар дедингми? Улар билан талашадиган молимиз йўқ-ку...

- Шундай. Ҳатто буюк хоқоннинг ўзи ҳам улар билан урушмаслик лозим деган эди. У киши ҳозир Хоразмшоҳ Муҳаммад билан урушишни хоҳламаяптилар.

- Хўш, унда нега бу одам устимизга бостириб келяпти?

- Маркитларнинг аҳволини кўриб жаҳли чиққан. Эҳтимол сизни енгил кўйинга тушган бўлиши мумкин. Зотан бу ерлар унга қарашли ҳисобланади.

- Ажойиб гап-ку. Ер дегани Ертангрисиники-ку, унинг не иши бор?

Донишманд Ҳожиб бош эгди. Жўжихонга Оллоҳдан бошқа худо йўқлигини сўзлагани, борингки, ҳатто исбот этгани билан бирон нарса ўзгарармиди? Бунга кўп уриниб кўрди, аммо ҳеч иш чиқмади. Жўжихон ҳар гал кинояли илжаяр, бошини ликиллашиб, "Бўлса бордир. Аммо мен отам ишонган тангридан бошқасига ишонмайман", дер эди.

- Нега индамайсан, Донишманд Ҳожиб? Қани айт-чи, Султон Муҳаммад қанақасига бу ерларга эга бўлиши мумкин?

- Бунга жавоб бермоқ учун уни ўзимизга муқояса этмоғимиз даркор, хоқоннинг ўғли.

- Ўзимизга? Қандай қилиб?
- Чингизхон бутун Мўғулистон ва Чиннинг ҳукмдори...
- Ҳа, шундай.
- Хоразмшоҳ ҳам бу ерларнинг ҳукмдори.
- Бўлмаган гап! Отам улуғ хоҳон. Хоразмшоҳ деганинг ким бўпти?
- У ҳам ўз миқёсида улуғ.
- Барча мусулмонларнинг ҳукмдорими у?
- Бир қисмининг...
- Ундай бўлса, уни янчиб ташлайман. Фақат отам ризолик берса бўлди. Ҳайронман отам нега бу одам билан талашишни хоҳламапти. Бирон сабаби бўлса керак.
- Гапингиз тўғри.
- Жўжихон ўйлаб қолди.
- Ёнингга ўн киши олиб, унга пешвоз чиқ. Бир нечта туяни ҳадя этиб олиб бор. Биз урушни истамаслигимизни, улар билан ишимиз йўқ эканини айт.
- Маркитларни нега қатл этганимизни сўраса не деб жавоб берай?
- Қилмишига яраша жазо олганларини айт. Бизга қарши чиққанларини тушунтир. Яқинда бу ерни тарк этиб, ўзларига қолдиришимизни сўйла. Беҳудага қон тўкилишини истамайман.
- Аслида Жўжихон кучи камлигидан қўрқаётган эди. Дидбонлар хоразмликлар саҳродаги қум зарраларидан ҳам кўп дейишганди. Жўжихонни чўчитган ҳам шу эди.
- Донишманд Ҳожиб чодирдан чиқди. Буюрилганидай ёнига ўн отлиқ олди. Султонга ҳадя этиш учун ўнта бақувват туяни олиб йўлга тушди...

* * *

Хоразм қўшини тезроқ душманга етиб олиш учун шитоб билан от қўйиб келарди.

Султон Алоуддин Муҳаммад: "Отлар чарчаса алмаштиринг, фақат тўхтовсиз йўл босинг", дея буйруқ берган эди.

Ўнг қанот қўмондони Жалолиддин отасининг бу амрини ўринсиз деб топди ва ёнида от суриб кетаётган Темур Маликка ҳасрат қилди:

- Бемаъни иш бу. Отлар ҳам, аскарлар ҳам чарчайди. Ҳориб-чарчаган бир аҳволда душман билан жангга кирсак натижа қандай бўлади?

Темур Малик кўз қараши билан бу гапни маъқулласа-да, чурқ этмади. Сўзласа ширин гап айтолмаслигини билгани учун сукут сақлашни афзал топди.

Шу орада ҳарсиллаганича иккита дидбон етиб келди. Улар оқ байроқ кўтарган бир тўда отлиқлар келаётганидан хабар беришди. Дўстлар шу заҳоти от чоптириб, султон ёнига етиб боришди. Жалолиддин:

- Султоним, оқ байроқ кўтариб келишяпти, амрингизга мунтазир-

миз, - деди.

Султон кўзини қисганча узоқларга тикилди, сўнг:

- Ким экан? - деб сўради.

- Мўғул элчилари бўлса керак.

- Тўппа-тўғри бу ерга опкелинг.

- Бош устига.

Султон қўшинга тўхташни буюрди. Саркардаларига тайёр туришларни тўғрисида хабар жўнатди. Султон ўз дабдабаю асьясаси билан элчиларни тонг қолдирмоқчи эди. Бироқ келганларнинг лоқайд назарига кўзи тушиши билан бекордан бекорга овора бўлганини тушунди.

Донишманд Ҳожиб олдинда. Бошида оппоқ салла, ҳамма қатори султон ҳам ҳайрон бўлди. Бу одам мусулмончасига кийинган. Хўш, ундай бўлса, у Жўжихон ёнида нима қилиб юрибди?

Оқ саллалари киши яқинлашгач, отидан тушди. Бир неча одим отиб, тўхтади. Қўлларини кўксига қовуштириб тавозе билан таъзим бажо келтирди.

- Мўғулистон ҳукмдори Чингизхоннинг катта ўғли ва саркардаси Жўжихоннинг элчиси Донишманд Ҳожиб буюк Хоразмшоҳга саломлар йўллайди.

Хоразмшоҳ от устида эди. Ўнг қўлини кўтариб алик олди.

- Саркарданг не истайди?

- Саркардамиз: "Бизнинг хоразмликлар билан ҳеч ишимиз йўқ. Маркитларни бўлса қилмишига яраша жазоладик. Сиз билан урушиб беҳудага қон тўкишни истамаймиз", дейди.

- Ўзинг мусулмонга ўхшайсан, мажусийларга хизмат қилишга уялмайсанми?!

Донишманд Ҳожиб сесканди.

- Бу ҳақоратнинг боиси недур, султоним?

- Мусулмон эканинг. Шунинг ўзи етарли эмасми?

- Мусулмонлигим ҳақоратга сабаб бўлади, деб ўйламайман. Ўз динимни бировга топтатиб қўйганим йўқ. Мен асирман, холос. Сиз ҳимоя қилолмаган мусулмон Чингизхонга асир тушади-да.

Хўрсинди.

- Асир ҳам олди, ишлатяпти ҳам. Диним, эътиқодимга содиқман, ҳеч кимга имонимни сотганим йўқ.

Темур Малик элчига ич-ичидан қойил бўлса-да, султон ҳузурида шак-коклик қилаётганидан жаҳли чиқди.

- Бу одам ҳаддан ташқари эзмалик қиляпти, султоним, - деди у.

Донишманд Ҳожиб Темур Маликка ўғирилди.

- Савол бердингиз, жавоб қилдим.

Қипчоқ хони Нишобур қазабланиб бақирди:

- Овозингни ўчир! Сўради деб вайсайверасанми?!

- Мўғулларда: сўрамагунча сўзлама деган бир гап бор. Шу гап менга

кўп маъқул.

Султон тортишув алангаланиб кетмаслиги учун орага кирди.

- Ҳаммангиз жим бўлинг. Элчи, айт-чи, саркарданг менинг куч-қувватимдан хабардорми?

- Албатта, дидбонларимиз саҳродаги қум зарраларидек кўп эканлигингиз тўғрисида хабар бердилар.

- Демак, шунинг учун урушдан қочяпсиз.

- Жанг қилишни истамаслик бошқа, жангдан қочиш бошқа, султоним. Жўжихон сизникидан каттароқ қўшинлар билан урушган.

- Ва ҳали соппа-соғ, шундайми?

- Соппа-соғ, аскарлари ҳам ёнида.

Султон Муҳаммад қаҳр билан узангига оёқ тиради.

- Бас қил! - дея ўшқирди у. - Сиз мени маркит ёки қуёнжорак чинлик деб ўйладингизми? Жўжими, худо урган бошқа бир кимсами олдимга чиқсин-чи! Қумурсқадек эзиб ташлайман.

Донишманд Ҳожиб бош эгди.

- Айтганларингизни унга сўзма-сўз етказаман. Фақат яна бир бор айтганнинг зарари йўқ: Жўжихоннинг сиз билан талашадиган нарсаси йўқ, у беҳудага қон тўкилишини истамаяпти.

- Йе! Ҳалигача гап сотяптими бу?! Айтиб қўй, оқизган қонларининг хунини тўламай бир қадам ҳам жилолмайди ўша Жўжи деганинг.

Элчи яна бир бор таъзим қилиб, маҳрамлари билан от чоптириб кетди. Жалолиддин уларнинг орқасидан анча қараб турди-да:

- Жасур экан, - деб қўйди.

Элчи келтирган хабардан Жўжихон мамнун бўлмади, аммо Субутой Баҳодурнинг якка кўзи порлади. Бунга кўрган Жўжи ҳазиллашди:

- Яна кўзинг чақнаб қолдимми, Субутой Баҳодур, нима, димоғингга қон ҳиди урдими? Иштаҳанг очилмай қўяқолсин, барибир урушмаймиз.

Субутой нимадир деб тўнғиллаб қўйди, холос.

Хоразм аскарлари ҳориб-чарчаган, отлар зўрға қадам ташлар эди. Темур Малик анчагача ялиниб-ёлворгач, султонни қўшинга дам беришга кўндирди. Қош ҳам қорайиб қолган, жанг учун қулай фурсат ўтган эди. Тонг отар-отмас ҳужумга ўтсалар, тушгача масала бир ёқли бўлади.

Бир тепалик устига кўндилар. Тепадан Жўжихоннинг қароргоҳи кўзга яққол ташланиб турарди. Чор атрофга соқчилар қўйилди. Темур Малик мабодо қуш учиб ўтса ҳам тез хабар беришни тайинлаб, Жалолиддин ва Сариқ Лағўт билан бирга чодирга кирди.

Кеча тинч-осойишта ўтди. Темур Малик билан Жалолиддин бир неча бор чодирдан чиқиб, Жўжихон қароргоҳида ёнаётган гулханларни томоша қилишди. Ҳар ҳолда душман аскарлари кўпга ўхшайди. Шу боис уни назар-писанд қилмаслик тўғри бўлмайди. Агар жанг бошида енгилгудай бўлишса, аскарларнинг руҳи тушиб, мағлубиятга учрашлари турган гап.

Икки дўст анча вақтгача эртага бўладиган жанг вақтида қандай иш

тутиш кераклиги тўғрисида узоқ суҳбатлашдилар.

Аскарлар гуруҳ-гуруҳларга бўлиниб, биргаликда бомдод номозини ўқидилар. Сўнг тайёргарлик кўриш тўғрисида буйруқ берилди. Чодирлар йиғиштирилди, аскарлар интизом билан сафланди.

Саркардалар ўз фавжларининг бошига ўтдилар. Тепалар ортидан қуёш эндигина мўралаган бир пайтда Жўжихон қароргоҳидаги гулханлар ҳам сўнди.

Хоразмшоҳ ғурур билан атрофига кўз ташлади. Отини гоҳ ўйнатиб, гоҳ тўхтатиб, қўшинни тафтиш қилди. Жалолиддиннинг олдида бироз кўпроқ тўхтаган султон ўғлини бошдан-оёқ кўздан кечиргач, деди:

- Бу жангда ўзингни кўрсат ўғлим. Ўз хоҳишингга кўра сени манглайга ўтказдим. Мени уялтириб қўймассан.

Сўнг Темур Маликка ўғирилди:

- Сен ҳам, Темур Малик...

Ҳар иккови бир вақтда жавоб беришди:

- Бош устига, султоним.

Султон марказдаги аскарларнинг бошига ўтди. Қиличини суғуриб, баланд кўтарди. Бироз тургач, қиличини шиддат билан олдинга чўзди.

- Бисмилло, ҳужууум!..

Хоразм қўшини тепаликдан шитоб билан пастга отилди. "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!" хитоблари еру кўкни тутди. Қўшин кўп ўтмай душман қароргоҳига етиб бориб, чодирларга ҳужум қилди. Аммо...

- Бу не ҳол?

Барча ўз-ўзидан сўради:

- Бу не ҳол?

Чодирлар бўм-бўш, чор теваракда кимсадан асар йўқ. Фақат иккита озғин ит емиш қидириб, изғиб юрарди.

Бирдан гап тагига етдилар.

- Кечаси жуфтак ростлаб қолишган.

- Гулханлар-чи? Эрта тонггача ёниб турди-ку.

- Бу Жўжихоннинг ҳийласи. Қўшинларнинг қароргоҳда турганига бизни ишонтириш учун ҳар томонга гулхан ёқтирган. Бунга муваффақ ҳам бўлди. Ҳийлага учдик.

- Чодирларини ҳам буздирмапти...

- Албатта буздирмаган. Аммо лаш-лушини супуриб-сидириб олиб кетган. Қара, олишга арзигулик бир чўп ҳам йўқ.

Султон Алоуддин Муҳаммаднинг жони халқумига келди. Алданганидан ўзини қаёққа қўйишни билмади. Аламига чидай олмай жизғанақ бўлди.

- Қўрқоқлар, қўрқоқлар! - дея устма уст бақирар, отини ниқталаб, ташлаб кетилган қароргоҳ атрофида тўхтовсиз гир айланар эди.

Ниҳоят тўхтади.

- Душманни таъқиб этамиз, - дея амр берди у.

Темур Малик Жалолиддинга пичирлади:

- Қочган душманини қувиш ножоиз-ку! Нега султонимиз бундай қилмоқчи, Жалолиддин? Жўжихоннинг қўшини илғор қисм бўлса керак. Бизни пистирмага туширишлари мумкин. Бориб султонга айт, бир йўлини топ.

Жалолиддин отасининг ёнига от сурди.

- Султоним, қочганини қувиш шартми? Модомики, биздан қўрқдими, кетаверсин. Биз қипчоқ хонларининг муродини ҳосил этиш учун юришга чиқдик-ку. Бориб, қорахитойларни топайлик. Уларни қипчоқ юртидан ҳайдайлик. Жўжихонни ўз ҳолига қўяйлик, кетаверсин.

Султон ўғлига жаҳл билан қаради.

- Ёш боладай гапирасан, Жалолиддин. Душман қўрқиб қочдими, демак ўзига ишонмайди. Орқасидан етиб олиб янчиб ташлашимиз мумкин бўлса-ю, қувмайликми?!

- Шу пайтгача қочганини қувламаган эдик. Булар катта қўшиннинг илғор қисми бўлмасайди, деб қўрқаман. Уларни қувиб, Чингизнинг тузоғига тушсак, тамом бўламыз.

Султоннинг аччиғи чиқди. Бор овози билан бақирди:

- Сени қўмондонликдан туширишим керакка ўхшайди. Бор йўқол, кўзимга кўринма!

Жалолиддин миқ этмай, орқага қайтди. Темур Маликнинг ёнига бориб:

- Ҳаммаси беҳуда бўлди, - деди. - Қипчоқ хонлари султоннинг қўлтиғига сув пуркаб, роса шиширишибди. Катта ғалаба қозонмай Хоразмга қайтса обрўсининг янада тушиб кетишидан қўрқаётир.

Темур Малик бош чайқади, юзини буруштирди.

Султонга Жалолиддиннинг бу гап-сўзлари мутлақо ёқмаган эди. Бу бола тобора ўзбошимча бўлиб бораётир, отасининг азму иродасини ҳеч маъқул топмаётир. Маслаҳатчиси Темур Малик. Аслида бу гаплар Темур Маликдан чиққан. Ўзини султондан ақллироқ ҳисоблаб, ақл ўргатишга ўтдими у? Ўз вақтида чора кўрмаса, ким билади, бу кетишда у яна қандай хунарлар кўрсатар экан?

Маҳрамларидан бирига дарҳол Темур Маликни олиб келишни буюрди. Темур Малик етиб келгач, юзига ҳам қарамасдан буюрди.

- Ўн йигит ол-да, олдинга ўт, хабаргирилиқ қил.

- Бош устига султоним..

Султон Темур Малик бу кичик вазифани рад этар деб ўйлаганди. Шундай қилса, жазолаш учун баҳона топилган бўлурди. Бироқ акси бўлиб чиқди, Темур Малик бу кичик ишга иккиланмай дарҳол рози бўлди.

Султон ҳайрат билан сўради:

- Демак, розисан?

- Нега рози бўлмай? Бу ислом қўшинида каттами-кичикми, исталган

бир рутбада хизмат қилиш мен учун шарафдир. Бошлиғи ким бўлишидан қатъий назар, ҳар бир мусулмон Оллоҳ ризоси учунгина жиҳодга чиқади. Ислоҳ қўшинининг ҳар бир қисми савоб жиҳатдан бирдир.

Султоннинг боши ҳам бўлди. Ўз-ўзидан уялган эди.

- Оллоҳ сени қўлласин, - деди у.

- Омон бўлинг.

Қўшин роса чарчагани боис суръат бўшашган. Шу топда душманга дуч келгудай бўлса мағлуб бўлиши ҳам ҳеч гап эмасди.

* * *

Темур Малик қисқа фурсат ичида анча узоқлашиб кетди. Бироқ ҳеч кимни учратишмади. Қум усти тақа изларига тўлиб кетган.

Ўт қўйилган бир нечта қишлоқдан ўтдилар. Мўғуллар ҳеч кимни, ҳатто хотин-халаж, бола-чақани ҳам аямай ёппасига қиргин қилган эдилар. Ҳатто тошжарак деб ном чиқарган Сариқ Лағўт ҳам бу манзарани кўрмаслик учун юзини четга бурди. Соқоли кўксига тушган бир мўйсафидни қозиққа ўтқазиб кетишганди. Сариқ Лағўт бу манзарани умрининг охирига қадар унутолмайдиган бўлди. Мўйсафидни қозиқдан чиқариб олишди. Бечора бир қур уларнинг юзларига маъносиз боқди, сўнг оғзидан қон билан бир жумла чиқди:

- Иблислар изғиб юрибди, эҳтиёт бўлинг!..

Мўйсафиднинг боши ёнига тушди, кўзлари олайиб қолди.

Сурункасига икки кун тўхтовсиз йўл босиб, душманни қувишди. Фақат намоз ва овқатланиш учун тўхташди, холос. Ора-сира ўтган йўллари устига маълум масофа оралиғида боши йўнилган қозиқ қоқиш учун отдан тушишарди. Орқадан келаётган Хоразм қўшини шу қозиқларга қараб йўл босарди.

Учинчи кун туш пайтида ўрмон оралаб кетаётганларида отлар бирдан безовта бўлиб қолди. Темур Маликнинг зотдор тулпори депсинаверди, олға юргиси келмади. Тажрибали жангчи бунинг сабабини ҳамон тушунди.

- Яқин атрофда бир хавф бор, - деди у. - Эҳтиёт бўлинг.

Қиличларини суғуриб, қўлга олишди. Ҳар бир дарахт орқасида душман пойлаб тургандек, эҳтиёткорлик билан илгарилай бошладилар.

Бирдан дарахтлар устидан патир-путур этиб, аскарлар ёғилиб туша бошлади. Темур Малик:

- Эҳтиёт бўлинг! - деб қичқирди.

У устига тушган одам билан ерга юмалади. Омонсиз олишув бошланди. Темур Малик отдан ағанаган пайтда қиличи қўлидан учиб кетган эди. Аммо қиличи қўлида бўлган тақдирда ҳам бу вазиятда уни қўллай олмасди.

Душмани билан ёқа бўғишиб, гоҳ у, гоҳ бу томонга думалашди. Ра-

қиби ора-сира бир нарса деди, аммо Темур Малик унинг тилини билмагани учун ҳеч нарса тушунмади.

Нихоят қўллари билан душмanning бўғзидан олишга муваффақ бўлди. Бўғди... Бироқ рақиб абжир экан. Бир силтаниб, қўлдан чиқди. У қаддини ростлаб, белидаги эгри қиличини суғурди ва ҳали туришга улгурмаган Темур Маликнинг устига солди.

Темур Малик яшин тезлигида четга юмалади, айна заҳоти ўрнидан сапчиб турди. Бироқ қиличи йўқ. Калта ханжарини қўлига олди. Оёқларини керди.

- Қани кел, бир кўрайлик...

Мўғул ўқдек отилди. Темур Малик чап берди. Қўлидаги ханжарини зарб билан урди. Ханжар сопиғача мўғулнинг қорнига кириб кетди. Темур Маликнинг қўли қонга беланди. Жон ҳавлида урилган фарёд ўрмон ичида акс-садо берди.

Илдам бориб, қиличини олди. Бу орада аскарлари ҳам оёққа туриб олишга улгурган ва жанг қилаётган эдилар.

- Булар кўп эмас экан, - дея қичқирди Темур Малик. - Бўш келманг!

Кўп ўтмай жанг якунланди. Икки йигитни бой беришди, бироқ мўғуллардан беш кишини ўлдиришди.

Темур Малик пешона терини кафтининг орқаси билан артди.

- Яқинлашдик шекилли, - деди у. - Булар душмanning дидбонлари. Жўжи қўшини яқин атрофга қўнган. Қочганлар биздан унга дарак беришади. Тез қайтиб, ўзимизникиларга аҳволни билдирайлик.

Олдин турган жойларини аниқладилар. Аниқлаб, ҳайрон бўлдилар. Улар Иргиз дарёси соҳилига келиб қолишганди. Демак, Жўжихон қўшини юқоридан айланиб, яна дарё ёқасига қайтган. Сабаби номатълум, аммо у сув ёнидан узоққа кетишни истамагани аниқ.

Темур Малик:

- Энди вақт зиқ, - деди. - Тезда орқага қайтиш керак.

Орқага қайтишди.

* * *

Хоразм қўшини яқинлашгани тўғрисида хабар келтиришган пайтда Жўжихон чодирда шароб ичиб ўтирган эди. Юпқа лабларини кафтининг орқаси билан артиб, бўш қадахни чўри қизга узатди.

- Эҳ, - деди у. - Модомики, бу ерларгача орқамиздан келдиларми...

Сўзини чала қолдирди. Ханжари билан тирноқларини кавлаётган Субутой Баҳодур маккорона тиржайди. Жўжихон унга юзланди:

- Тайёргарлик кўр, Субутой, - деди у. - Хоразмшоҳга дарс бериш вақти келди.

Субутой оёққа қалқди. Хонга таъзим қилиб, чодирдан чиқди.

Шу дақиқаларда Хоразмшоҳ ҳам Темур Маликдан хабар олган эди.

- Жангга ҳозир бўлинг, - буюрди у.

Кечаси билан йўл юрдилар. Эрта тонгда душман қароргоҳида гуруллаб ёнаётган гулханларни кўришди.

Ҳамма жангга шай. Султон ўнг қанот қўмондонлигини яна Жалолиддинга топширди. Ўзи марказда, сўл қанотда эса Тўрғай.

Қуёш уфқдан аста бош кўтариб, майсалар устидаги шудрингда жилваланди. Ёқимли чўл шамоли эсди. Хоразмшоҳ саркардаларини ёнига чақирди.

- Икки томондан босамиз. Бир ёндан Жалолиддин, иккинчи томондан Тўрғай бостириб боради.

Жалолиддин билан Тўрғайхонга хитоб қилди:

- Ёғийни ўраб олишга ҳаракат қилинг. Мен марказдан ҳужум қилиб, Жўжихонни асир оламан. Сизлардан жасорат ва матонат кутаман. Зафар бизники. Ҳаммамизни Оллоҳ қўлласин.

Имом қисқа дуо ўқиди. Султон Муҳаммад бир тепа устига чиқди. Душман қароргоҳида уймалашаётган аскарларга узоқ тикилди. Сўнг фармойиш кутаётган одамларига ўғирилди:

- Дастурхон ёзилсин, ноз-неъматлар келтирилсин...

Дарҳол дастурхон ёзишди. Майсалар устига эрон гиламлари тўшалди. Дастурхон усти ноз-неъматга тўлдирилди. Бу манзарани Чингизхон кўрганида эҳтимол ерга юмалаб кулган бўларди.

Жўжихон бу пайтда саркардаларига кўрсатма бераётганди.

- Ваҳимага тушиш учун ҳеч бир сабаб йўқ. Ҳар доимгидай бу гал ҳам биз зафар қозонамиз. Қозонишимиз ҳам керак. Жангга ғолиб чиқиш асосий масала эмас. Гап кам талафот бериб, қуршовни ёриб чиқиб кетиш-да! Ҳали бу ерларга қайтиб келамиз. Ўша вақтда Хоразмшоҳга сичқоннинг ини минг танга бўлади. Ўлсангиз, ўлинг, аммо навқарингизнинг бошидан айрилманг. Асир олган хоразмлик аскарлар билан отлари сизники, хоҳласангиз сотасиз, хоҳласангиз хизматингизга оласиз.

Отига минмасдан олдин унинг қўйруғини боғлаб, ёлини силади. Саркардалари Субутой билан Тўқучарга қараб кулимсиради. Ҳар иккала саркарда ҳам отларининг қўйруғини боғлади.

Жалолиддин айни лаҳзада отига миниб, аскарларининг олдидан жой олди. Қиличини суғурди.

- Қахрамон хоразмликлар, арслонларим! Душман олдимизда турибди. Оллоҳ буюрса, уларни бу заминдан улоқтириб ташлаймиз. Ғалаба бизники бўлғуси. Олғааа!...

Тоғдан кўчган сел каби пастга ёғилиб, кўз юмиб очгунча текисликка тушдилар.

Жанг бошланди. "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!" товушлари мўғулларнинг бақир-чақирга қоришиб кетди. Қилич еганларнинг оҳ-фарёди отларнинг кишнашига кўмилди.

Мўғул отларининг устига қалин чарм ёпинчиқ ташланган. Аскарлар

ҳам чарм совут кийган. Улар минг кишидан саф-саф бўлиб, ўн фавж шаклида жангга киришди. Мўғулларнинг интизоми диққатни тортар эди. Улар буюрилган тақдирда киприк қоқмай ўлимга тик борардилар. Мўғуллар биринчи ҳалқани осонгина ёриб ўтдилар.

Жалолиддин ўз қисмлари билан мўғулларнинг сўл қанотини тобора сиқувга олиб, дуч келгани босиб-янчиб борарди. Бироқ кипчоқ хони қўли остидаги сўл қанот муваффақият қозона олмади. Султон бўлса дастурхон устида бамайлихотир қорин тўйдириш билан овора. Кўз қири билан жанг майдонини кузатади. У Жалолиддинга тан берди.

- Дарҳақиқат моҳир қўмондон бўлибди, - дея эътироф этди у.

Бир вақт марказда чанг кўтарилди. Султон Муҳаммад ўрнидан туриб, қўлини пешонасига соябон этганича, шу томонга диққат билан қаради. Тўрт мўғул қисми сўл қанотни тўзитиб, у турган жойга шитоб билан бостириб келар эди. Оғиз очиб, анграйиб турадиган пайт эмас.

- Отимни келтиринг! - дея қичқирди у.

Сакраб отига минди. Марказ қўшинларининг бошига ўтди. Тепага тобора яқинлашиб келаётган мўғулларга ишора этиб, деди:

- Менинг орқамдан олға! Бисмиллоҳ, ҳужум!..

Шитоб билан пастга тушишди. Душман устига яшиндек ёпирилишди.

Мўғуллар бундай бўлишини кутишмаганди. Кўп сонли қўшинга дуч келгач, саросимага тушдилар. Ҳатто баъзи қисмлари тўзий бошлади.

Сўқир Субутой вазиятни дарҳол сезд. Еру кўкни бошига кўтариб бақирди:

- Ким қочса қозиққа ўтқазаман!..

Мўғул навқарининг ичига ўлимдан ҳам кучлироқ қўрқув кирди. Бир томонда Иргиз дарёси, иккинчи томонда Субутойнинг қозиғи бор. Улар осонроқ ўлимни танладилар. Мўғуллар хоразмликлар қиличи остида жон беришни афзал билиб, олдинга ташландилар.

- Лу! Лу! Лу! Лу!

Бор овози билан бақириб боришарди. Қаердандир уларда жасорат пайдо бўлди. Ўзларини қўлга олиб, ўлим қучоғига тикка отилдилар.

Жанг қонли бўлди. Султон Муҳаммад қисқа бир фурсатда ғалаба қозонаман деб ўйларди. У қилич яланғочлаган юзта хос соқчиларининг орасида, бўз отида турар, гоҳ-гоҳ аскарларини руҳлантириш учун қичқариб қўярди:

- Уринг арслонларим, босинг лочинларим, янчинг!..

Бироқ вазият султон ўйлаганчалик яхши эмасди.

Жўжихон Хоразм қўшинининг Тўрғайхон қўмондонлиги остидаги сўл қанотини бузиб ўтиб, Субутойга ёрдамга етиб келган эди. Айни чоқда эҳтиёт қисмларнинг барчасини жангга ташлади.

Хоразмликлар жангга кирган янги мўғул кучлари олдида бўшашди-лар. Султон лабини тишлаб қонатиб юборди.

- Неча йиллардир жанг қилиб, бундай уруш усулини кўрмадим. Инсу

жинсга ўхшайди булар...

Ўз қаватидаги соқчи қисмининг ярмини олға юборди.

- Мени қўриқлашнинг кераги йўқ. Боринг диндошларингизга ёрдам қилинг.

Аммо бу иш наф бермади. Қайтага султоннинг ўзи хавф остида қолди. Жалолитдин бўлса қоча бошлаган мўғулларни қиличдан ўтказмоқда эди.

Темур Малик жон-жаҳди билан олишар, ўйнаётган қиличи ўлим сочар эди. Олдида биронта душман қолмагач, бош кўтариб, атрофга разм солди. Бирдан ҳовлиқди, султон хавф остига тушган эди. Отини буриб, овозининг борица қичқирди:

- Қахрамон хоразмликлар, орқамдан олға. Султонимиз хавф остида!..

Бу сўзлардан аскарлари ғайратга келди. Улар фавқуллодда шижоат кўрсатиб, тобора камайиб бораётган марказ қисмларига ёрдамга етиб бордилар.

- Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!..

- Лу! Лу! Лу!..

- Ур ҳо, ур! Ур ҳо, ур!

Темур Малик бошчилигидаги Хоразм аскарлари интизомда мўғуллардан қолишмасди. Боз устига улар шаҳодатни ўз бўйнига олиб жангга кирган мусулмонлар эди. Улар жонини жабборга бериб, олишдилар.

Жўжиҳон бу имон-эътиқодли аскарларга қарши туролмаслигини тушунди. У шу заҳоти буюрди:

- Тоғ томонга чекининг!

Мўғуллар уруша-уруша тисарилдилар. Кўп талафот бердилар. Сўнг улар жанг майдонидан бирдан қочдилар. Пакана отларининг ёлига ёпишиб олган кўйи тоғ томонга қараб от чоптирдилар. Кўз очиб юмгунча кўздан ғойиб бўлдилар.

Жанг майдонида ўлган ва ярадор бўлиб фиғон чекаётган мўғуллар қолди, холос. Султон Муҳаммад ғалаба қозонганидан мамнун. Душманни қочирди, зафар қозонди. Бироқ у уйқудаги илонни уйғотганидан, неча йиллаб ўзидан лахта-лахта қону сон-саноқсиз мурда қолдирадиган урушга уруғ ташлаганидан беҳабар эди.

- Зафар қозондик, алҳамдулиллоҳ!..

Қўл очиб узундан узоқ дуо ўқиди. Қўлини юзига тортаётганида ёнида кимдир гапирди:

- Ҳали зафар қозонганимиз йўқ, султоним.

Аччиғи чиқди, кайфиятини бузмоқ истаган бу уятсиз ким ўзи?

- Ҳа! Сенмидинг, Темур Малик? Офарин, яшиндай етиб келдинг. Аммо нега бундай аччиқ сўйлайсан?

- Ҳақиқат аччиқ-да, султоним.

- Зафар қозондик, ёғий қочди. Аскарларим уларни қувиб кетди, ҳаммасини қиличдан ўтказишади. Яна не керак сенга?

- Бу бир ибтидо, султоним, ишнинг ибтидоси холос.

- Таажжуб, сен ненинг ибтидосидан сўзламоқдасан?
- Урушнинг ибтидосидан.
- Уруш тугади, ўз кўзинг билан кўрдинг-ку.
- Йўқ, султоним, уруш эндигина бошланди. Бунга Чингиз индамай кетаверади деб ўйлайсизми?

- Нима ҳалиям кўрқяпсанми?..

Темур Маликнинг юзидан қон қочди.

- Ҳайҳот! Сени тўғри тушунмасликларидан ёмон нарсa борми жaҳонда?!

Султон унга чақчайди.

- Чарчабсан Темур Малик. Бор, дамингни ол.

- Бош устига, султоним.

Жалолиддиннинг ёнига кетди.

- Булар катта қўшиннинг илғори холос, - деди у дўстига. - Енгдик, аммо бу билан фахрланишга арзимайдди. Каттакон Хоразм қўшини бир ҳовуч мўғул аскарини тор-мор келтирди, холос. Асосий жанг энди бўлади. Модомики бу йўлга кирдикми, энди тез тайёргарлик кўрмоғимиз даркор.

Жалолиддин ҳам шу фикрда эди. Зотан улар худди эгизаклардек, бир хил ўйлаб, бир хил фикрлар эдилар.

* * *

Иртиш дарёси бўйига ўтовлар тикилган. Ёғаётган майда ёмғир томчилари ўтов устида ингичка ирмоқчадек из қолдириб, ерга оқади. Ўтовларнинг ҳаммаси бир хил. Улар орасида фақат биттасигина алоҳида ажралиб туради. Сариқ ипакдан тикилган бу чодир олтин қозиклар устига тортилган. Эшигининг олдида от қуйруғидан ясалган тўққизта туғ хил-пирайди.

Бу сариқ чодир сариқ юзли Чингизхоннинг чодир. Чодирда Чингизхон билан унинг Қулон Хотун исмли ёшгина хотинидан бошқа кимса йўқ. Улар ўзарo суҳбатлашаётган эдилар.

- Буюк хоқон, истаганингизга эришдингиз, тилакларингиз ижобат бўлди, - деди Қулон Хотун, - етар энди. Мен учун азоб бўлаётган бу урушларнинг охири борми ўзи? Қачон қараса ваҳший бургутдек ўзингизни шохдан шохга отасиз, йиртқич бўридек тоғдан тоққа чопасиз. Ёнимда ўтирадиган пайтингиз бўладими ёки йўқми?

Чингизнинг лочинникига ўхшаш кўзлари оловланди.

- Бошқа хотинлар каби нафсингга қурбон бўлиш сенга ярашмайди Қулон Хотун, - деди у. - Сен хотинларнинг султонисан, бутун дунё хотинларининг подшосисан. Сен ўзгалардан ўзгача фикрламоғинг лозим! Аммо топиб айтнинг: ваҳший бургутдек шохдан шохга, йиртқич бўридек тоғдан тоққа... Ҳа, шундай, бутун дунёга ҳоким бўлмағунимча уруш-

нинг охири йўқ.

- Бундан не фойда?

- Фойдами?... Мағлуб этган ҳар бир хоқоннинг отини миниш ва хотинини олишдан ортиқроқ завқ йўқ мен учун, билдингми? Бу йўлдан қайтолмайман. Чунки навкарларимга шундай деб сўз берганман. Бутун дунёни олдимда тиз чўктирмагунимча қиличим қинига кирмайди.

- Кунларнинг бирида разил ўқ сизни мендан айиргудек бўлса яшай олмайман, ахир.

- Ундай бўлса, тирик қолишингни мен ҳам истамайман. Бироқ ҳозирдан ёмон ният қилма. Дўстларим ўлимга чора топиш учун ҳаракат этишмоқда. Топмай ҳам кўришсин! Мен дунёдаги энг буюк хоқонман. Бошқалардек ўлиб кетавермаслигим керак. Яшашим керак, мангу яшашим керак.

Қўлларини олдинга чўзиб, ҳовучини юмди. Худди абадий ҳаётни тугиб олгандай қувонди. Тирноқлари этига ботгунча ҳовучини қисди...

- Дунёда ҳаётдан азиз нарса йўқ. Мен мангу ҳаётга эришаман, ҳеч қачон ўлмайман.

Хотин унга ишоқирамай боқди.

- Ўлимнинг чораси бор эканми?

Чингизхон жаҳл билан хотинига ўғирилди.

- Бор! - дея ўшқирди у. - Бунга хотинларнинг ақли етмайди. Шомонларим буюк афсунгарлар, ҳакимлар борлигини айтдилар. Уларни топгани кетишди, яқинда оби ҳаёт келтиришади. Ўша вақтда...

Жим қолди. Кейин қарс урди.

- Ўшанда "сўнг" деган бир гап бўлмайди мен учун, ўлимдан қўрқмайман. Ажалга тиз чўкмайман.

Қарс овозини эшитиб, ичкарига кирган соқчига бошдан оёқ тикилди. Сўнг буюрди:

- Бош шомонни чақириб кел!

Зум ўтмай бош шомон келди. Кўрсатилган жойга ўтирди. Қўл ишоратидан сўнг хотини ташқарига чиққач, Чингиз шомондан сўради:

- Ўлимнинг чораси қачон топилади, шомон?

Шомон қўлларини бир-бирига ишқалаб:

- Ўлим қўрқинчли бир тушдир, буюк хоқон, - деди. - Биродарларимиз бу рўёни даф этмоқ йўлида ишламоқдалар, тахминимча яқин кунларда чора топилади.

- Тахминимча, деганинг нимаси шомонбоши, қатъий эмасми?

- Йўқ, қатъий, улуғ хоқон!

- Яхши. Ўлим хавфини йўқ қилинг, мен сизни бутун дунёга ҳоким этаман.

Анчагача жим қолишди. Шомон ҳам сукут сақлади. Бироздан кейин Чингизхон яна сўз бошлади:

- Хоразмшоҳнинг қилғулигига не дейсан?

Шомон уйқудан уйғонгандек киприк қоқди.

- Охирги босқинни айтяписизми?

- Биринчиси ва охиргиси. Бундан кейин у на босқин қилолади, на ғалаба қозона олади.

- Нега? Унга хужум қилмоқчимисиз?

Чингиз маккорона тиржайди.

- Бу табиий эмасми? Димоғи шишиб кетди унинг. Банд эканлигимдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди. Уруш очиш учун шу сабаб етиб ортади. Арзимаган баҳонани рўқач қилиб, неча-неча давлатларни ағдариб ташлаган бўлсам.

Шомон ўзини ўйлаётганга солди.

- Нега ўйлаб қолдинг? Ёки юлдузлар уруш вақти эмаслигини кўрсатяптими?

- Ҳа, хоқоним, худди шундай...

Чингизнинг юзи бурушди. У юлдузларга қаттиқ ишонарди.

- Не дейсан? Бу яхшилик аломати эмас-ку.

Шомон жиддий қиёфасини ўзгартирмай, сўзида давом этди:

- Бу кеча юлдузларга боқиб, ром кўрдим. Юлдузлар бизга хайрихоҳ эмас. Йил охиригача шундай бўлади.

Чингизхон юлдузлар доим тўғри йўлни кўрсатади деб ўйларди.

- У ҳолда Султон Муҳаммаднинг толеи бор экан, анча вақтгача боши омон қолди, - дея гудранди у. - Мен учун бўлса кўп ёмон...

- Яна бир гап бор, буюк хоқон.

- Хўш?

- Ҳозирча султон Муҳаммад билан дўстлашиб олсангиз яхши бўларди.

- Буни ҳам юлдузлар айтдимми?

- Албатта. Ҳамал буржи Ёй буржининг тўғрисига келган. Чаённинг думи Арслоннинг оғзи ичида. Сулҳ тузмасак, биз учун фалокат бўлғуси.

- Чаён Арслонни оғзидан чақиб ўлдириши мумкин.

- Бу эҳтимолдан узоқ. Ўрганган илмимга кўра худди шундай. Неча-неча йил чинлик Ха-Си Юннинг оёқларига бош уриб, осмону фалак асрорини ўргандим. Бор илму салоҳиятимни эса сизга бағишладим. Ҳозир бўлса менга аён бўлган гапларни айтяпман, аммо негадир ишонгингиз келмаяпти.

Чингиз шомондан чўчир эди. Шомон истаса чақмоқ чақтириб, қиёматни қойим қилишига ишонарди.

- Сенга ишонаман, - деди у. - Бироқ Хоразм билан дўстлашиш йўлини билмайман.

- Бундан осони йўқ. Қўл остингизда бир тўда мусулмон бор. Уларни бир карвон билан султонга жўнатинг. Қимматбаҳо ҳадялар пешкаш этсинлар. Султоннинг вақти чоғ бўлади. Бир нечта жория ҳам юборинг. Биз учун асосий хавф султон эмас, бироқ шундай бўлса-да, кўнглини олайлик.

- Хўш, хавф кимдан бўлмаса?
- Ўғли Жалолиддин ва саркардаси Темур Маликдан...
- Она сути оғзидан кетмаган гўдак улар, шомон. Мен бирон жўяли гап айтармикансан дедим.

- Бундай деманг, буюк хоқон. Ҳар иккови ҳам катта баҳодир саркарда эмиш.

- Сен буларни қаердан билдинг?

Бош шомон сирли табассум қилди-да, деди:

- Юлдузлар доим рост сўйлайди.

Аслида бу гапга юлдузларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Шомон буларни Хоразмшоҳ қўшини билан урушган мўғул аскарларидан эшитган. Аммо унинг иши шундай - билгани тўғрисида юлдузлар номи билан сафсата сотади.

Чингизхон бош эгди. Не-не буюк фотиҳлар, хоқонларни тиз чўктирган даҳшатли Чингизхон оддий бир шомонга бош эгди. Во ажаб!..

Шомон сўзида давом этди:

- Хоразм ниҳоятда бой мамлакат. Яйловлари кенг. Шаҳарлари маъмур, атрофи баланд деворлар билан ўралган. Буюк олимлари бор. Дунёнинг юраги у жойлар. Гурганжнинг ўзи илм-маърифатда бутун дунёга бас келади.

Чингизнинг қисик кўзлари сузилди.

- Кўп яхши, - деди у. - У ерлар бизники бўлиши керак, ё шундай эмасми?

- Вақти, соати бор. Бу йил юлдузлар бизга қарши. Айтганимдек, туж-жор карвони жўнатынг. Карвон билан султонга ҳадялар юборинг. Мақтуб ҳам жўнатынг. Ҳеч қандай адоватингиз йўқлигига ишонтиринг уни.

- Карвоннинг не ҳолати бор?

- Айғоқчилик учун хоқоним. Хоразм савдогарларининг тилига кучи етмайди.

Чингизхон ўрнидан ирғиб турди. Ҳайратдан оғзи очиқ.

- Ақлингга балли, шомонбоши! - деб қийқирди у. - Бунини ўйламаган ҳам эдим. Сўзинг тўғри. Ҳақиқатдан жосуслик учун карвон юбориш керак. Кўп яхши... Кимни юборсам экан, ажабо?

Шомон қилган яхши ишидан хушҳол жилмайди.

- Донишманд Ҳожибни бош элчи тайинланг, ёнига бир нечта мусулмон қўшинг. Бошқалари ўзимизникилардан бўлсин. Хоразм тилини билганлар борсин.

- Яхши, кўп маъқул гап. Элчиларнинг ҳаммасини бизга тобе мусулмонлардан тайинласак бўлмайдими?

- Афсуски, бундай қилолмаймиз. Чунки мусулмон мусулмонга осонликча хиёнат этмайди. Хоразмшоҳ мусулмон. Шу боис мўғуллар орасидан жосус топмоғимиз керак.

- Бўлади бу иш. Ҳозироқ амр бераман. Бир карвон юбораман. Алоуд-

дин Муҳаммадни зиёрат этсинлар. Бошқалари савдогар қиёфасида юриб, маълумот тўпласин, шаҳарларнинг заиф жойларини билиб олсин. Кейинчалик бизга осон бўлади. Бироқ қарвондаги мусулмонларнинг жосуслик ишидан хабари бўлмайди.

- Худди шундай, буюк хоқон.

- Омон бўл улуг шомон, сендан миннатдорман. Хазинабонга учраш, истаганингча олтин, жавоҳир берсин.

- Давлатингиз барқарор бўлсин буюк хоқон!..

- Давлатим-ку барқарор бўлади, лекин сен умримнинг узоқ бўлишини тила шомон.

- Кўктангри сизга чексиз умр берсин!

- Омон бўл, кетишинг мумкин.

Севинчдан оғзи қулоғига етган шомон чопонининг узун этагини кўтарганича ташқарига чиқди.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад Буюк девонни тўплади. У хона узра у ёқдан бу ёққа юриб, зафардан сармаст ҳолда дам ура бошлади. Буюк Искандар урдасидан чиқолмаган ишларни қилади. Чин мамлакатини қўшиб олади. Қипчоқлар тез-тез бош ирғаб, сўзларини маъқуллашди. Орада Жалолиддин Темур Малик билан маънодор кўз уриштириб қўярди.

Султон Муҳаммад бу кўз уриштиришларни пайқаб қолди. Охири чидай олмай, Темур Маликнинг олдида тўхтади.

- Мени масҳара қияпсанларми эй нодонлар? - дея ўшқирди у.

Темур Малик ўзига хитоб қилинган заҳоти сакраб ўрнидан турди.

- Йўғ-э, султоним, бу ҳаддимизга сиғармиди?

- Ундай экан, нега Жалолиддин билан кўз уриштираётирсан?

- Амр этсангиз, энди бир-биримизга қарамаймиз, султоним.

- Бу қанақаси?... Мен буюк султон эмасманми? Мамлакатимнинг ҳудудини Чин-Мочинга қадар кенгайтира олмайманми?

- Оллоҳ буюрса, кенгайтирасиз, султоним.

- Оллоҳ мусулмонлар билан биргадир.

- Оллоҳ ишлаган, тинглаган, феъли-атвори билан буни исбот этган билан биргадир.

- Эътирозинг борми?

- Амр этсангиз, эътироз билдирмай...

- Ундай бўлса, буюраман, эътироз этма!

Жаҳл билан қипчоқ хонларига ўғирилди. Улар ҳамон бош ирғаб, маъқуллаб турардилар.

- Сизнинг фикрингиз қандай?

Қипчоқ хонларидан бири жавоб берди:

- Султонимизга монанд, унга тенг одам дунёда йўқ.

- Сизнинг фикрингиз яхши.

Чидай олмаган Жалолиддин ўрнидан турди.

- Султоним, наҳотки бу хушомадлар сизга маъқул бўлса?

Султон ажабланиб ўғлига қаради.

- Не демоқчисан?

- Яъни ҳазрати Умар ҳам сиздан буюкроқ ҳукмдор эмасмиди?

Шоҳ эсанкиради.

- Тушунмадим?

Жалолиддин бармоғи билан сўзлаган хонини кўрсатди.

- Бу хон дунёда сизга тенг, сизга монанд ҳукмдор бўлмагани тўғрисида сўйлайди. Яъни дунё дунё бўлганидан буён сиздан буюкроқ бир жаҳонгир ўтмаган. Сизга ҳам бу сўз маъқул бўлди. Мен шунини билмоқчи эдим: Сиз ҳазрати Умар ёки ҳазрати Алидан ҳам устунмисиз?

- Уларнинг йўриғи бошқа, - деб минғиллади султон.

Сўнг қадамини судраб босиб, тахтига чиқиб ўтирди. Анчагача сукунат ҳукмрон бўлди. Султон ўзини йиқилиб тушгандек ҳис қиларди. Ичидан ўғли ҳақ эканини билса-да, жаҳли чиққан эди. Бу сўзлар тўғри бўлишидан қатъий назар, кўпчилик олдида отасининг обрўсини тўкишдан бошқа нарса эмас-ку! Наҳотки, Жалолиддин айтган гаплар рост бўлса? Қипчоқ хонлари ҳақиқатдан тилёғламалик қилаётирми? Ҳа, шундай! Уларнинг сўзлари хушомаддан бошқа нарса эмас. Бу сўзларга учиб хатога йўл қўймоқда. Бироқ ишонгиси келарди. Нега?

Бошини оғир кўтариб, барчани бир-бир назардан ўтказди. Темур Малик билан Жалолиддинга гўё юзларидан нусха кўчирмоқчидек узоқроқ тикилди. Сўнг қуруққина қилиб деди:

- Самарқандни пойтахт қилдик. Катта бир масжид ва мадраса иншо этдик. Ниятимиз дунёнинг энг кучли олимларини бу ерга келтириш. Билган-таниган олимнингиз бўлса айтинг.

Темур Маликнинг эсига лоп этиб Дали Дарвеш тушди. Султонга ўғрилиб деди:

- Дали Дарвеш бор!

- Ким?

- Дали Дарвеш, зиндондаги одам.

- Ким у одам?

- Мен зиндонга тушган вақтда у мўғуллар тўғрисида баъзи маълумотларни берган эди. Уларнинг тилини ҳам яхши билади. Кўп кезган, кўпни кўрган ва кўп ўқиган доно киши. Фойдаси тегади деб ўйлайман. Сизга у ҳақда илгарилари ҳам гапириб берган эдим.

Султон дарҳол амр берди:

- Дали Дарвеш озод этилсин!

Зиндон ишлари билан шуғулланадиган амалдор ташқарига чиқди.

Бошқалари ҳам билган-таниган олимларни айтдилар. Султон котиби-га ёздирди. Сўнг уларга мактуб ёзишни буюрди.

Мактублар битилгач, шаҳар қурилиши устида гап кетди. Бу орада ҳожиблардан бири кириб, султоннинг қулоғига ниманидир пичирлади. Султоннинг юзида ажабланиш ифодаси зоҳир бўлди. Соқолини тутамлаб бироз ўйлагач, ҳожибга ўғирилди ва:

- Чақирилсин! - деб буюрди.

Саркардаларни хабардор этди:

- Мўғул ҳукмдори Чингизхон даста-даста ҳадя билан элчи юборибди. Демак, Чингизхон биздан роса қўрқади. Қани, элчилари кирсин, не гап экан.

Сўз шу ерга етганда эшик ортидан ҳожибнинг дўриллаган овози эшитилди:

- Осиё ҳукмдори, мўғул ҳоқони Чингизхоннинг элчилари буюк Хоразм мамлакатининг султони, Искандари соний, исломнинг шавкатли қиличи, шавкатли ва давлатли Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурига кирмоқ шарафига муяссар бўлдилар...

Эшик очилиб, ҳожиб кўринди. У бир неча одим олға юрди, сўнг орқадаги одамга ишора қилиб деди:

- Мўғул хони Чингизнинг элчиси ва ишончли вакили Донишманд Ҳожиб.

Донишманд Ҳожиб қўлларини кўксига қовуштирди.

- Ассалому алайкум...

- Ваалайкум ассалом элчи, хуш келдинг, сафо келдинг.

Донишманд Ҳожиб султоннинг этагини ўпди, бекларга таъзим қилди, сўнг кўрсатилган ерга чордона қуриб ўтирди. Маҳрамлари унинг икки томонига тизилишди. Орқада келганлар кимхоб бўҳчаларга тугилган қимматбаҳо ҳадяларни султоннинг оёғи остига қўйдилар. Жавоҳирлар ва кимхоблар уюлиб кетди. Султон мамнун бўлиб, кулимсиради. Сўнг Донишманд Ҳожибга ўгирилиб:

- Танишга ўхшайсан, - деди.

- Балли, султоним. Иргиз дарёси бўйида сиз билан танишиш шарафига ноил бўлган эдим. Жўжихоннинг элчиси ўлароқ, сизга сулҳ таклифини келтиргандим.

- Эсладим, эсладим. Яна шундай тилак билан келдингми?

- Худди шундай, султонимизга аён бўлди.

- Демак Чингизхоннинг вакилисан.

- Балли...

- Истаги не?

- Ҳоқоним уруш бўлишини истамайдилар.

- Уруш бўлди-ку...

- Бу янглиш туфайли содир бўлган бир ҳодиса. Ҳоқонимиз уни унутмоққа ҳозирлар. Бошқа такрорланмаса бўлди.

- Мўғуллар мамлакатимиз ҳудудига кирмаса такрор учун сабаб йўқ деб ҳисобласа бўлади.

Сўнг султон Муҳаммад овозини бир парда кўтарди:

- Ўз ўй-фикри ўзига. Мен ўз фикримни сўйлаяпман.

- Фикрингиз ҳоқонимизга мақбулдир, султоним.

- Ундай бўлса келишдик. Пешона ғурра бўлмагунча ақл кирмайди, деган гап бор.

Чингизхоннинг элчиси билинар-билинмас илжайди.

- Тўғри айтасиз, султоним.

- Кўп аъло, элчи, кетишинг мумкин.

Элчи ўрнидан турди. Қўйнига қўл солиб, бир мактуб чиқарди. Мактубни ўлиб, пешонасига сурди, сўнг султонга узатди.

- Ҳоқонимиз кўпдан-кўп саломлар билан бирга ушбу номани ҳам юборди. Ҳоқонимиз ўз савдогарларига мамлакатингизда тижорат қилиш ҳуқуқини беришингизни сўраяптилар. Бу ишга изн берсангиз, дўстлигимиз янада мустаҳкамланган бўлурди.

Султон котибига ишора қилди. Котиб мактубни олиб, очди. Ўқий бошлади.

Нома ширинсўзлик билан битилган эди. Салом-халомдан сўнг ҳоқон ўз муваффақиятларини бир-бир санаган, сўнг Хоразмшоҳнинг номини кўпдан бери эшитганлигини, танишмоқдан хурсанд бўлишини билдирганди. Дўстлик абадий бўлиши учун ҳар икки мамлакат тужжорларининг савдо билан шуғулланишига кенг имконият яратиб беришга рухсат сўраганди. Ўзи шунга шай эканини ёзган эди.

Султон Алоуддин Муҳаммад ўйлаб ҳам ўтирмай қарор берди.

- Жуда яхши. Ҳоқонингга сўйла, тижоратга рухсат бераман. Мўғуллар мамлакатининг исталган шаҳрида савдо билан шуғулланишлари мумкин. Бу ҳақда сенга фармон ҳам бериб юбораман.

Фармонни шу онда ёздириб, муҳрлади ва элчига узатди.

- Ол буни. Бир-икки кундан кейин котибим жавоб мактубимизни сенга беради. Ҳоқонингга элтасан. Энди бориб дамингни ол ва фармойишимизни кут.

- Амрингиз бош устига, султоним.

- Кетишингиз мумкин.

Донишманд Ҳожиб маҳрамлари билан ташқарига чиқди.

* * *

Хоразмшоҳ Чингиз элчиларини қабул қилгач, ўзи ҳам мўғул юртига элчи жўнатди. Султоннинг вазирларидан Баҳоуддин Розий элчиларнинг бошлиғи этиб тайинланди. Элчилар орасида Дали Дарвеш ҳам бор эди. Чингиз бу ҳайъатни 1216 йили Хонбалиқда қабул қилди, уларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатди. Ҳоқон икки давлат орасидаги қардошлиқдан сўз очиб, султон Муҳаммадни роса мақтади. Бироқ унинг сўзлари истехзога тўла эди. Шу боис Баҳоуддин Розийнинг кўнглида шубҳа уйғонди. Чингизхон ичидан нималарнидир режалаштирганини пайқади. Аммо бу режалар нима эканини аниқлаш имконини топмади. Гумонларини Хоразмшоҳга бир-бир сўйлади.

Агар султон Баҳоуддин Розийнинг шубҳаларига жиндай эътибор берганида эди, бутун бошли Хоразм мамлакатини ёқиб битирган оташни ўз

вақтида сўндириши мумкин бўларди. Бахтга қарши султон Розийнинг сўзларини ортиқча ваҳима деб билди ва парво қилмади. Бунинг устига Чингизхоннинг тожирлари мамлакат бўйлаб кезиб, жосуслик қилаётган эдилар.

Йил кетидан йил ўтди. Султон катта қўшин тўплаб юриш бошлади. Нияти халифа Носирнинг эсини киритиб қўйиш. Бу ишни битиргач, бой-бадавлат яъжуж-маъжуж мамлакатига қўшин тортади.

Бироқ қуён йилининг қиши ниҳоятда оғир келди. Оғир ва бевақт. Хоразм қўшини Эрон тоғларида қор тагида қолди. Султон Муҳаммад кўрқиб чекинди. Халифага қарши бошлаган уруши улуг Оллоҳга маъқул тушмади чоғи? Хато йўлга кирдимиз?

Султон орқага қайтди. Қўшин катта талафот кўрган эди. Шоҳ ҳориб-чарчаган, тугаб-битган ҳолда Бухорога кириб борди. Бироқ халқ султонни ва қўшинини олқишламоқ учун уйдан чиқмади. Султоннинг жаҳли чиқди. Аскарларига уйма-уй юриб, соғлом эркакларни аямай қамчилаб, ҳайдаб чиқаришни буюрди.

Аскарлар уч кун даҳшат солдилар, раиятга жабр-ситам ўтказдилар. Ниҳоят Жалолиддин билан Темур Маликнинг сабр косаси тўлиб, султон хузурига боришди. Олдин Темур Малик сўз олди.

- Бу не ҳол, султоним? Ўз табаамизни ўзимиз эзаётимиз. Чингиз деган мажусий шаҳарни олса шундай муомала қилган бўлурди. Бу раиятдан фақат яхшилик кўрдик-ку! Солиқ тўлаган шулар, аскарлик қилган шулар, хизмат қилган шулар, уруш жафосини тортган ҳам шулар. Боз устига зулм қилмоқ!.. Шунинг раво кўрасизми? Бу иш мусулмончиликда борми?

Султон жаҳл билан Темур Маликка ўқрайди. Ёмон бир гап айтишга чоғланди. Бироқ шу онда ўғлининг кўзига кўзи тушди. Жалолиддиннинг нигоҳи қатъий ва қаттиқ эди. Султон ҳадиксиради. Боши ҳам бўлди.

- Қамчилашни тўхтатишсин, - дея мингиллади у. Бошини қўллари орасига олиб, ўйга толди.

* * *

Яна ўша сарик чодир... Чодир ичида Чингизхон билан шомон суҳбатлашмоқда. Чингизхон асабий ҳолда чодир ичида кезар, чопонининг этаги ҳалпилларди.

- Мени майна қилмоқчимисан, а? Неча йил илгари юлдузлар биз томонда эмас деб, Хоразмга қилмоқчи бўлган юришимни тўхтатган эдинг. Ундан кейин ҳам юлдузлар нуқул бизга қарши бўлди. Аммо негадир бошлаган бошқа урушларда ғолиб чиқдим.

Шомон қўрқувдан титради. Тўғри, Чингиз унга захмат етказишга ботинмайди. Аммо яна ким билади дейсиз... Истаса амр бериб, калласини сапчадай уздириши мумкин. Шомон бир неча одим отиб, Чингизхоннинг

рўпарасига борди.

- Сизнинг муваффақиятингиздан бошқа бир истагимиз йўқ асло! - деди у. - Неча йилдирки, юлдузлар Хоразм мамлакатига бостириб боришимизни хоҳлашмаяпти. Юлдузлар хоҳламаса қўлимдан не ҳам келарди? Уларнинг айтганини ўқийман, холос. Бу оқишом яна бир бор тиллашиб кўрай-чи.

Чингиз шомонга қараб кўзидан ўт сочди.

- Тиллаш, тиллаш, шомон, - деди у. - Аммо юлдузлардан рухсат ол. Акс ҳолда юлдузларга қарши уруш очаман.

Шомон қўрқувдан тисарилди.

- Оғзингиздан ел учирсин, буюк хоқон, бу қандай гап?..

- Бор гап шу, сабрим тошди. Хоразм бойликларини эгаллашни кейинга суришга тоқатим йўқ. Аста-секин умрим охирлаётганини сезмоқдаман. Кексайдим. Томирларимдаги қон қуриб қолаётганга ўхшайди. Сенинг аҳмоқларинг бўлса ҳалигача мангу ҳаёт дорисини топгани йўқ.

Чолни ёқасидан тутиб силкиди.

- Шомон, эй шомон! Агар юлдузлар бу кеча ҳам оқ йўл бермасалар ўлдим дейвер.

Ҳайрат ва қўрқувдан шомоннинг оғзи карракдек очилди. Сап-сариқ, майда тишлари кўзга ташланди. Пастки лаби осилиб, иягига тушди. Ноиложликдан қўлини ёзди.

- Гаплашиб кўрай, буюк хоқон, - дея ингради у.

- Ҳозироқ бориб гаплаш.

Шомон кетди.

Чингиз анчагача ер тепиниб айланди. Фоят асабийлашган. Вайсади:

- Бир тўда каллаварам, бир сурув аҳмоқ булар. Агар бошида мендек буюк хоқон бўлмаса ҳоли не кечарди бу каллаварамларнинг. Қулдан фарқи йўқ буларнинг. Қўлидан зигирча иш келмайдиган аҳмоқлар!

Саркардаларидан Қурт Жебе нўён ичкарига кирди. Тиз чўкиб, хоқонга салом берди.

- Не керак сенга, Қурт Жебе?

- Соғлигингиз керак, хоқоним. Изн берсангиз, аскарларингизнинг орзусини сизга билдириш учун келдим.

- Хўш, аскаримнинг орзуси не?

- Бу ерлар қисир бўлди. Сурувларимиз ўтларни еб битирди. Яйловларда ўт қолмади. Аскарларимиз қўйларини еб битирай деб қолди. Навбат кейин отларга келиши турган гап. Бошимизга фалокат тушмасдан олдин урушга отлансак нима дейсиз?

Чингизнинг кўзлари порлади.

- Яхши хабар келтирдинг, Жебе, - деди у. - Аскар қанча оч қолса душман устига шу қадар шиддат билан бостириб боради. Қўшинни ҳозирла, яқинда юриш бошлаймиз. Хоразм элини талон-торож этамиз.

Қурт Жебенинг кўзлари ёнди.

- Кўп яхши, буюк хоқон, бироқ юлдузлар не дейди?

- Нима ҳам дерди, юлдузлар кучлилар билан бирга. Аммо бизнинг аҳмоқ шомонлар тўғри ўқишни билишмайди. Бош шомонни юлдузлардан рухсат олиб келгани юбордим.

- Кўп яхши, кўп яхши!..

Чингизхон иржайди. Сўнг қаҳ-қаҳа отиб кулди. Жебе ҳайрон бўлди. Хоқоннинг кулгуси жуда сунъий ва сохта чиқарди. Чингизхон кулган вақтда фақат тишлари илжаяр, авзойи бузуқлигича қолаверарди. Бундай пайтлари хоқоннинг афти янада қўрқинчлироқ тусга кирарди.

- Қаердан бошламоқчисиз?

Чингиз ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб берди:

- Ўтрордан. У ер ниҳоятда бой эмиш. Кулини кўкка совураман. Хоразмнинг қизлари сариқ чодиримда ўйнайдиган кунлар яқин қолди.

Жебе ўрнидан туриб, оҳистагина эшик томон йўналди. Остонада шомонга дуч келди. Бир-бирига тикилишди. Жебе сўради:

- Юлдузлардан не хабар?

- Мен ҳозиргина улар билан гаплашдим, Жебе нўён, улар яхшиликдан мужда бермоқда. Юриш қилиш вақти етган.

- Ҳозир гаплашдингми?

- Ҳа, ҳозиргина.

Қурт Жебе осмонга қаради. Кўкда қуёш порлаб турарди. Жебе шомонга ўгирилди.

- Кўкда қуёшдан бошқа нарса йўқ-ку! Сен юлдузларни қандай кўрдинг?

Шомон бу томонини ўйламаганди. Саросимага тушиб, довдиради. Бир сўз демай орқага қайтди. Оёғини қўлга олиб югуриб кетди.

Қурт Жебе унинг орқасидан қаҳ-қаҳа отди.

- Аҳмоқлар, бизни алдашдан бошқа нарсага ярамайсанлар.

Энди кетай деб турганида бир аёл йўлини тўсди.

- Жебе нўён...

- Хўш?

- Хоқонимизга арзим бор эди.

- Қандай? Хоқон банд, у ўйлаяпти.

- Биз ҳақда ҳам ўйласин хоқонимиз. Эрим менга азиат бермоқда. Ус-тидан арз этмоқчиман.

- Кимнинг хотинисан?

- Қўмондон Тўқучар нўённинг.

Чодир эшиги очилиб, Чингизнинг ялпоқ башараси кўринди, сўнг эшикдан бесўнақай гавдаси чиқиб келди.

- Сўйлаётган сенми, эй хотин?

Аёл ўзини хоқоннинг оёғи остига отди.

- Қутқаринг мени улуг хоқон! Эрим Тўқучар кунига уч дафъа мени темир калтак билан савалайди. Ортиқ чидаш беролмайман, қутқаринг.

- Демак сен Тўқучар Баҳодурнинг хотинисан?..

- Кошки шундай бўлмасайди.
 - Бундан сўнг унга хотин бўлмайсан.
- Чингизхон аёлга қарамай овоз берди:

- Соқчи!..
- Амрингизга ҳозирман, буюк хоқон.
- Ол, бу хотинни сенга бердим. Кейин калласини уз.

Хотин оҳ-фарёд урди, қарғади. Бироқ ҳеч ким қулоқ ҳам солмади. Аёлнинг овози борган сари сусайди, охири сўнди.

Чингизнинг кўзи Жебега тушди. Қўли билан имлаб уни ичкарига чорлади. Ҳеч гап бўлмагандай, сўзни яна бошидан бошлади:

- Ўтрорни босамиз, Жебе. Бу ишни сен бажарасан. Ўтрор кўпга бормайди. Жосусларимиз ҳозиргача яхши ишлади. Шаҳарнинг заиф жойларини аниқладилар, халқ ўртасига миш-мишлар ёйдилар, элни бири-бирига қарши гиж-гижладилар. Баъзи амирларни бизнинг қўл остимизда янада яхшироқ яшашларига ишонтирдилар. Бизни кўзлари тўрт бўлиб кутишяпти.

- Нима қилмоқчисиз?

- Олдинига тожир қиёфасида бир неча юз кишини юбораман. Қимматбаҳо моллар ортилган туяларга миниб кетишади. Молларни халққа арзон сотиб, ишонч қозонишади, маълумот тўплашади.

- Яна жосус юборасизми?

- Ҳа, яна жосус жўнатаман. Бу ишнинг йўли шундай бўлади, Жебе. Урушнинг энг кучли қуроли хийла. Мен буни барчадан яхшироқ қўллаيمان. Ҳа, ўтган ва бўладиган барча жаҳонгирларнинг ҳаммасидан яхшироқ қўллаيمان... Сен боргунча шаҳар таслим бўлишга тайёр бўлиб қолади.

Чингизхон осмонга мушт дўлайтирди.

- Мен доим ҳақман. Шу хотинни жаллодга таслим этганимда ҳам ҳақ эдим. Тўқучар Баҳодур яхши саркарда. Бундай шикоятчи хотин билан яшаб, асаби бузилиб ўтирмасин. Уни балодан қутқаришдан ташқари навкарнинг кўнглини ҳам олдим. Меникидай калласи бўлган хоқонни афдариш мушкул, Жебе нўён.

Жебе бу иш зулмдан бошқа нарса эмаслигини биларди, албатта. Лекин бу ҳақда оғиз очиб бўлмайди. Акс ҳолда ўзининг калласи ҳам кетади. Маъқуллади:

- Сизники тўғри, буюк хоқон.

- Энди бориб аскарларга айт: яқинда юришга чиқамиз. Сабр этишсин, отларини еб қўйишмасин. Оч қолса қолсин, аммо минадиган ҳайвонни емасинлар. Яқинда яйловлари кенг, мол-ҳоли кўп бўлган эллар томонга юриш қиламиз.

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

Ўтрор чегарадаги илк мусулмон шаҳри бўлиб, ниҳоятда маъмур. Муҳташам саройлари, жомелари, ҳаммомлари, чашмалари билан машҳур. Чинга кетаётганлар ҳам, Чиндан қайтаётганлар ҳам бу ерда тўхтаб, ҳордиқ чиқаришади.

Шаҳарда катта-катта бозорлар бор. Тожирлар бу бозорларда мақтаб-мақтаб молини сотар ёки кўнглига ёққан нарсага айирбошлар эди.

Мўғул карвони шаҳарга киргач, тўғри бозорга бормади. Карвонбоши Тигин маҳалла гузариди туяларини чўктирди. Одамлари жар солди:

- Эшитмадим деманглар. Чингизхон юртидан катта карвон келди. Не истасангиз бор. Фаранг рўмоли, Чин атласларию мўғул кўзалари. Хоҳлаганингизни арзон-гаров оласиз. Кеп қолинг!..

Бир лаҳзада карвон атрофи уйларида чикқан кишилар билан тўлди. Қизиқсиниб қараб туришди.

Шаҳарга мўғул карвони келгани тилдан тилга ўтиб, ҳар томонга ёйилди.

Натижада бозорга бормасданоқ карвон атрофига тумонат одам йиғилди. Йўллар тирбанд, одам одамга қоқиладиган бўлди.

Кўчалар тўлиб-тошди. Аскарлар оломонни тарқатиш учун ҳарчанд уринмасинлар, муваффақ бўлолмадилар. Охири бу ишни ўз ҳолига ташладилар.

Карвон бир амаллаб бозорга етиб борди, зўрға жой топиб, молларини туширди. Чодирлар тикилди.

Халқ тўхтовсиз келиб ул-булларни харид эта бошлади. Молларнинг арзонлигини кўрган маҳаллий тужжорлар кўтарасига сотиб олмоқчи бўлдилар. Чунки улар бу молларни янада қимматроқ сотиб, мўмай фойда олишлари мумкин эди.

Орага шаҳар волийси Ғойирхон аралашди. У тужжорларнинг мўғул карвонидан мол олишини тақиқлаб қўйди. Арзончиликдан халқ фойда кўрсин деди.

Волийнинг фармони мўғулларнинг жаҳлини чиқарди. Негаки карвонбоши Тигин карвон келмасдан буруноқ Ўтрор тужжорлари билан

келишиб қўйган, молиянинг кўпини тужжорларга сотиш ниятида эди. У тужжорлар орасидан битта-яримтасини жосусликка тортиш, бундан ташқари раиятда ҳукмдорлардан норозилик уйғотишни кўзлаганди. Бироқ Ўтрор волийсининг фармони унинг режаларини барбод этди.

Мўғуллар Ўтрор тужжорларини қайраб, оёққа турғиздилар. Айни чоқда ўз молларини талашга ундадилар...

Тужжорлар халқ ичига қутқу солдилар. Оломон мўғул карвонига ҳужум этиб, молларни талон-торож қилди. Катта ғавғо кўтарилди, бозор бошидаги чодирларга ўт қўйишди. Инолчиқ Ғойирхон исёни зўрға бостириди. Мўғул тожирларига зарарни қоплашга сўз берди. Бироқ карвонбоши Тигин, Чингизхон кўрсатмаларига амал қилиб, зарарни қоплашни эмас, молларни қайтариб беришни талаб қилди.

Инолчиқхон бунинг имкони йўқлигини, бироқ тужжорлар хоҳласа зарарнинг икки баробари миқдорида бошқа мол беришини, тужжорлар кўнглига ёққан молни танлаши мумкинлигини айтди.

Тигин ўзини жаҳли чиққандек кўрсатиш ниятида ер тепди. Фаламслик билан Инолчиқхонни издан чиқариш мақсадида юзига қарата бақирди:

- Сен хонлик у ёқда турсин, чўпонликка ҳам аризмайсан!..

Инолчиқхон бўзарди. Кўзлари ғазабдан оловланди. Ўрнидан иргиб туриб:

- Оғзингни юм, эй нодон! - дея ҳайқирди. - Зарарингизни қоплаймиз десак ёқмайди, узр сўрасак қабул қилмайсиз. Сизга қилич ярашади холос!

Тигин қўполлик билан дўқ урди.

- Биз сен у ёқда турсин, сенинг султонингдан ҳам қўрқмаймиз.

Бу сўзлардан волийнинг ғазоби миясига урди.

- Ҳаммасини жаллодга топширинг! - деб бақирди у.

Ғишт қолипдан кўчганини пайқаган Тигин жонини қутқариш учун ёлворишга, тилёғламалик қилишга ўтди. Аммо қарор берилган, волий энди сўзидан қайтмас эди.

Тигин бошқа чора қолмагач, умидсиз журъат билан таҳдид қилиб кўрди. Чингиз шаҳарга бостириб кириб, ҳар тарафга ўт қўйишини айтди.

Волий таҳдиддан қўрқмади. Карвондагиларнинг ҳаммаси қатл қилинди. Фақат бир киши: Ғаффорхўжа омон қолди. Мусулмон бўлгани учунгина унга тегмадилар. Ғаффорхўжа Мўғулистонга қайтиш нияти борлигини билдирди, аммо қаерга боришини аниқ айтмади.

Назоратсиз қолган кечаси от топиб, шаҳардан ғойиб бўлди.

* * *

Отини аямай чоптирган Ғаффорхўжа от алмаштириладиган дастлабки ёмга етиб келганида сал туртса йиқиладиган даражада ҳолдан тойган

эди. Бироқ дам олишга фурсат йўқ. Ўтрорда мўғул карвони учраган фалокат ҳақида хўжайини Чингизхонга тезроқ хабар бериши керак.

Ём бошлиғи бўлган мўғул сипоҳийсига вазиятни қисқача тушунтиргач, унга бошқа от беришди. Ғаффорхўжа чўлда от елдириб кетди.

Чингизхон маълум масофа оралатиб от алмаштирадиган ёмлар барпо этгани кўп яхши иш бўлганди. Агар бу иш қилинмаганида Ғаффорхўжа вақтни бой берган, хабарни кечикиб етказган бўларди.

Қуштоғ деган ерда жойлашган қароргоҳга қош қорая бошлаган вақтда етиб борди. Ғаффорхўжа сурункасига тўрт кун тўхтамай йўл босган, ҳориб-тўзиган эди. Ҳатто отидан тушишга ҳам мажоли етмади. Бир нечта навкар уни суяб отдан туширди.

- Мени хоқоннинг ҳузурига элтинг, - дея мингиллади у.

Дарҳол олиб боришди. Чингизхон пўстак устида ўтириб овқат еяётганди. Ўтрорга юборган карвонининг таржимони Ғаффорхўжани кўриб, тарадудланиб бошдан-оёқ тикилди. Чопарнинг ҳолидан не бўлганини тушунди. Совуққина қилиб сўради:

- Барчасини ўлдиришдими?

Ғаффорхўжа бош силкиб, тасдиқлади.

- Хўш, сен қандай қутулдинг?

- Мусулмон бўлганим учун менга тегмадилар.

Чингизхоннинг кўзлари нурсизланди.

- Мусулмон бўлганим учун дегин... Қани, сўзла, ҳаммасини миридан-сиригача билишни хоҳлайман.

Ғаффорхўжа бўлиб ўтган ҳодисаларни бир-бир сўзлади. Ора-сира нафас ростлаб, бир соатча ҳикоя қилди. Чингизнинг сап-сариқ юзи яна-да сарғайди. Қирғийникидек кўзлари намланди. Оғзига овқат ерга тушди.

- Булар учун улар ҳисоб беради! - дея хириллади у. - Аммо бундан олдин элчи юбориб, Хоразмшоҳнинг узр сўрашини талаб қиламан. Шу тариқа бутун дунёнинг назарида уни разил қилганимдан кейин, бешбаттар аҳволга тушириш учун қўшин тортаман. Қайғурма, Ғаффорхўжа. Юлдузлар бу гал биз томонда. Шомон шундай деди. Урушамиз. Биродарларимиз учун ўч оламиз.

Ғаффорхўжа миқ этмади. Буларга рўпара бўлган кунга лаънат ўқиди. Бироқ Чингизнинг хизматига кириш осон, чиқиш душвор. Бўйнига бўйинтуруқ урилган, бўйинтуруқдан чиқаман деса калласи кетади.

Хўрсинди. Чингизхон унга тешиб юборгудай ўқрайди.

- Нима гап? Мамнун эмассан шекилли?

Ғаффорхўжа бошини кўтарди. Ростини айта олмасди.

- Сиз яхши биласиз, буюк хоқон, - деди у.

- Албатта, мен яхши биламан. Агар билмаганимда қуёшнинг қучоғига сиймайдиган бу катта мамлакатга ҳукмдорлик қила олармидим? Нима қилиш кераклигини ўзим яхши биламан. Билганим учун ҳам Хоразм мамлакатини отимнинг туёқлари остида эзаман. Кетишинг мумкин.

Ғаффорхўжа чиқди. Ўз чодирига кетиб бораркан, Чингизхоннинг ақли жойидами-йўқми деб ўйларди.

Мўғулистонда ишлар ана шундай бўлиб турган вақтда Самарқандга мактуб келди. Уни Ўттор волийси Инолчиқ Ғойирхон ёзганди. Мактуб султон номига юборилган эди. Волий акс ҳаракат қилганида султоннинг обрўсини туширган бўлишини айтиб, ўзини оқлашга уринганди.

Котиб мактубни ўқиб бўлгач, султон Муҳаммад унга рухсат берди. Котиб хонадан сассизгина чиқди. Хоразмшоҳ соқолини тортқилади. Узоқ ўйлади. Ниҳоят оёққа турди. Олтин қўнғироқчани бир неча бор чалди. Ичкарига кирган соқчининг юзига қарамасдан буюрди:

- Отимни ҳозирлашсин!

Соқчи таъзим қилиб чиқди. Кўп ўтмай қайтиб келиб, от тайёр эканлигини айтди. Султон ташқарига чиқди. Маҳрамлари тайёр туришарди. Қўли билан ишора қилиб, уларнинг қолиши мумкинлигини англатди. Сўнг стига миниб, шаҳар ўртасидан елиб кетди.

Сиқилган, ким биландир ҳасратлашгиси келарди. Аммо ким дардқаш бўлиши мумкинлигини ўзи ҳам билмасди.

Султонни кўрган кишилар ўзларини дарҳол четга олишарди. Султон бунга олдиниға эътибор этмади. Сўнг бирдан миясига урди. Халқ ундан қочяпти, демак ундан қўрқади!.. Ваҳоланки, халқ ўз султонини севиши, ҳурмат қилиши лозим.

Не қилдики, табааси ундан бу қадар қўрқади. Ноҳақ зулм қилганини эслай олмади. Эҳтимол унга билдирмай зулм ўтказишаётгандир?..

Чингизхон ҳам ўзидан кетди. Молини кўз-кўз қилган карвондан мақсад не? Гўё Хоразмда бундан ҳам яхшироқ моллар топилмайдигандек. Нафсиламбрини айтганда, йўқ ҳам. Ҳа, шундай, нима, Хоразмшоҳ Чингизхон каби Чин мамлакатининг бойликларини қўлга киритдими?.. Чинни фатҳ этса ёмон бўлмасди-я! Модомики, Бағдодни ололмади, бу ёққа таваккал қилса бўлади...

Бунинг учун олдин Чингизни синдириш керак. Чунки Чин мамлакатининг ярмидан кўпроғи Чингизнинг қўлида.

Карвонининг талангани, одамларининг ўлдирилганига не дер экан? Уруш очармикан? Балки у ҳам шу йўлни тутиб, Хоразм карвонларини яғмолар.

Бу ўч олишнинг энг оддий йўли эди. Бироқ Чингиз бундай оддий ўч олиш билан кифояланадиган одам эмас. Бинобарин, таҳлика қўнғироғи занг ура бошлади. Аскар тўплаш керак.

Инолчиқ Ғойирхон тужжорларни ўлдириб, яхши қилмади, албатта. Бироқ унга ҳеч нарса дея олмайди. Инолчиқхонни мансабидан туширса онаси билан ораси бузилади. Негаки, Ғойирхон онасининг жияни. Туркон Хотун билан олишишга эса султоннинг кучи етмайди.

Яхшиси ҳодисаларни ўз ҳолига қўйиб бериш керак. Чингизхоннинг муносабатига қараб, иш кўргани яхши. Бироқ, шунга қарамай, аскар

тўпласа ёмон бўлмайди. Дарҳол саройга қайтиб, бу хусусда фармон бериш керак.

Жалолиддин билан Темур Малик, аҳтимол, бунга ҳам қарши чиқишар. Чингизхонга қарши туриш ўлим билан баробар дейишар. Майли, бўлганича бўлар. Улардан сўраб иш қилмайди. У бутун Хоразм мамлакатининг ўз номига, шон-шухратига эга бўлган ягона ҳукмдори бўлса. Истаган вақтида кенгашиб олиши мумкин, бироқ охириги қарорни унинг ўзи беради...

- Саройга қайтишим керак, - дея сўзланди у.

Тулпорининг бошини қайирди. Аммо...

- Не бу?!..

Бешта отлиқ ёнма-ён туриб, султоннинг йўлини тўсди. Айёрона боқишлари уларнинг нияти ёмон эканлигини кўрсатиб турибди. Султоннинг йўлини тўсишга қандай журъат этишди?

Атрофга кўз ташлади. Тор кўчаларнинг бирида у ёлғиз қолган эди.

Рўпарасидагиларга қаҳр билан тикилди. Қўли аста-секин белига узанди.

- Кимсиз? Бунга қандай журъат этдингиз?

Жавоб беришмагач, хавотири ошди.

Демак, улар Чингизнинг одамлари. Шу йўл билан ўч олмоқчими бу манфур?

- Кимсиз дедим?..

Яна жавоб йўқ. Гўё уларнинг тили томоғига тикилган. Бироқ аста-секин яқинлашиб келаверишди.

- Тарқалинг! - дея хайқирди султон. Қиличини суғурди. Отининг жилвини сиқди. Ўзангига оёқ тираб, қичқирди:

- Тарқалинг!..

Отлиқлар парво ҳам этмай, яқинлашиб келаверишди. Султон беш киши билан бемалол жанг қила олади. Ҳали билагида қуввати бор. Қўлини қайиришга қурби етадиган йигит бу орада топилмаслигига султоннинг ишончи комил.

Бироқ пойтахтда султонга ҳужум этишга жасорат кўрсатадиган бу беш одам ким? Нега уни ўлдирмоқчилар? Ким буюрган бу ишни?

Ҳозирча бу гаплар султонга номаълум... Ўйлашга ҳам вақт йўқ. Бу паллада бўладиган жанг устида бош қотириши керак. Аввало бу бадкирдорлардан қутулиб олиши даркор.

Ҳужумга ўтди. Бир зарба энг олдинда турган одамни ярадор этди. Бироқ ҳалқани ёриб ўтолмади, ўртада қолиб кетди. Султон шиддат билан ўнгу сўлга қилич солди. Ёшлигини эслаб, ғайратига ғайрат қўшилди.

- Виждонсиэллар! Султонни осонгина ўлдирамиз, деб ўйлаганмидинглар? Ма, ол буни!

Бир ийқилди. Энди тўрт киши қолди. Султон совуққонлик билан жасорат ва шижоат кўрсатиб олишди. Голиб чиқишига ишончи комил.

Бироқ бу орада душманлари сафига яна беш киши қўшилганини кўргач

ранги оқарди. Атрофи ҳалқадай ўраб олинган. Қутулиб чиқиш жуда қийин. Эҳтимол қутула олмас. Кимдир ёрдамга келмаса ҳоли танг.

Кимсасиз кўча қиличларнинг жаранг-журунгига тўлди. Бир киши ўн кишига қарши жанг қиларди. Шунга қарамай султон қўрқмади, қиличидан ўлим сочиб, ҳеч кимни яқинига йўлатмади.

Бу орада Темур Малик, Жалолиддин ва Сариқ Лағўт шаҳарда сайр қилиб юришганди. Улар ҳозиргина овдан қайтиб келишган, обдан очиққан эдилар. Аммо сўз овқат эмас, уруш ҳақида борарди. Охирги ҳодисадан беҳабар бўлганликлари учун некбин эдилар.

Жалолиддин деди:

- Чингизхон билан муносабатимиз яхши, аммо бу қанча вақт давом этиши номаълум. Мўғул хоқони ғирт телба. Қачон қандай фармон беришини ҳеч ким билмайди. Биз билан яхши муносабат ўрнатганининг сабабини ҳам тушунолмадим. Ахир, улар билан урушган эдик-ку. Индамаганига қараганда, у бунга кўз юмди ҳар ҳолда...

Темур Малик кулимсираб, дўстининг сўзини бўлди:

- Чингиз ўч олишга шошмайдиган кўринади.

Сариқ Лағўт жим. Ҳалидан бери қулоғига баъзи товушлар эшитилгандек бўлади. У янглишдимми-йўқми деб овоз келган томонга диққат билан қулоқ солди. Ниҳоят янглишмаганига қаноат ҳосил қилиб, дўстларидан:

- Ҳеч нарсa эшитмаяпсизларми? - деб сўради.

Тўхтадилар. Темур Малик:

- Дарҳақиқат қилич жарангига ўхшаш саслар эшитилмоқда. Не бўлди бу? Бориб кўрайлик-чи.

Отларини ниқтаб, қиличларнинг жаранги эшитилаётган томонга елиб кетдилар.

Кўз очиб юмгунча воқеа содир бўлаётган жойга етиб боришди. Дастлаб султонни танишмади. Бир нечта киши бир кишини ўртага олганини кўриб Темур Малик ерга тупурди.

- Номардлар! - деб қичқирди у. - Бошларингга рўмол ўрасаларинг бўлмайdimи?!

Шунча одамнинг бир кишига ҳужум қилаётгани Темур Маликни аччиқлантирган эди.

Султон Алоуддин Муҳаммад мушкул вазиятга тушиб, хийла сиқилган эди. Рақиблари борган сари устун келаётган, султон чарчай бошлаган эди.

- Қани, ур! - дея ҳайқирди у. Уч дўст сасни танидилар. Ҳаммаси бирданига:

- Султон! - деди.

Улар кутиб ўтирмай, шу ондаёқ ҳайқирिशганича ўқдек отилдилар.

- Йўл бер!

- Тарқал!..

Яшин каби бостириб боришди. Йўлтўсарлар аввалига нима бўлганини билмай довдирашди. Эс-хушини йиғиб олгунча тўрт киши қолди, холос. Бироқ улар қочмади. Гўё ўлса ҳам қочмаслик тўғрисида онт ичганга ўхшардилар.

Султон уч киши ёрдамга етиб келганини кўргач, енгил нафас олган, кучига куч қўшилиб, қилич ура бошлаган эди.

- Уринг йигитлар, босинг арслонлар!..

- Уринг султоним, уринг!..

Султон ўғлини эндигина таниди.

- Сенмисан Жалолиддин?

- Менман, султоним!

- Вақтида етиб келдинг, бироз кечиксанг отасиз ва султонсиз қолган бўлур эдинг...

- Худо сақласин!..

Жанг узоқ давом этмади. Узоққа бормасди ҳам. Уч дўст султонларига манфурона қўл кўтарган кишини ҳеч қачон кечирмас эдилар. Йўлтўсарлар ҳам қочмади. Ўн киши ўлим зарбаси еб ерга йиқилди. Бир киши ҳам омон қолмади. Бироқ ҳаммасининг хаёлида бир киши эди.

У ҳам бўлса Чингиз.

ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Булумча қишлоғи боғ-роғлари, меҳнаткаш деҳқонлари билан машҳур бўлиб, Ўтрорга яқин эди. Қишлоқ нақ чегаранинг устида жойлашган. Ёз ойларида қишлоқ аёллари дарё бўйида кир ювишар, экин-тикин ҳақида сўзлашишарди.

Эркаклар эрта тонгдан то қош қорайгунча далада. Баъзилари тўқайдан ўтин кесиб, Ўтрорга олиб бориб сотади.

1219 йил Булумча қишлоғи учун беҳайр келди. Ерга уруғ ташланганидан сўнг бошланган ва бир неча кун давом этган қурғоқчилик далаларни қуритди, ўт-ўланни жизғанақ қилди. Қиёмат қойим бўлгандек офтоб ҳамма ёқни қовуриб ташлади. Экинларгина эмас, дарахтлар ҳам қурий бошлади. Экин-тикин бўлмагани сабабли деҳқонлар фақирлашди. Барча қишдан қандай ўтиш тўғрисида бош қотирарди. Ҳамманинг кайфияти тушган, ҳатто тўйиб нон емагани учун болалар ҳам ўйинни йиғиштириб қўйишган.

Ҳамманинг дарди ичида, ҳеч ким тишининг оқини кўрсатмайди.

Бу ҳам етмагандай султон Алоуддин Муҳаммаднинг солиқчилари қишлоқма қишлоқ айланиб, икки йиллик хирожни ундира бошлади. Бундан хабар топган булумчаликлар тирноғигача қақшадилар... Қақшамай бўладими, улар борини қоқиб-суқиб бу йилги хирожни зўрға тўлаган эдилар, агар бола-чақани зор қақшатиб, насибасини олиб кетадиган бўлишса, барча очликдан ўлади.

Султон дарғазаб эканлигини ҳамма эшитган. Султонга суиқасд қилинганлиги тўғрисидаги хабар Булумчага ҳам етиб келган эди. Шу боис мингларча кишилар текширилди. Бироқ масала ойдинлашмади. Мишмишларга қараганда, бу ишда Туркон Хотуннинг қўли бор эмиш, султон онасига тиши ўтмагани учун терговни тўхтатган эмиш. Ҳар ҳолда Туркон Хотун султон Муҳаммаднинг ўлишини ва тахтга Ўзлоқшоҳ ўтиришини хоҳлаган бўлса керак. Ўшанда, шаҳзода ҳали ёш бўлгани учун, васий сифатида ўзи мамлакатни идора қилган бўларди.

Қишлоқдагилар қўрқув ичида кутаётган дам ёзнинг энг жазирама кунига тўғри келди. Заррин чопон кийган хўппа семиз, олакўз таҳсил-

дор йигирматача қуролли аскар билан ҳар тарафга совуқ назар билан боқиб, қишлоққа кириб келди. Бу хабар Буломчага дарҳол ёйилди. Болалар таҳсилдорни кўриш учун чопдилар. Таҳсилдорнинг совуқ нигоҳига кўзлари тушиши билан қўрқиб тисарилдилар ва қўрқа-писа эллик қадамча орқадан келавердилар.

Таҳсилдор келгани тўғрисидаги хабар тарқалиши билан қишлоқда ғалва бошланди. Икки йиллик хирожни тўлашга ҳеч кимнинг қурби етмагани учун ҳамма фармондан қаттиқ норози. Барчанинг авзойи бузилган, эътирозлар эшитила бошланди.

- Бу қандай гап? Ўзимиз бир тишлам нонга зор бўлиб турсагу султон икки йиллик хирожни олса? Ор-номусимиз бор - бу йилги солиқни, қийналсак-да, тўладик. Энди давлатга берадиган бир капса буғдойимиз ҳам йўқ.

- Оллоҳ шоҳид, менинг аҳволим ҳаммангизникидан ёмон. Хотиним хаста, бу йил ишга чиқмади. Даладаги экинларим қовжираб қолди. Оч қолсак-да, бу йилги хирожни тўладим. Уч қоп буғдой, ўн қоп арпа топширдим, ҳеч вақом қолмади. Хоҳласалар жонимни олишсин энди!..

- Кейинги вақтда султон ўзгариб кетган дейишади. Олдинги одамгарчилигидан асар ҳам қолмаган, йиртқич қузғунга айланган дейишади. Мен бунга асло ишонмайман. Султонимиз яхши одам, мушфиқ, табаассини жонидан ортиқ кўради. Аскарларининг олдига тушиб, шердек олишади. Бироқ бундай фармон берган бўлса ...

Одамлар ўзаро суҳбатлашганча таҳсилдорнинг орқасидан кетиб боришарди. Ҳеч кимнинг ичига чироқ ёқса ёришмайди. Мажолсизгина одим отишади.

Башараси ялпоқ, нигоҳи совуқ таҳсилдор ниҳоят тўхтади. Орқасидан келаётган деҳқонлар ҳам тўхтади. Яқин боришга ҳеч ким журъат қилмади.

Таҳсилдор уларни қўл ишораси билан ёнига чақирди. Сескана-сескана яқин боришди. Таҳсилдор уларга бошдан оёқ тикилди. Сўнг палағда товушда сўзлай бошлади.

- Айтиб қўяй, ҳеч қандай эътирозга йўл йўқ! Мен Хоразмшоҳ Алоудин Муҳаммаднинг таҳсилдориман.

Қўйнидан бир фармон чиқарди.

- Бу фармонда ҳамма гап ёзиб қўйилган. Ватанпарвар деҳқон бўлсангиз икки йиллик хирожни олдиндан тўлаб қўясиз. Сўнг икки йил мобайнида кимсадан солиқ олинмайди. Султон сўзидан қайтмайди, сизга мазза бўлади.

Ҳеч ким жойидан ҳам жилмади, оғзини ҳам очмади. Ҳеч кимнинг сўзлагиси келмади. Таҳсилдор бир неча одим отди. Одамлар тисарилди. Таҳсилдор кулди.

- Нега мендан қўрқасиз, азизлар, еб қўймайман... Бор-йўғи бир таҳсилдорман холос. Султоннинг вакили сифатида келдим бу ерга. Менга

берадиган қоп-қоп буғдойу арпалар султонга берилган бўлади. Биринчи бўлиб хирож тўлаш шарафига ноил бўлмоқ истаган киши олдинга чиқсин.

Ҳеч ким бу шарафга муяссар бўлишни истамасди. Деҳқонлар таҳсилдорга маъносиз қараб тураверишди.

Таҳсилдор аччиқланди.

- Билдим, сизлар ҳам бошқа қишлоқлардаги тиррақи бузоқлардан экансиз. Уларнинг эсини жойига туширган эдим, сизнинг кўзингизни ҳам мошдек очиб қўяман. Энди сизларга дарс бермаса бўлмайди, гуноҳни зиммандан соқит қилдим...

Сакради. Дуч келган бирининг ёқасидан тутиб, силтади.

- Исмнинг нима?

Бу анча кекса киши эди. Исмини эслолмагандек соқолини қашиди, қошини чимириб, мўйловини тортқилади. Ниҳоят:

- Соди, - деди.

Таҳсилдор узун рўйхат тутган одамига ўгирилди.

- Қара, Соди исмли бу мўйсафиднинг қанча қарзи бор?

Рўйхат тутган одам ўқиди:

- Бир йиллик хирожи олти қоп буғдойу икки қоп арпа. Икки йиллик хирож эса бунинг икки баробари миқдорида бўлади.

Таҳсилдор мўйсафиднинг йиринг боғлаган кўзларига совуқ назар ташлади.

Мўйсафид бош чайқади.

- Бунча галлам йўқ.

- Йўқми?

- Ҳа, йўқ!..

- Еб-ичмай ўтирибсанми?

- Борини бир-икки ойдан сўнг еб битирамиз.

Ҳамқишлоқлари бир овоздан кексанинг сўзини тасдиқлашди.

- Отахон тўғриси айтди.

Аскарлардан бири дўқ урди:

- Жим бўлинг!

Деҳқонлар чўчиб, бир-бирининг пинжига киришди.

Таҳсилдор мўйсафиднинг ёқасини қаттикроқ сиқди.

- Қани айт, буғдойингни қаерга кўмдинг?

Мўйсафид беихтиёр кулимсиради.

- Ҳеч қаерга...

- Айтмасанг сени йўқотаман, султоннинг фармони бор.

Кекса Соди таҳсилдорга қаттиқ тикилди.

- Султон буғдойи бўлмагани учун хирож тўламаганларни йўқотинг дедими?

Таҳсилдор жаҳл билан ер тепди.

- Бу ерлар султонники, билдингми? Султонники бу ерлар!..

Кекса мингиллади:

- Ер Оллоҳникидир...

- Нима? Нима дединг? Султонники эмас, дедингми?

- Олдин Оллоҳники, сўнг султонники. Оллоҳ улуғларнинг улуғи, султонларнинг султоникидир. У ўзи берган неъмат учун ҳақ сўрамайди. Бугдой, арпа, сули, мевадан солиқ олмайди. Хоразмшоҳ Муҳаммад бўлса пешона теримиз билан суғорган бу ерга эга чиқмоқда, бу ҳам етмагандек икки йиллик хирожни олдиндан тўлатмоқчи.

Бу сўзларнинг маъносини чақиш учун ориф бўлмоқнинг ҳожати бўлмаса-да, таҳсилдор англамади. Қарияни ерга йиқитиш учун итарди. Бироқ уни қўзғата олмади ҳам. Мўйсафид ерга чуқур илдиз отган чинордек тим-тик турар, кулар эди.

- Не-не душманлар мени йиқолмаганди. Энди дўст деб ўйлаган кишилар йиқмоқчи бўляпти-я!

Таҳсилдорнинг кўзига тешиб юборгудай тикилди.

- Эй, болам, - деди у. - Рўпарангдаги мўйсафид давлатимизнинг тамал тошларидан бўлган. Тан-баданимда қилич тегмаган жойнинг ўзи йўқ. Сен, кечагина жуббангнинг орқасини тугиб юрган ёш бола, мен билан беллашмоқчимисан? Биламан, қўлингда султоннинг фармони бор. Бироқ одамларга нисбатан салгина бўлса ҳам иззат-ҳурмат кўрсатсанг бўлмайдими?..

Таҳсилдор саросимага тушди, талмовсиради. Бунинг сездирмаслик учун аскарларига дағал бир овозда буюрди.

- Нега бақрайиб турибсиз? Бу вайсаб тураверсинми? Султонни ҳақорат этганини кўрмаяпсизми?

Аскарлар иккиландилар. Таҳсилдорнинг жони халқумига келди.

- Ҳаммангизни остираман! - деб ўшқирди у.

Ўлим қўрқуси ғолиб чиқди. Аскарлар кекса Содининг устига ташлашиб, сулайиб қолгунча калтакладилар.

Навбат бошқаларга келди. Ким эътироз билдирса тепкилашди. Таёқдан қўрққанлар омборининг калитини берди.

Таҳсилдор ўз одамлари билан қишлоқдан чиқаётган пайтда кекса Соди ўзига келди. Мўйсафид айтган илк сўзлар шу бўлди:

- Чингизхон бостириб келармиш, бизни тутқун этиб, зулм ўтказармиш. Шу боис шаҳар мудофааси учун хирож тўлашимиз керакмиш... Нега?.. Чингиз деган мўғул хонидан ортиқми булар...

* * *

Эртасига қишлоққа яна бир тўда отлиқлар келди. Олдинда қирмизлибос кийган киши бор. Қўлида бурғу.

Қишлоқ аҳли кечаги фалокатнинг такрорланишидан қўрққани учун пастқам ерларга яширинди. Ҳадиксираб кузатишди.

Қирмизи либосли киши қишлоқнинг ўртасидаги майдонга етгач, отининг жоловини тортди. Қўлидаги каттакон бурғунни оғзига келтириб, жар солди:

- Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар. Қилич кўтаришга қодир ўн саккиз ёшидан эллик ёшига қадар бўлган кишиларнинг барчаси ўн кундан кечикмай Ўтзорга бориши лозим. Султонимиз жиҳод эълон этдилар. Мамлакатимизнинг муборак тупроғини мўғуллардан ҳимоя этамиз. Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар...

Қишлоқ аҳли қирмизи чопонли киши хирож эмас, бошқа ниятда келганини билгач, аста-секин яширинган жойидан чиқиб тўпланди. Болалар қирмизи чопонли кишига яқин бордилар. У бақиринишда давом этарди:

- Эшитмадим деманглар. Шаҳримизни мудофаа этмоқ учун муқаддас жиҳод эълон этилди. Динини, халқини, султонини севган ҳар бир киши, ўн саккиз ёшидан...

- Мўғуллар келаётганмиш, келаверсин. Улар булардан золим эмасдир ҳар ҳолда.

- Биз аскарликка бормаимиз, бу ерда қолган туғишганларимиз очликдан ўлсинми?

- Майли хизматга борайлик, юртимизни ҳимоя этайлик. Бироқ бу мамлакат кимники? Султон Муҳаммадникими ё бизникими? Кечагина султоннинг мамлакати дедилар, дон-дунимизни қоқиб олдилар, кекса Содини оёқ остига олиб тепкиладилар. Энди султоннинг бошига иш тушиб, аскар керак бўлиб қолди...

- Борган бораверсин, биз аллақачон ўлиб бўлганмиз.

Аскарлар орага суқулди. Улар қўлларидаги хивични ўйнатиб таҳдид қилдилар. Жарчи бақиринишда давом этди:

- Эшитмадим деманглар...

САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Чингизхон ғазабнок. Ноёб ноз-неъматлар, жанубий мамлакатлардан келтирилган анвойи меваларга тўла дастурхонга қўл ҳам урмади.

Дастурхон атрофида мўғул нўёнларидан ташқари чинлик элчи ҳам бор. Мен-Хун исмли элчи қўлидаги қоғозга нималарнидир ёзиш билан банд.

Чингизхон шароб хўплади. Эрондан махсус олдирган бу ичимликни яхши кўрарди. Хоқон учун қимиздан кўра шароб яхшироқ.

Чингизхон асабий. Мўйлови иягига осилиб тушган. Оғзи очилди дегунча мўйловининг учи тўфонга дуч келган қамишдек титрайди.

Чодир ичида қўлга ўргатилган қоплон айланиб юрар, гоҳ-гоҳ Чингизхон ёнига келиб, оёғига суйканарди. Чингиз йиртқични жуда яхши кўрарди. Унинг яна учта қоплони бор эди. Хоқон баъзан асирларни қоплонга ташлатар, йиртқичларнинг маҳкумни тилка-пора этиб, ейишини ҳузурланиб томоша қиларди. Чингиз учун ов ва урушдан кейинги энг севимли эрмак шу эди.

Дастурхон атрофидагилар ўзаро суҳбат ораси той ва хачир гўшtidан тановул қилишади, устма-уст шароб ичишади.

Ниҳоят Чингизхон ўрнидан туриб, тахтига чиқди. Тахтнинг икки томонида олтиндан ишланган иккита қоплон ҳайкали ўрнатилган. Чингизхоннинг бу ҳаракати зиёфат охирига етганини билдирарди.

Саркардалар ҳам оёққа қалқди. Чинлик хизматкорлар ҳар доимгидай сас чиқармай дастурхонни йиғиштириб олишди.

Барчанинг кўзи Чингизхонда. Уларни бу ерга муҳим қарор учун тўплашганини билишади. Ҳар ҳолда хоқон янги босқинга азм этган. Ажабо бу гал қайси бадбахт мамлакатга ўт қўйилади, қайси толесиз султоннинг боши кетади?

Ниҳоят Чингизхон салмоқлаб сўзлай бошлади.

- Қаҳрамон мўғул қўмондонлари. Чин ҳукмдорининг элчиси доно Мен-Хун... Бурқа хоқоннинг элчиси Ашигабу нўён... Эшитинг. Хоразмшоҳ тижорат учун борган бегуноҳ одамларимни ўлдирди. Пасткашлик қилди. Уни жазолашга қарор қилдим. Не қилайлик?

Сукунат чўқди. Сукунатни Жебе нўённинг саси бузди.

- Тожирларни ўлдирган, молларни талаган мамлакат жазоланиши шарт. Хоразм устига қўшин тортинг, кулини кўкка совурайлик. Султонни соқолидан судраб опкелайлик.

Тўқучар нўён бошқача фикрда эди.

- Жебе нўён бироз ҳаяжонда, - деди у. - Ваҳоланки, масалани ҳис-ҳаяжонга берилмай, ақл билан ҳал этмоқ лозим. Мен Хоразм султониغا яна бир имкон бериб кўриш тарафдориман. Элчи юбориб, уэр сўрашини талаб қилайлик, тожирларимизни қатл этган волий Ғойирхонни бизга таслим қилсин. Кўнмаса, у ҳолда шунга мос чора кўрилар.

Чингиз аввал Жебега қаради.

- Сендан худди шундай сўз кутгандим, Жебе, - деди у.

Сўнг Тўқучарга ўтирилди.

- Сендан ҳам шуни кутгандим, Тўқучар.

Шундан кейин Чингизхон барчага хитобан деди:

- Қурт Жебе ҳали ёш, қизиққон, ботир. Шу боис уруш тарафдори. Тўқучар бўлса анча кексаиди, тажрибаси ошди, мантиқ билан иш кўришга ўрганган, шу боис Хоразм султониغا яна бир имкон беришни хоҳлайди. Хўш, сиз ким тарафдасиз?

Қўллар кўтарилди. Уруш тарафдорлари кўпчилик эди. Чингизхон бош чайқади, хунук тиржайди.

- Йўқ, дўстларим. Уруш очадиган вақт ҳали келгани йўқ. Қўшинларимиз тўрт томондан йўлга чиқди, яқинда бу ерга етиб келади. Ўшанда юриш бошлаймиз. Унга қадар Тўқучар айтгандек қиламиз.

Орқага ўтирилиб, овоз берди:

- Донишманд Ҳожиб...

Донишманд Ҳожиб тахт орқасидан айланиб, олдинга чиқди, тиз чўқди.

- Амрингизга мунтазирман, буюк хоқон.

- Дарҳол Хоразмшоҳга мактуб ёз. Муносиб элчи ҳайъати жўнат. Айтки, Ғойирхонни бизга таслим этсин. Тужжорларимизни ўлдирганликлари учун султон уэр сўрасин. Фақат шундагина авф этишимиз мумкин. Акс ҳолда уруш очамиз.

- Бош устига, буюк хоқон.

- Дарров ёзиб опкел, муҳрлаб бераман. Кейин мактубни зудлик билан Самарқандга юборасан. Элчига тайинла, имкон борича иғвогарлик этсин.

Яна саркардаларига юзланди:

- Уруш очмаганим учун хафа бўлманг. Ҳаммангиз мени деб ўзингизни ўтга ҳам, чўққа ҳам уришга тайёр эканингизни биламан. Хоқонингиз сизга яхшилик ва муваффақиятдан бошқа нарсани раво кўрмайди. Ҳозирча тийилиб турганимиз яхшироқ деб ўйлайман. Кўп ўтмай мусулмон ўлкаларида истаганингизча ўйнаб-куласиз. Бу турган гап. Хоразмшоҳнинг жавоби қандай бўлишидан қатъий назар уруш очишимиз муқаррар.

Жебе Нўён бу сўзлардан ҳаяжонланиб, сакраб турди-да, бақирди:
- Лу! Лу! Лу! Лу!..

Бошқалар ва Чингизхон ҳам қўшилди. Чодирнинг ичи анча вақтгача улиган товушларга тўлди.

Қозиқларга боғлаб қўйилган отлар бу ҳайқириқларни эшитиб қулоқларини динг қилдилар. Сўнг кетма-кет кишнаб, эгаларига қўшилдилар.

* * *

Мўғул элчиси маҳрамлари билан Самарқандга кириб бораркан, шаҳар қалин девор билан ўраб олинаётганини кўрди. Усталар ўн икки фарсахлик улкан ҳисорни тез қуриб битириш учун жонини жабборга бериб тинимсиз ишламоқда эдилар. Элчи ичидан қулди. Хоразм ҳозирланмоқда. Бироқ бу муаззам деворлар мўғулларга бардош беролмайди. Ичида ўзини фидо этишга тайёр жангчилар бўлмаганидан кейин қалъа нимага ҳам яради... Элчи Хоразмда бундай аскарлар йўқ деб ўйлар эди. Зотан султоннинг бераҳмлигидан халқ тўйган. Элчи буни жуда яхши билади.

Мўғул элчилари келганидан султон Алоуддин Муҳаммад хурсанд бўлди. Чингизхон ундан кўрқиши аён. Бўлмаса элчи юборармиди? Аксинча, устига қўшин тортиши керак эди.

Элчиларни куттириб қўйиш учун ўтказаетган йиғилишни атайлаб анча чўзди. Сўнг уларни мағрур бир қиёфада қабул қилди. Тахтининг икки томонидан жаллодлар жой олди. Султон элчига дабдабали кўриш ниятида эди.

Элчи ичкарига қаддини роз тутиб кирди. Султонга бош эгиб таъзим қилмади ҳам. Султон аччиқланди, аммо элчининг сўзларини жим туриб эшитди. Элчи сўзининг охирида деди:

- Тожирларимизнинг ўлдирилгани буюк хоқонимизни қаттиқ ғазаблантирди. Унинг ғазабидан кўрқинг, акс ҳолда мамлакатингиз остин-устун бўлади. Хоқонимиз Ғойирхоннинг жазосини ўзи бермоқчи, шу боис уни топширасиз, бундан ташқари бу ҳодиса учун узр сўрашингизни амр этдилар.

Охирги жумлани эшитиб, Хоразмшоҳнинг жон-пони чиқди. Элчи аввал бошданоқ ғаламисона тарзда сўзлаётгани султоннинг эътиборидан қочмаган эди. Сакраб турди-да:

- Ўчир-э, нодон! - деб ҳайқирди. - Сенинг шалтоқ хоқонинг ким бўлибдики, менга амр берса?! Ҳаддидан ошмасин. Тиз чўк дарҳол!..

Элчи қимирламади. Аксинча, қўполлик билан деди:

- Тужжорларимизни ўлдиридингиз. Ўтрорда мўғул қони тўкилди, бунга мусулмон қони билан жавоб берасиз.

Тўнғич ўрнидан ирғиб турди. Биров йўлини тўсмасдан илгари ўткир ханжарини элчининг биқинига санчди. Ханжар сопиғача ботиб кирди.

- Тўнғиз қўп!..

Темур Малик сакраб, Тўнғичхонни тутди, бироқ кечиккан эди. Элчи ерда типирчилаб жон берди. Қимматбаҳо Бухоро гилами қонга бўялди. Элчининг маҳрамлари тислана-тислана саройдан чиқишди. Дарҳол отларига миниб, шаҳарни тарк этдилар. Бу ёмон хабарни тезроқ Чингизхонга етказиш учун отларини қамчиладилар.

Хабарни эшитган Чингизхон гангиди. Бунчалик бўлар деб ўйламаганди. У Хоразмшоҳ бу қадар жасорат кўрсата олишига ишонмас эди.

Қисик кўзларини бақрайтириб, хабарчиларга тикилиб қолди. Анчадан сўнг ҳеч нарса демай отига сакраб минди-да, тоғ томонга елиб кетди.

Бир гор олдига келиб тўхтади. Отидан тушди. Қўлини оғзига қарнай қилиб, қичқирди:

- Кўкча, Кўкча!..

Ичкаридан заиф, титроқ товуш эшитилди:

- Каттиқ қизишган кўринасан, Темучин.

- Кўкча ота, чиқ бу ёққа, Темучиннинг бошига ёғилган балолардан бохабар бўл. Кўрмайсанми номард султонни, элчиларимни ўлдирди...

Кексайиб қартайган, узун соқоли белига тушган паст бўйли, қотма бир чол кўринди. Қўлида ёғоч ҳасса.

У машҳур мўғул донишманди Кўкча эди. Уни барча ҳурмат қилар, ундан ҳадиксирар эди. Одамлар Кўкча хоҳлаган вақтида истаган жойига яшин ёғдира олишига ишонишарди. Кўкча Кўктангри билан доим суҳбатда бўлади, деган миш-мишлар тарқалганди.

Чингизхон шомонлардан кўра Кўкчадан кўпроқ чўчир, аини вақтда унга астойдил ишонар ва бошига иш тушган энг мушкул вазиятларда ундан кўмак сўраб келарди.

- Не қилайлик, Кўкча ота?

Кўкча кулимсиради.

- Сен офтобнинг кучоғига сиғмайдиган бир мамлакатнинг ҳукмдорисан. Сен барча душманларини тиз чўктирган хоқонсан. Мен каби ожиз нотагон кексадан ёрдам сўраганинг нимаси, Темучин?

- Буларни сўйлашнинг ҳожати йўқ, Кўкча ота. Тутинган ўғлинг қийин аҳволда. Хоразм урушга чорлаяпти. Қарши чиқмайликми?

Кўкча биров ўйлаб олгач:

- Қани, бир бошдан айт-чи, - деди.

Биргалашиб горга киришди. Бир бурчақда гулхан ёниб турарди. Гулхан ёнида қўлга ўргатилган бўри ётибди. Ўн икки ёшлардаги бир бола бўри билан ўйнашади.

Кўкча боши билан ишора қилди.

- Булар менинг қадрдонларим, - деди у. - Икковини ҳам фарзандликка олдим. Улардан бошқа ҳеч кимим йўқ.

- Мен-чи? Мен яқинларингдан эмасманми, Кўкча ота?

- Ҳар доим ёнимда бўладиганларга эҳтиёжим бор. Ёнимда тирик жон бўлмоғи керак.

Чингизхонга юзланди.

- Қани, бошла ҳикоянгни.

Чингиз майда-чуйда тафсилотларини ҳам қолдирмай батафсил сўзлади...

Кўкча хаёлга чўмди.

Ниҳоят бошини кўтарди. Гулханга тикилди. Кўз қорачиғи кенгайди. Кўзлари катта-катта очилди. Бутун борлиғи кўзга айлангандек бўлди. Кўзлари порлаб, ичида учқун ўйнади. Қўлларини оловга узатди.

- Ўт, ўт, ўт, - дея ингради у. - Ҳар тараф ўт ичида. Бутун дунё ловуллаб ёнмоқда. Ҳар ер оташ ичида. Ўтрор, Бухоро, Самарқанду Гурганж, мағриб мамлакатлари ўт ичида. Қон дарё бўлиб оқмоқда... Ҳар томонда мурдалар, мурдалар...

Кўзларини гулхандан зўрға узди.

- Бутун Хоразмга ҳоким бўласан, Темучин, - деди у. - Аммо тарихда ёмонотлиқ бўлиб қоласан.

Чингизхон сесканди.

- Нега энди?

- Чунки барчага зулм ўтказасан, обод шаҳарларга ўт қўясан, олимларни ўлдирасан, не-не буюк мутафаккирлар кўз нури тўкиб ёзган нодир асарларни гулханда куйдирасан...

- Қилмайман бу ишни...

- Бу сенинг ихтиёрингда эмас, руҳингга кириб олган алвасти тўймоғи лозим!

Чингиз ўрнидан турди. Кўкча ҳақиқатни айтган эди. Ичини таталаётган қонхўр алвасти ҳеч тўймасди. Бир ой қон тўкмаса ақлдан озиш даражасига келиб қолади. Демак калла олиши, қон тўкиши лозим.

Чингиз оҳистагина ташқарига чиқиб, отига минди. Тепадан от чоптириб тушди-да, чодирига биқиниб олди.

* * *

Хоразм мамлакати урушга ҳозирлик кўрмоқда. Шаҳар деворлари бўйлаб чуқур хандақлар қазилмоқда, қалъалар таъмирланмоқда. Йўлларга дидбонлар қўйилди. Ўйин-кулгу юракка сиғмайди. Барчанинг қовоғи солик. Ҳар ким ўзига топширилган вазифани бажариш билан банд.

Таҳсилдорлар ўлканинг ҳар тарафида изғиб, икки йиллик хирожни зўрлик билан ундирмоқда. Бу раиятда нафрат уйғотиб, давлатдан совутган эди.

Хоразмшоҳ маъмурларининг зулм ўтказаетганидан беҳабар. Бироқ кундан кунга кучайиб бораётган норозиликни сезиб турарди. Султон умумий қийинчилик сабабли шундай бўлаётир деб ўйлар, зафар қозониши билан ҳамма нарса яна ўз изига тушиб кетишига ишончи комил эди.

Самарқанд қумурсқа уясига ўхшарди. Қишлоқлардан олиб келинган

усталар ва хунармандлар шаҳар атрофида баланд ва қалин девор кўтарган, энди бўлса девор тагида чуқур хандақ қазийётган эдилар.

Султон ишнинг боришидан мамнун. У тез-тез қалъадан чиқиб, ишни назорат этиб турарди.

Бир гал хандақ қазийётган ишчиларнинг жон койитмаётганини кўриб, жаҳли чиқди.

- Илдам бўлинг! - деб бақирди у. - Акс ҳолда мўғуллар ярим-ёрти қазиган бу хандақни мурдаларингиз билан тўлдиради.

Ишчиларнинг илдамлашиши учун шу таҳдиднинг ўзи кифоя бўлди.

Саркардалар аскар тўплашда давом этаётир. Қуролланган ва отлиқ йигитлар пешма-пеш шаҳарга келмоқда. Улар тегишли маҳкамаларга учраб, аскарликка ёзилаётган эдилар. Рўйхатлар тўлиб кетди.

Отлиқ ёйандоз қисмлардан ташқари, пиёда найзабоз қисмлар ҳам тузилди. Ишлар жадаллашди. Мўғулларнинг келишига шай бўлишди.

Хоразмшоҳ аввало мўғул чегарасида жойлашган барча қишлоқларни ёқтирди, аҳолисини ичкарига кўчирди.

Шу йўл билан Чингиз мабодо бу ерларни истило этса, бошпана ва озиқ-овқат тополмайдиган бўлди.

Бироқ бу қишлоқларда яшаган кишиларнинг кўпчилиги қаттиқ ранжиди. Кўчирилган жойлари уларга ёқмади. Анча-мунчаси қочиб кетди, қорахитойлар юртидан ўтиб, Чингиз қўшинига қўшилдилар.

Бундан султон мутлақо беҳабар эди. Унга қишлоқлар ёндирилгани, аҳолиси яқин қишлоқларга кўчирилгани тўғрисида ҳисобот беришди холос.

Ниҳоят Чингизнинг қўшини йўлга тушиб, чегарадаги баъзи қишлоқлардан ўтгани, ўтрорга суръат билан яқинлашгани тўғрисида хабар келди. Селдек ёйилган бу хабар дилларга даҳшат ва қўрқув солди.

1220 йил боши Самарқандда ҳарбий фаолиятлар ниҳоятда қизғин тус олган пайтга тўғри келди.

Шоҳ барча саркардаларини катта саройга тўплаб, сўнгги вазият ҳақида маълумот берди ва маслаҳат солди.

Ҳар ким билганини сўзлади.

Қипчоқ хонларидан бири деди:

- Султоним, Чингизхон ўз мамлакатини беш қўлдай яхши билади, аммо бу ерларни билмайди. Қўйиб беринг, мамлакат ичига кириб келаверсин. Кейин уни бўғиш осон кўчади.

Бошқа бир хон бу фикрни маъқуллади.

- Дўстимиз тўғри гап айтди. Керак бўлса қалъа девори тагига келишсин. Бухоро билан Самарқанднинг деворлари жуда мустаҳкам. Бир эмас, мингта Чингиз бирлашса ҳам қўлидан ҳеч нарса келмайди.

Темури Малик ортиқ чидаб туролмади. Ўтирган жойидан ғазаб билан қичқирди:

- Хиёнат бу!..

Султон Муҳаммад унга ўтирилди:

- Нима хиёнат?

- Бу хоннинг сўзлари. Бошдан оёқ хиёнат бу. Эси жойида бўлган бирон киши душман бемалол қалъа тагига қадар келаверсин, деб тавсия этмайди. Мўғулларни кўрганлар яхши билишади. Улар ҳамма ёққа ўт қўйиб, кулини кўкка совуради. Булар Хоразм халқига зулм ўтказдиришни қайси калла билан таклиф этяпти ўзи?..

- Хўш, сенинг фикринг қандай?

- Хотинларга ўхшаб қалъа ичига бекиниб ўтириш эркакларнинг иши эмас. Қўл қовуштириб ўтирмай, душман билан урушмоқ керак. Жонидан кечмайдиганларга орамизда ўрин йўқ.

- Кўп яхши. Аммо сен Чингизхон аскарлари билан жанг қилган вақтимизда урушга қарши чиққан эдинг-ку.

Темур Малик аччиқ кулди.

- Ҳа, шундай бўлганди, - деди у. - Мен ухлаб ётган илонни безовта қилмаслик тарафдори эдим. Чингиз ҳали бизга тиш қайрамаган, балки бу ҳақда ўйламаган ҳам эди у пайтлари. Босқин қилдик, карвонини таладик, шунда ҳам ғиқ этмади. Охири элчиларини ўлдирдик. Ўзимиз уруш тарафдори бўлиб чиқдик, уни шунга мажбурладик. Уруш тарафдори бўлган хонлар бўлса энди қалъаларга биқиниб ўтиришни тавсия этмоқдалар. Улар Хоразм мамлакатини қурбонликка келтирилган қўй каби мўғул қиличи остига ташлашга уринмоқдалар. Бу хиёнат бўлмай не?

Султон низонинг олдини олиш ниятида шоша-пиша ўғлига юзланди.

- Сен не дейсан, Жалолиддин?

Жалолиддин ҳурмат билан ўрнидан турди.

- Қалъада кутиб ўтирсак бўлмайди, султоним. Душманни очиқ майдонда урушишга мажбур қилайлик. Ўшанда ғолиб чиқишимиз мумкин. Қалъага бекинсак қўшинимиз нақадар кучли бўлса-да, узоқ давом этадиган қамалга дош беролмайди. Егулик ва сув ўлчоғлиқ бўлса...

- Яъни сен ҳам Темур Маликнинг фикрини қувватлаяпсан...

Жалолиддин бошини эгди. Султон ўшқирди:

- Сиз бир-бирингиздан бошқача фикрлай оласизми йўқми? Нима киндигингиз бирми? Демак, ҳар икковингиз очиқ майдонда жанг қилмоқчисиз, шундайми?

Темур Малик иргиб турди.

- Шундай, султоним, - деди у. - Очиқ майдонда урушишни хоҳлаймиз. Чунки очиқ майдондагина ғолиб чиқишимизга ишончимиз комил. Мўғулларни қалъа ичида кутиб ўтириш ўлим деган гапдир. Мудофаа эмас, ҳужум қилмоғимиз керак. Агар жангчи мудофаадан бошқа нарсани билмаса у мағлубиятга маҳкум.

Хонлардан бири Темур Маликнинг сўзини бўлди.

- Бундай бўлиши мумкин эмас! Чингизга ҳужум этиш ақлдан эмас. Сен султонимизни хавф-хатар ичига отмоқчисан. Биз бунга рози эмас-

миз. Султонимизнинг ҳаёти биз учун азиз. Керак бўлса, тоғларга чекинамиз, у ердан Ғазнага кетиб, янгидан лашкар тўплаб, Чингизга ҳужумга ўтамиз.

Темур Малик унга истеҳзо билан қаради.

- Шундайми? - деди у. - Сўрасам бўладими, ҳозир қўлида бор қўшини билан ўлкани мудофаа этолмаган султон кейинчалик қандай қилиб Ғазнада янги қўшин тўплаб, Чингизни мағлуб эта оларкин? Тўғриси айтганда, ҳайрон бўлмай илож йўқ...

Султон Алоуддин Муҳаммад жаҳл билан қаддини ростлади. Мўйна пўстинининг этагини ёпди. Унинг юзига қон тепган эди.

- Демак, илло майдонда урушмоқни хоҳлайсиз. Хўп, Темур Малик, минг кишини ол-да, Чингизнинг қароргоҳини топ. Босқин қил. Ундан кейин Хўжанд қалъасига кет. Сени ўша қалъага қўмондон этиб тайинлайман.

- Амрингиз бош устига, султоним.

Жалолиддиннинг олдида тўхтади.

- Мендан рози бўл, жигарим.

Жалолиддин дўстини қаттиқ кучоқлади. Кўзлари ёшга тўлди. У Темур Маликка буюрилган иш уни ажал кучоғига ташлаш экалигини билиб турарди.

- Мен ҳам бораман, - дея пичирлади Жалолиддин.

Темур Малик секин деди:

- Сенинг жойинг отангнинг ёнида. Султонни ёмон кўзлардан асра.

Саркарда гурс-гурс қадам ташлаб чиқиб кетди.

Уч кундан кейин султон яна қурултойни тўплади. Шаҳарга яқин қишлоқларда пакана от минган суворийлар пайдо бўлгани ҳақида хабар келган эди. Султон бекларидан сўради:

- Не тадбир кўрмоқ керак?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Султон бармоғини Жалолиддинга нуқиди.

- Сенинг фикринг қандай?

Жалолиддин ўйчан жавоб берди:

- Қўшинни қалъага қамаб ўтиришдан фойда йўқ.

- Ҳалиям ўша-ўша фикрдамисан?

- Худди шундай...

Султон ҳеч нарса демади. Беклар, хонлар, саркардаларни назардан ўтказди. Яна бир бор тикилди, бироқ излаган одамни топмади.

- Темур Малик қаерда?

- Ёнига минг кишини олиб, Чингизхон қароргоҳига босқин қилишини буюрган эдингиз, унутдингизми?

Султон афсусланиб бош чайқади.

- Биз дарҳол йўлга чиқ демагандик-ку, - дея мингиллади у.

Темур Маликнинг йўқлиги султонга жуда-жуда билинмоқда эди.

ТУҶҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

Чингизхон ўтовларни йиғиштириб, юришга ҳозирланишни буюрди. Сўнг отига миниб, хотини Бўртанинг ёнига кетди.

Бўрта унинг биринчи хотини. У хийла қартайган ва семириб кетган. Бўрта ўтов ичида пўстак устида ўтирарди. Ўтов туйнугидан юлдузларга боқиб, ёшлигини эслар эди. Бирдан туёқ товушини эшитиб, ўгирилди. Чингизхонни кўрди дегунча чўккалади.

- Буюк хоқон, - дея мингиллади у.

Чингизхон отдан тушиб, Бўртанинг ёнидан жой олди.

Анчагача юлдузларни томоша қилишди. Охири хотин сўради:

- Нега бемаҳалда ўтовларни йиғдирыпсиз, буюк хоқон?

- Чунки бу кеча мен учун хайрли.

- Онангиз сизни бу кеча туққанми?

- Йўқ, онам мени туққан кечага лаънат бўлсин. Бу кеча бўлса мен учун қувончли кечадир.

- Хабарим йўқ экан?

- Нимадан?

- Дунёга келганингиздан мамнун эмаслигингиздан. Ваҳоланки, сон-саноқсиз аскарингиз бор, улар сиз учун ўлмоққа тайёр. Ўзингиз бориб кўрмаган мамлакатларнинг эгаси бўлсангиз. Қўша-қўша хотинларингиз, бола-чақаларингиз бўлса. Ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишларни удаладингиз. Яна нега ўзингиздан мамнун эмассиз?

Чингиз бош чайқади.

- Мамнун эмасман, Бўрта! Аҳволимдан мамнун эмасман. Айтганларингнинг ҳаммаси бор, аммо ўлим ҳам бор. Барибир ўладиган бўлганингдан кейин булар татирмиди?

- Буюк бир жаҳонгир ўлимдан кўрқиб қопти-да.

- Масхаралама, Бўрта. Мени сен тушунмасанг, ким ҳам тушунарди. Кўз очиб кўрган хотинимсан, оғир кунларда ёнимда бўлдинг. Шуни билки, эсига ўлим тушган чоқда эринг довулда қолган япроқдай титрайди. Мен ожиз қолган, ололмаган ягона қалъа бу ўлим қалъасидир. Ҳа, ўлиб кетаман. Искандар Зулқарнайн ҳам ўлган. Мен ҳам ўлиб кетаман. Ҳаф-

тафаҳм донишмандларим ўлимнинг чорасини топа олмаяпти.

Кўзлари сузилди. Анчагача кўкка тикилиб қолди. Ҳар тараф ёп-ёруғ. Тўлин ой сеҳрли нур сочарди.

- Бу кеча мен учун хайрли, - деди Чингиз ниҳоят. - Хайрли кеча, Бўрта. Неғалигини биласанми?

Бўрта ҳозиргина эшитган гапларидан ҳайратга тушган эди.

- Нега?

- Олдинги вақтларни, йигирма йил олдинги даврни бир эсласанг-чи. Ҳа, роппа-роса йигирма йил олдин худди мана шундай ойдin кеча эди. Ниҳоятда гўзал бўлган эди. Ўша кечаси ҳам осмонда тўлин ой бор эди. Юлдузлар жимирлаган, чор тараф кундуздек ёп-ёруғ. У вақтда ёнимда кичкина бир тўда бор эди, холос. Отамнинг ўлиmidан юрагим доғланган, она айрилиғидан қалбим вайрон эди. Ёш ва соғлом эдим, кучга тўлган пайтим. Овга чиққандик. Мана шу овул этагидан бошланадиган тўқайга ўхшаш катта бир ўрмонда йигитларим билан ов қилиб роса чарчагач, дам олишга тўхтаган эдик. Оёғимизни эндигина чўзган ҳам эдикки...

Қўлини шартта қиличига чўзди.

- Бирдан бир аёлнинг чинқиргани эшитилди. Шу заҳоти қиличимни суғуриб, от устига сакрадим.

Бўрта сеҳрлангандай қотиб қолганди. Нафасини чиқармай, эрининг сўзларини тингларди. Гап нима устида бораётганини эндигина англаб етди. Хоқон жим қолди дегунча гапни ўзи давом эттирди.

- Мени олиб қочиш учун келган уч кишининг устига яшиндек бостириб келдингиз. Қароқчилар эс-ҳушини йиғиб олгунча иккитасини ўлдирдингиз. Учинчиси қочиб кетди. Ўшанда ой нурида бир-биримизга тикилиб қолгандик. У пайтлари ёшгина қиз эдим.

Бош чайқади.

- Йил кетидан қувиб йил ўтди. Умр Иргиз дарёсидай оқиб ўтди кетди. Сассиз-садосиз оқди кетди... Қандай ҳузулни бу... Сочимга оқ тушмасданоқ устимга хотин олдингиз. Бўртани сўриб ташланган узумдай бир четга улоқтирддингиз. Чидадим. Ичим зардобга тўлди. Энг қаттиқ хафа бўлган кунимни биласизми? Қулон Хотунни олган кунингиз эди бу кун. У ёш, гўзал эди. Энди мени бутунлай унутасиз, деб йиғлаб тонглар оттирдим. Ҳақиқатдан мени унутдингиз ҳам. Ҳафталар ўтди, ойлар ўтди, ўтовимга қадам босмадингиз. Лоақал бировни юбориб ҳолимдан хабар олмадингиз. Оғир кунларда ёнимда бўлган Бўрта не қияпти деб ўйламадингиз.

Бўртанинг кўзларидан шашқатор ёш оқди. Тиззаларига томчилади. Бўрта семиз қўлининг орқаси билан ёноқларини артди.

- Кўп жафо чекдим, улуг хоқон. Аммо қозонган галабаларингиз ярамга малҳам бўлди. Сиз учун доим Кўктамгрига илтижо этдим.

Чингизхон Бўртанинг қўлини қўллари орасига олди.

- Бўрта, - деди у. - Сени ҳеч қачон унутганим йўқ. Қулон Хотун хафа

бўлмасин деб ёнингга келмадим. Сен менинг дарддошимсан. Сени эсдан чиқариш мумкинми ҳеч? Барча хотинларим бир ёнда, сен бир ёндасан, Бўрта. Кўктангри урсин уларни.

Бирданига қаттиқ шовқин-сурон кўтарилди.

- Ҳоқон қаерда? Ҳоқон қаерда? - деган бақирқлар эшитилди.

Қиличларнинг жаранг-журунг товушлари орасида Жебенинг овозини таниди. Чақмоқдек отилиб чиқди. Бир сакрашда отига минди.

- Лу! Лу! Лу! - дея наъра тортди у. Овоз беришди:

- Буюк ҳоқон!

- Келдим.

- Бизни босишди!..

- Алвасти олсин. Ҳа, босишди. Қани, тез тўпланинг.

Бурғулар чалинди, қиличлар шақирлади, ўқлар визиллаб учди...

- Уринг!..

- Доира шаклида тўпланинг!..

- Ўлдилинг номардларни!

- Йўлдан қоч!

Йўғон бир сас бошқа товушларни босиб кетди:

- Ўлдилинг, Хоразм арслонлари!..

Орқасидан Сарик Лағўт наъра тортди:

- Ур, Темур Малик!..

- Ур, лочиним!..

Шундан кейингина мўғуллар ким босганини билишди. Чингизхон тишларини гижирлатди.

- Атрофини ўраб олинг. Ҳаммасини қиличдан ўтказинг.

Қурт Жебе Темур Маликнинг пайига тушди. Иккови ўртасида омонсиз олишув бошланди. Рақиблар усталик билан қилич солиб, бир-бирини қўлга туширишга ҳаракат этишарди.

Қурт Жебе биринчи бор бундай кучли душманга дуч келганини ўз-ўзига эътироф қилди. Темур Маликнинг хаёлидан ҳам шундай фикр ўтди.

Жебе билганича хоразмча сўзлашга уриниб деди:

- Кимсан?

- Менга Темур Малик дейишади.

- Ўша машҳур саркарда сенмисан?

- Ҳа, билдинг.

- Менга Қурт Жебе дейишади.

- Сени ҳам баҳодир жангчи деб эшитганман.

- Ҳа, шундай ном қозондик.

- Сенинг йигитлигинг бегуноҳ болалару кексаларни ўлдиришда эмиш!

Қурт Жебе қаҳ-қаҳа отди.

- Бундай қилганим эсимда йўқ. Бу гал шундай қилсам ажаб эмас.

- Ҳа, бу сенга ярашади!

- Узоқ кетдинг йигит, ма, ол шуни!..

Темур Малик отини тезда ён томонга буриб, қутулди. Дарҳол қарши ҳужумга ўтди.

- Қўлингдан келмади, Жебе нўён. Ма, ол буни!

Бироқ Жебе ҳам бўш келмади.

- Ўхў, - деди у. - Роса айёр экан-ку.

Ярим соатча олишдилар. Иккови ҳам чарчади, бироқ ҳеч ким ғолиб чиқмади. Бир-бирига қойил қолишди. Бундай кучли рақибга ҳалигача дуч келишмаган. Темур Малик буни сўйлашдан тортиниб ўтирмади.

- Моҳир қиличбоз экансан, Жебе нўён.

- Сен ҳам тузук экансан, Темур Малик.

- Сенга ўхшаган бир мард йигит бу қашқирлар ичига қандай тушиб қолди экан деб ҳайрон бўлаётирман.

Қурт Жебе жавоб ўрнига шашт билан қилич солди.

- Ол шуни, кейин ҳайрон бўлавер!

Бироқ зарба кучли эмасди. Темур Малик осонгина чап берди. Ҳеч нарса бўлмагандай сўзида давом этди:

- Ростдан ҳам ҳайронман. Мўғуллар орасида сенга ўхшаганлар ҳам бор экан-да.

- Мўғул кўшинида менга ўхшаганлар тиқилиб ётибди, йигит.

- Мурдаларингизни санаган вақтингда буни янада яхшироқ билиб оласан.

- Қутулиб кетаман деб ўйлаяпсанми ҳали?

Темур Малик фурсат топиб, атрофга кўз ташлади. Йигитлари ишини қилиб бўлган, уч-тўрт кишилиқ гуруҳлар ҳолида ўрмон томонга чекина бошлаган эдилар.

- Худонинг хоҳиши билан мен қиладиганимни қилиб бўлдим, Қурт Жебе. Яқинда кўришиб қолармиз.

Тезда отининг жиловини тортди.

- Ҳой!.. Қаёққа?

- Сени Оллоҳга топширдим, Жебе нўён, яқинда яна кўришамиз.

Жебе Темурнинг орқасидан от қўйди. Анчагача от чоптирди. Бир пайт орқасига ўгирилса ҳеч ким йўқ. У тўхтади.

- Лаънат сиздай навқарларга! - деб бақирди орқасига қараб. - Ҳақиқатдан ёш болалару қари-қартангни ўлдиришдан бошқа нарсага ярамайсиз. Нега душманни таъқиб этмайсиз?

Жавоб олмагач, тезда орқасига қайтди. Аламзадалиқ билан Чингизхондан сўради:

- Нега уларни қувмадик?

Чингиз ғазабдан кўкариб кетганди.

- Ўзингни бос, - деди у. - Булар озчилик экан, ҳар ҳолда Хоразм қўшинининг илғори бўлса керак. Катта кўшин орқада. Кичкина бир тўданинг орқасидан қувиб, қопқонга тушайликми?

Жебе нўённинг эси жойига тушди. Хоқонга қойил қолди.

- Гапингиз тўппа-тўғри, - деди у. - Ҳақиқатдан булар илғор бўлса керак. Хоразмшоҳ айёрлик қилиб, бизни орқасидан қувдириб, тузоққа туширмоқчи.

- Ҳа, шундай! Аммо бунга лаққа тушадиган аҳмоғини топиб бўлибди.

- Не қилмоқчисиз, буюк хоқон?

Чингизхон бошини кўтарди. Атрофини ўраган саркардаларига қаради. Соқолини тортқилади. Қисқ кўзлари билан осмонга тикилди.

- Бу кеча хайрли бир кеча, - деди у. - Йигирма йил олдин бўлгани сингари хайрли кеча. Қўшинни жангга сафланг. Хоразм қўшини бизга хужум қилади деб ўйлайман. Бизни анча шошириб қўйишди. Бу уларга қўл келади. Ҳаммангиз жасоратли ва сабр-чидамли бўласиз, деб ўйлайман. Очигини айтсам, Хоразмшоҳ Муҳаммад бу қадар тез ҳаракатга киришини кутмагандим. Сусткашлигимиз бизга зарар бўлди. Урушда биринчи бор хатога йўл қўйдим. Бу эса...

"Охиримиз бўлиши мумкин" демоқчи эди. Аммо саркардаларининг шижоати сўнишидан чўчиб, айтишдан воз кечди. Унинг ўрнига бошқа сўзлар айтди:

- Бу эса сизнинг жасоратингиз ва қаҳрамонлигингиз туфайли тузатилади. Ҳозир бўлинг, олдинда бизни қанчадан-қанча яғмолар кутмоқда.

- Лу! Лу! Лу! Лу!

Орқага қайтиб кетаётган Темур Малик ва йигитларигача эшитилди бу улишлар.

- Қашқирлар улияпти, эшитдингми Лағўт?

Сариқ Лағўт отини ниқталади.

- Эшитмай бўладими? - деди у. - Аммо бир нарсага тушунмадим: улар нега бизни таъқиб этишмади?

- Қўрқдилар, - деб жавоб қилди Темур Малик. - Бизни илғор қисм деб ўйлаган бўлсалар керак. Хоразм қўшини ўрмон ичида пистирма қўйган, деган фикрга борган улар. Қанийди шундай бўлса...

Афсус-надоматга тўла овозда давом этди:

- Кошки эди... Бироқ Чингиз тўғрисидаги гаплар афсона эканлигини билиб олдик. Миш-миш тарқатиб, ўзимиз уни афсонавий шахсга айлан-тирдик. Чингиз тўғрисида тўхтамай гапириб, халқни ҳам қўрқитдик. Оқибатда кўрмаган душмандан қочишга тайёр бўлиб қолдилар. Хоразмшоҳнинг ичига ҳам қўрқув оралаган. Биз билан шу босқинга қатнашганида қандай яхши бўларди. Шу ернинг ўзида мўғул қўшинини тор-мор этган бўлармидик.

- Ҳақиқатан султонимиз қўрқиб қолганми?

Нима бўлса бўлсин, бироқ Темур Малик Хоразмшоҳни қўрқоқ дея олмасди.

- У қўрқоқ эмас. Бироқ қипчоқ хонларининг сўзидан чиқмайди. Она-сидан нега ҳадиксирашини ҳозиргача билолмадим. У бир хотин, сен

бўлсанг қудратли султонсан-ку! Нимасидан ҳуркади? Билолмадим. Ҳеч бўлмаса шаҳарларини мудофаа этолса яхши бўларди. Бундай бўлмас дейман, ҳар ҳолда қўрқоқларнинг сўзига кириб чекинса керак. Балки Эрон тоғлари томонга, у ердан Ҳиндистонга ўтишни ўйлаётгандир. Бироқ Чингизхоннинг ўғли Жўжи аллақачон бу йўлни эгаллаб, пойлаб ўтирбди.

- Қаердан билдинг?

- Буни билиш учун бир неча йил қўмондон бўлиш етарлидир. Чингиз аҳмоқ эмас. Балки ақлли ҳам эмасдир, бироқ унинг ёнида ҳақиқатан ақлли қўмондонлари бор. Курт Жебени биласанми?

- Номини эшитганман.

- Мен яқиндан танишдим, жуда яқиндан. Моҳир қиличбоз, ақлли душман. Яна бир марта кўришишни қанчалик хоҳлашимни билсанг эди. Лағўт Темур Маликнинг Жебе билан урушганини тушунди.

- Бир-бирингизни энголмадингизми? - деб сўради у.

- Энголмадик. Вақт зиқ, бунинг устига кучлар тенг эмасди. Берган қароримизга кўра, босқин қилгач, мунтазам қисмлар ҳолида тартиб билан ўрмонга чекинишимиз лозим эди. Сиз чекинаётган эдингиз. Жанг ярим қолди. Яна қаерда кўришамиз, Оллоҳнинг ўзига аён...

- Бу уруш узоқ давом этади, деб ўйлайсанми?

- Узоқ дейсанми? Қаердан билай. Бу эҳтимолдан узоқ. Чингизхоннинг қўшини бизникидан оз. Натижага эришмоқ учун у кучи борида шиддат билан ҳужум қилса керак.

- Енгиламиз демоқчимисан?

Темур Малик жим қолди. Сўнг отининг сағрисиغا бир шапалоқ уриб:

- Чууу! - деб қичқирди.

- Саволимга жавоб бермадинг, Темур Малик. Бир томондан кўпчиликмиз дейсан, иккинчи томондан енгиламиз дейсан...

- Жасур ва ақлли саркардаси бўлмаган қўшин қанча кўп бўлса-да, унинг қароқчи тўдасидан фарқи йўқдир.

- Жалолиддин бор-ку...

- У отасига қарши боролмайди. Ҳатто истаган тақдирда ҳам бундай қилолмайди.

- Нега?

- Кимда ким, ҳатто султоннинг ўғли бўлса ҳам, султоннинг амрига қарши чиқса жазоси битта.

- Яъни ўлим!..

- Энг камида зиндонга ташланади. Мен ҳам неча ойлаб ҳибсда ётдим-ку.

- Жалолиддин ўлимдан қўрқадими?

- Йўқ, у ўлимдан асло қўрқмайди. Бироқ отасини қипчоқ хонлари қўлига ташлаб кетса янада оғирроқ фожеалар келиб чиқишини яхши билади. Шу боис у султон ёнида бўлиб, бало-қазодан огоҳлантириб турмоғи керак.

Сариқ Лағўт жим қолди.

Дарахтлар орасидан сизилиб ўтаётган ой нури йўлни ёритарди. Чирилдоқлар чириллар, гоҳо бўри, гоҳо қашқир улиб қўярди.

Йўллар чексиз ва сассиз...

* * *

Хоразмшоҳ Аллоуддин Муҳаммад сарой қабулхонасида у ёқдан бу ёққа юради. Ёнида ҳеч ким йўқ. Хоразмшоҳнинг кўринишидан кимнидир кутаётгани маълум.

Саҳар яқинлашиб қолган, ой эндигина ботиб, уфқ оқара бошлаган эди. Самарқанд бедор. Шаҳар аҳли анчадан буён кечалари мижжа қоқмайди. Душман бостириб келиши хавфи бўлганда кўзга уйқу келадими. Самарқандликлар тўхтамай ишлаб, деворларни мустаҳкамлашяпти.

Султон деразага яқин борди. Атлас пардани тортиб, ташқарига назар ташлади.

Сарой олдидаги боғда қад кўтарган дарахтлар катта ўрмонни эслатади. Яқиндагина бино этилган каттакон масжиднинг элас-элас кўриниб турган миноралари самога қўл очган фариштага ўхшайди.

Ногоҳ эшик очилди. Хоразмшоҳ астагина орқага қайтди. Ичкарига эшик олдидаги саккиз соқчидан бири кирган эди. Соқчи қўл қовуштириб деди:

- Тўнғичхон амрингизга мунтазир, султоним.

Султон Муҳаммад қўлини гуё пашша ҳайдаётганга ўхшатиб силкиди.

Тўнғичхон кирди. Салом бериб, султонга яқин борди.

- Оллоҳ давлатингизнинг умрини узоқ қилсин, султоним.

- Қанча узоқ бўлса ҳам сўнгимиз ўлим эмасми, Тўнғичхон?

- Оллоҳ ўлимни кечидан берсин, олампаноҳ. Сизсиз нима қиламиз?

- Бошқа бир султон топасиз қўясиз. Доим шундай бўлиб келган-ку.

Ўзлоқшоҳ яхши султон бўлади деб ўйлайман.

Тўнғичхоннинг юзида хавотир аломати зоҳир бўлди.

- Биз султонимиздан мингдан минг розимиз, Оллоҳ ҳам сиздан рози бўлсин.

- Сафсатани йиғиштир. Тўнғичхон. Тезроқ бир чора топмоқ даркор. Чингизхон яқинлашиб қолган дейишмоқда. Ўтрор устига юриш қилибди. Аввало Ўтрорни олиб, Ғойирхонни жазолар эмиш, ундан сўнг Самарқанд, Бухоро, Гурганжга навбат келармиш.

- Оллоҳ ўз паноҳида сақласин.

- Сақласин деб Оллоҳ бизни бу ўлканинг ҳукмдори қилди, қулларини қўлимизга топширди. Аммо биз нима қилдик?..

- Давлатни кенгайттирдик, ҳазрати олийлари.

- Етарли бўлдимиз? Катта давлатнинг дарди ҳам катта бўлади. Оқилона тадбир олиш ўрнига, осон йўлдан бориб халқдан хирож ундиришни

маъкул топдик. Биз тўқликка шўхлик қилганимизда раиятимиз очликдан қирилди. Менга ҳамма ёқ гулистон дедилар, табаамнинг оч-яланғоч қолганини, азият чекаётганини айтмадилар. Нега бундай қилдингиз, Тўнғичхон?

Тўнғичхон ер чизиб қолди. Сўзлашнинг фойдаси йўқ. Султонга бир гап бўлган. Жим тургани яхшироқ.

- Раиятим оч-наҳор ўтирган бир вақтда мен овқатдан бездим. Раиятим азоб чекканида мен завқ-шавққа кўмилдим. Раиятим бир парча ерга зор ўтирганида мен бекларимга шаҳар устига шаҳар инъом этдим... Қани ўша беклар, қаерда улар? Нега кўринмай қолди улар?

- Биз шу ердамиз, султоним.

Алоуддин Муҳаммад бармоғини Тўнғичнинг кўксига қадади.

- Сен-ку шу ердасан, бироқ ҳамтовоқларинг қани? Бошқа беклар, саркардалар-чи?

- Улар шаҳарларни мудофаа этиш учун жўнаб кетишди.

- Кулдирма мени... Ҳаммаси қалин деворлар орқасига пусиб, жонини қутқариш пайида. Ё нотўғрими?

Хон жавоб ўрнига ерга қаради.

- Нега индамайсан, Тўнғичхон? Ё сўйлаганларим тўғри эмасми?

- Султоним, бекларингиздан нега хафа бўляпсиз? Уларнинг ҳаммаси яхши саркарда. Шаҳарларни мудофаа этмоқ даркор, аскарларнинг бошига қўмондон керак. Ҳали кўрасиз, Чингизнинг аскарларига қон қус-тиришади. Ҳатто шаҳримизга ҳужум қилмайди ҳам...

- Илоҳо шундай бўлсин. Бўлмаса бу одамлар қалъадан ташқарига бир одим ҳам отмайдилар...

Анчагача жим қолишди. Сўнг Алоуддин Муҳаммад сўради:

- Самарқандда қолсакмикан ё Бухорода? Не дейсан?

Тўнғич бу саволни кутган эди. Ҳаяжон билан сўзлай бошлади:

- Самарқанднинг деворлари мустаҳкам. Бу ерга Чингизнинг тиши ўтмайди. Қўшинингизни олиб бу ердан кетаверсангиз бўлади. Бухородан ҳам анча-мунча аскар олишингиз мумкин. У ерда юз минг баҳодири-миз бор. Шаҳар мудофасига эллик минг аскар кифоя. Қолганини олиб, Хуросонга, кейин Эронга кетасиз. У ерлардан лашкар тўплаб, Чингизхонга қарши чиқасиз. Чингиз дегани қуёшда қолган бир қисм қордек эриб йўқ бўлишига ишончим комил.

- Иншооллоҳ!..

- Инонинг, олампаҳо. Бу ерда қолиш сиз учун хатарли. Оллоҳнинг ўзи сақласин, мабодо сизнинг муборак жисмингиз қазага учраса бошсиз қолган қўшиннинг қўлидан не келади? Бу ерда қолиш фалокат демак-дир. Шу сабабдан бу шаҳардан кетишингиз лозим.

Алоуддин Муҳаммад узоқ ўйлади. Соқолининг бир нечта оқ тукини юлди.

- Демак, кетишим керак, шундайми?

- Албатта кетишингиз керак. Биз қатра қонимиз қолгунча шаҳарни мудофаа этамиз. Яқинда зафар қозонамиз. Шунда олам-олам завқ-шавққа кўмиламиз. Содиқ қипчоқ эрлари фидойилик кўрсатадилар...

Султон қўл силтаб, унинг сўзини бўлди.

- Қайси қипчоқ фидойисини айтяпсан, Тўнғичхон? Билмайсанми, Ўтрорга ёрдам учун юборган йигирма минг қипчоқ хиёнат қилиб душман томонга ўтди-ку!

Қипчоқ хонининг ранги қум-қув оқарди.

- Ҳалиги, олампаҳо... Сиз... сиз бундан хабардормидингиз?

Султон жаҳл билан ер тепди.

- Ўч-э! Сен бизни аҳмоқ деб ўйлаганмидинг?!

Эшикни кўрсатиб ўшқирди:

- Йўқол!..

Қипчоқ хони титраб-қақшаганича тисарила-тисарила чиқди. Алоудин Муҳаммад ўз-ўзига сўзланди:

- Шуларнинг пасткашлигини кўра-била туриб ғофил қолгансан эй банда. Сени ғафлатдан ким уйғота олади энди?

Дераза ёнида анчагача ўйлаб қолди. Азон ўқила бошланди. Жарангдор бир овоз оҳиста-оҳиста самога юксалаверди. Султон тиз чўкди.

Кўп ўтмай имом келади ва улар бомдод намозини ўқийдилар. Султон ҳалиям бир қарорга келмаган эди. Кетишини ҳам, қолишини ҳам билмай доводирарди. Кетса жонини қутқаради, аммо эл-юртсиз бир султонга айланади. Қипчоқларнинг баъзилари хиёнат йўлига кирганини ҳеч тушуниб етолмади. Улар неча йиллардан буён шу давлатнинг нон-тузини еган эдилар-ку, қайси юз билан хиёнат қилдилар, қандай қилиб бир мажусий томонга ўтдилар? Чингизхоннинг сеҳрли туки бор, кўрган одам унинг ёнига ўтади-қўяди, деган миш-мишлар ростмикан ё?

Имом ичкарига кириши билан хаёли бўлинди.

- Ассалому алайкум, буюк султонимиз...

- Ваалайкум ассалом, сенмисан Қозизода?

- Бандангиз, султоним, доим ҳақингизга дуодаман.

- Таҳорат олган эдим, намозимизни ўқийлик.

Суннатни бажо келтиришди. Узундан узоқ тасбеҳ ўғиришди. Қозизода имоматга ўтиб, фарзни қилдирди. Дуо ўқишди. Музаффар этишини сўраб Оллоҳга илтижо этишди.

Нихоят оёққа турдилар. Султон имомга ҳам ичини тўкиб солгиси келди.

- Қулоқ сол, сен Оллоҳнинг севган қулисан. Диққат билан эшит... Менга бераётган маслаҳатларига кўра, шаҳарни тарк этиб, аскарларим билан Хуросонга кетишим, у ердан бир қанча аскар олиб, Эрон тоғлари-га чекинишим, яхши тайёргарлик кўргач, қайтиб Чингиз қўшинини яшин ургандек яксон қилишим керак экан. Бунга не дейсан?

Имом иккиланиб ўтирмай шартта жавоб берди:

- Бунга душмандан қочиш дейишади, султоним!

Султон ўрнидан сакраб турди.

- Бу қандай гап?!

- Ҳақиқатни айтдим.

- Сен ҳақсан, аммо бошқа чора ҳам йўқ, шекилли.

- Нега бўлмасин, олампаҳо? Нега душманны кўрмай турибоқ қочмоқчисиз? Урушиб кўринг. Ҳақ таоло нени тақдир этганини ким билади. Балки Чингизхон қочар. Ким билади?

- Чингиз ниҳоятда кучли дейишади.

- Неча йил уларнинг ичида бўлдим. Тўғри, мўғуллар кучли, ботир, аммо бизчалик кўп эмас. Улар жасур. Биз ҳам жасорат кўрсатсак мағлубиятга учрамаймиз. Мен бу мамлакатнинг нон-тузини едим, сувини ичдим. Қарзим кўп. Мен шахсан ўз чекимга тушган ишни қилишга ҳозирман. Бу тупроққа мусулмонлар қони тўкилган. Султоним, бу замин учун яна қон тўксак арзийди.

Султонга имомнинг сўзлари мақбул бўлди. Бироқ шаҳардан кетиш фикри миясини пармалайверди.

- Ўйлаб кўрай, - деди у.

Қозизода чиқди. Султон яна ёлғиз қолди. Узоқ ўйлади. Охири яна Тўнғични чақиртирди. Яна саломлашишди. Тўнғичхон шаҳардан кетишга кўндириш учун султонни роса авради, ўлимдан сўз очиб, ҳўрқитди. У қилди, бу қилди, хуллас, султонни кетишга кўндирди.

Самарқандни мудофаа этиш учун келган минглаган кишилар ўлимини бўйнига олиб, жангга шайланаётган эдилар. Султон Муҳаммад уларга бош бўлиш ўрнига соқчиларини эргаштириб, туш пайтида шаҳарни тарк этди. Қўмондон қочғач аскар не ҳам қиларди?

Жалолиддин отасининг орқасидан қон йиғлаб кетиб борарди. Охирги марта Самарқандга боқди. Кўзларини тўлдирган ёшини кафтининг орқаси билан артди. Исёнкорона сўради:

- Нега, урушдан нега қочаётирмиз?

Тоғу тошларнинг тил-забони йўқ-ки, жавоб берса. Отаси бўлса оғзида қатиқ ивигандай миқ этмади.

* * *

- Ўтрор таслим бўлди...

- Ўтрор таслим бўлди...

- Ўтрор Чингиз қўлига ўтди...

- Инолчиқ Ғойирхон қатл этилди...

Бухоро кўчаларида бақир-чақир авжига чиқди. Ваҳима кучайиб, саросима бошланди. Кишилар бир-биридан сўрашади:

- Нима бўпти, қандай бўпти?

- Пакана от минганлар шаҳарга бостириб кириб, ёшу қарини қатл

қилибди, қўлига тушган кишини қозикқа ўтқазибди...

- Ростданми? Даҳшат-ку!

- Ваҳшийларнинг иши ваҳшат сочиш-да. Бироқ сенга бир гап айтай-ми, дўстим, биз шунга лойиқмиз.

- Не бўларкин, бу ёққа ҳам келишармикан?

- Яқин кунларда кеп қолишади...

- Йўғ-э?!..

- Келаверсин. Бир томчи қонимиз қолгунча шаҳарни ҳимоя қиламиз.

- Ўлгунча урушамиз дейсанми, нега?

- Нега-пегасига бало борми? Ахир, бу ўз юртимиз-ку!

- Бу юрт Хоразмшоҳ Муҳаммадники эмасми?

- Уники ҳам.

- Унда нега қочди?

- Душман устига босқин қилмоқчидир балки...

- Ўзи кетгани етмагандай, эллик минг аскаримизни ҳам опкетди.

Қочишни билади, аммо душман билан урушгиси йўқ. Афсус...

- Бизнинг вазифамиз душман билан урушмоқ.

- Тўғри. Аммо биз маҳкум этилганмиз. Лаёқатсиз саркарда бош бўлган қўшин ўлимга маҳкумдир.

Ҳар ким оғзига келганини айтди. Лекин бирининг сўзини бошқаси олмади. Барча ўз фикрини ўтказишга уринар эди.

Бухоро бекларининг мажлиси узоқ давом этди. Бироқ бирон-бир қарор-га кела олишмади. Эртасига тўпланадиган бўлиб тарқалишди.

Эртасига жума эди. Беклар жума намозини биргаликда ўқидилар, имом дилдан қилган дуога "омин" деб қўл кўтардилар. Сўнг барчаси мажлисга кетди.

Нишобурхон сўз олди.

- Буюк хонлар, улуғ беклар. Биз Хоразм учун маъсул кишилар ўлароқ бу мажлисга тўпландик. Кеча ёмон хабар олдик: Ўтрор таслим бўлибди. Қалъа қаҳрамонона мудофаа этилган, бироқ катта кучга дош беролмаган. Чингиз бу катта шаҳарга ўт қўйибди, вайрон этибди. Эртага Бухорони ҳам урушиб олса худди шундай қилиши тайин. Бу шаҳар омон қолиши керак. Бухоро илму урфон маркази, олимлар даргоҳидир. Уни сақлаб қолишимиз лозим. Султонимиз шаҳарни бизга ишониб ташлаб кетди. У янгидан қўшин тўплаб, Чингизни янчмоқчи. Энди ўз фикримни айтай: Чингизнинг шаҳарни вайрон этмаслиги учун биргина йўл бор. У ҳам бўлса...

Бироз жим қолди. Оғзида турган мудҳиш сўзни айтолмай ямланди. Гўё бу сўз дудоқларини куйдирадигандек эди. Ниҳоят сўзлади:

- Шаҳарни таслим этишдир...

- Не гап бу?!

Айрим бекларнинг миясига қон урди. Соқоли оппоқ кекса бир бек ёш йигитлардек қизишиб ўрнидан туриб кетди:

- Нима деяётганингни биласанми? Ёки сен ҳам анави хонлар каби хиёнат қўчасига кирдингми?

Нишобур унга еб қўйгудек бўлиб, қаҳр билан тикилди.

- Не сўйлаганимни яхши биламан, отахон. Сиз ёш боладек қизишманг. Қизиққонлик қилиб кераксиз гаплар айтиб юбордингиз.

Мўйсафид қизариб кетди. Бекларга ўгирилиб, деди:

- Қаранг, эй беклар! Сизга беклик унвони берган мамлакатни душманга топширишмоқчи-ю, сиз оғзингизга талқон солиб ўтирибсиз.

- Асло!..

- Бошқа чора борми ўзи?

Кекса бек ғазаб билан қичқирди:

- Бор!

- Не экан у, айтинг...

- Урушамиз, бир томчи қонимиз қолгунча олишамиз...

- Сиз ё нима деяётганингизни билмаяпсиз, ёхуд Чингизхоннинг кимлигидан беҳабарсиз. Чингизхон ўзига қарши чиққанларни шу чоққача ҳеч кечирган эмас. Мен уни яхши биламан, золимлигини ўз кўзим билан кўрдим. Кирган мамлакатига ҳар тарафни, ҳамма нарсани яғмолайди, қўлга тушган одамни ўлдиради, шаҳарга бошдан-оёқ ўт қўяди. Сизга шу керакми?

Кекса бек ҳалигача ғазабини босолмаган эди.

- Сен не дейсан ўзи? - деб ҳайқирди у. - Нега фақат таслим бўлиш тўғрисида дам урасан? Урушмоқни хаёлингга ҳам келтирмайсан. Бухоро мустаҳкам шаҳар. Уни олиш осон эмас. Аскарларимизнинг руҳи тетик. Шундай бўлса-да, таслим бўлишдан сўз очасиз. Бу хиёнат эмасми?

- Бошқа чора йўқ...

Кекса бек янада қаттиқроқ ғазабланиб, Нишобурхонни ёқасидан олди.

- Ўлганинг яхши эмасми? Аҳмоқлигинг ўзингга сийлов, аммо халқни тепкилатиб қўймайман.

Нишобурхон силтанди.

- Ол қўлингни қария! Нима, сени чопиб ташлашим керакми?

- Кошкийди... Бу сўзларни эшитганимдан кўра ўлганим яхшироқ эди. Надоматлар бўлғай! Неча-неча йил бу мамлакатнинг нон-тузини единг, энди эса хиёнатга юз тутдинг...

- Мен ҳақиқатни тан оламан холос.

- Душманга бир ўқ отмай, таслим бўлиш ҳам ҳақиқатми?

- Ҳа, шундай. Отилган бир ўқ минглаб кишининг ҳаётига зомин бўлса, не кераги бор?

Кекса бек уларга нафрат билан бир-бир тикилди-да, деди:

- Ўлмоқни билмаган яшамоққа нолойиқдир.

Шундай деди-ю, этагини қоқиб, гурс-гурс қадам ташлаб мажлисдан чиқиб кетди.

Қипчоқ хонларининг кўпчилиги таслим бўлиш тарафдори. Ботирлар

бўлса бир томчи қони қолгунча урушмоқчи эдилар. Ўртада низо чиқди. Пировардида бир ҳовуч ватанпарвар ичкари қалъага кириб ҳамма ёқни тамбалади. Улар жилла қурмаса аркни мардона мудофаа этмоқчи, Чингиз қўлига тириклай тушмоқчи эмас эдилар.

Бу ҳақда Қуръонга қўл қўйиб қасам ичдилар.

ЎНИНЧИ БЎЛИМ

Темур Маликнинг кўнгли қаттиқ гаш. Одатда фалокат олдидан киши ана шундай қаттиқ гаш бўлади. Темур Малик ўзини қўярга жой тополмасди. У Чингиз устига босқин қилганидан сўнг, тўғри Хўжанд қалъаси томонга отланган, шаҳарга келиб, қўмондонликни қўлга олган эди.

Аскарлари оз. Аммо у бундан ташвишга тушмади. Хўжанд дарё соҳилида жойлашган. Дарё қалъа атрофидан айланиб оқади. Оқим шиддатли. Темур Малик Чингизнинг тўнғич ўғли Жўжи яқин атрофга етиб келганидан бохабар. Ҳар эҳтимолга қарши ҳозирлик кўриб қўйган. Хўжанднинг қирғоққа туташ қисмига камончиларни жойлаштирди, манжанақлар қўйдирди.

Туман тушди. Қош қорая бошлади. Темур Малик қалъа буржларидан бирида шом намозини ўқиди, Оллоҳга узундан-узоқ илтижо қилди, сўнг буржларни айланишга чиқди.

Соқчиларининг ўзаро ҳазил-хузули қулоққа чалинади. Уларнинг руҳи тетик. Бундан қувониш керак. Аммо негадир ичига чироқ ёқса ёришмас эди.

Ўтрор таслим бўлганини ва султон Алоуддин Муҳаммад кетма-кет бой бераётганини эшитган онда юраги санчди, кўз ёшларини аскарларига кўрсатмаслик учун хонасига бекиниб олди. Хилватда хўн-хўн йиғлади. Ҳеч қачон бу қадар аччиқ кўз ёши тўкмаган эди. Пар тўшакни муштлади, аламига чидай олмай қимматбаҳо Чин кўзасини деворга уриб чил-чил қилди.

Қани энди султон ҳужумга ўтсайди. Жони ширинлик қилмасайди. Кошки кўрқоқ хонларининг сўзига кирмасайди.

Ичини ит таталаётгандек эди. Буларнинг барчаси Темур Маликнинг дилини баттар хуфтон қилди. Бир соқчининг ёнидан ўтаётиб, ҳол сўради:

- Аҳвол қалай, жигарим?

Соқчи киприк қоқиб тикилди, қўмондонини таниди. Ҳоз турди.

- Ҳаққингизга дуо этияпмиз, бегим.

- Яхшиси, элинг ҳақиқа дуо эт.

Ўтиб кетди. Соқчи орқасидан ҳайрон бўлиб қараб қолди. Сўнг бу

гапни айтиб бериш учун шерикларини чақирди.

Темур Малик уфққа назар ташлади. Атроф сукунат оғушида. Бир гап бўлиши тайин. Темур Малик ички бир сезги билан бунга ҳис этди. Ўзи олдинроқ ҳаракат қилиб, босқин уюштира қандай бўларки? Аммо душман қаерда эканлигини билмайди-да. Эсига бир нарса тушди. Шоша-пиша пастга тушиб, отини келтиришни буюрди. Кейин Сариқ Лағўтни топди.

- Бўл тез, кетамиз.

Сариқ Лағўт қаёққа деб сўрамади ҳам. Зотан, Темур Маликнинг орқасидан ҳатто ўлимга кетишга ҳозир унози эди. Шундай экан, қаерга боришларини сўрашнинг не ҳожати бор?..

Отланиб, қалъадан тез чиқишди. Яланғоч чўлдан ўтдилар. Ўрмон ҳам ортда қолди. Ниҳоят Темур Малик қидирганини топди.

- Қара бу томонга!

Сариқ Лағўт ўша ёққа диққат билан тикилди. Олисда милтиллаётган гулханлар кўринди. Не эди бу ажабо? Бир сўз билан жавоб берди:

- Кўрдим.

- Жўжихон бу.

- Ким?

- Чингизнинг ўғли Жўжи. Нақ биқинимизга етиб келибди.

Тишларини қисди, қароргоҳ томонга мушт дўлайтирди.

- Бечора Ўтрор. Душман қўлига ўтди-я!.. Ўт қўйиб, кулини кўкка совуришибди. Инолчиқ Ғойрихонни Чингиз қандай жазолаган экан, ким билади дейсиз? Мўғул усулида қозиққа ўтқазганмикан ё қулоғига эриган кумуш қуйдирганмикан? Обрўли бекларни бу усулда ўлдириш Чингизнинг одати. Шундай қилгач, маҳкумнинг рўпарасига туриб олиб қаҳқаҳа отади. Энг номдор душманларини эса қоплонларига ташлатади дейишади. Даҳшат!

- Кўпчилик булар...

- Шабихун урсакмикан?..

Сариқ Лағўт тараддудланиб ўтирмай, дарҳол жавоб берди:

- Мен тайёрман.

- Мен ҳам...

Орқага қайтишди. Аскарлари тайёр турарди. Темур Малик қисқа амр берди:

- Минг киши отлансин.

Қалъадан тез чиқиб кетишди. Ўрмондан шовқин-суронсиз ўтдилар, тақа товуши чиқмаслиги учун отларнинг туёғига кигиз боғладилар. Худди арвоҳлардек сассиз-садосиз олға босиб боришарди.

Қароргоҳга яқин қолганда Темур Малик отлиқларни тўхтатди. Суворийларини юз кишилиқ бўлинмаларга ажратди. Биринчи бўлиб беш юз киши билан Сариқ Лағўт ҳужумга ўтадиган бўлди. Ўзи ундан ярим соат кейин бостириб боради. Қанча қирсалар шунча соз. Бир синаб кўришади.

Сариқ Лағўтнинг елкасига қоқди.

- Ўзингни кўрсат. Ҳозиргача кўрсатган қаҳрамонликларинг яна биттага кўпайсин. Улуғлиқнинг охири бўлмайди.

Сариқ Лағўт жилмайди.

- Уялтирма мени, Темур Малик. Сени учратганим учун Яратганга шукрлар. Бўлмаса ҳалигача ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб юрган бўлармидим.

Қучоқлашдилар.

- Рози бўлгин...

- Мингдан минг розиман, сен ҳам рози бўл.

- Мингдан минг розиман.

Сариқ Лағўт суворийларнинг бошига ўтди.

- Қани кетдик, арслонларим! Жўжининг устига чақмоқдек уриб тусайлик!

Қароргоҳ устига қуюндек ёпирилдилар.

Жўжихон чодирда шаробхўрлик қилаётган эди. Саркардаларини тўплаган. Бўлғуси жангда қайси усулни қўллаш тўғрисида муҳокама авжида.

Бирдан қаттиқ шовқин-сурон кўтарилди, қиличларнинг жаранг-журинги эшитилди. Ирғиб турдилар. Жўжихон кўзларини қисиб, саркардаларига тикилди.

- Не бўлмоқда?

Ичкарига бир аскар югуриб кирди.

- Босишди!..

Жўжи бош чаноғидан ясалган қадаҳни отди. Ҳазаб билан ўқирди:

- Ким журъат этди бунга?

- Билмаймиз.

Қўмондонларига қараб кўзидан ўт сочди.

- Боринг аскар бошига, ўзингизни қўлга олинг. Лоақал бирини қочирсангиз кўзимга кўринманг!

Ўзи ҳам отланди. Қоронғиликда жанг қилаётганлар орасига от қўйди.

- "Тўплан" бурғуси чалинсин! Булар қароқчи тўдаси эмас, мунтазам қўшинга ўхшайди.

Биров наъра тортди:

- Уринг!..

Жўжихон қаҳ-қаҳа отди.

- Хоразмликлар! - деди у.

Овозининг борица бақирди:

- Соғ қўйманг, мўғул арслонлари, ўлдилинг!

Сариқ Лағўтнинг овози уни босиб кетди:

- Сариқ-аблисларга кўз очирманг, қардошларим, тўнғиз қўптиринг!

Қиличларнинг шақир-шуқури, отларнинг кишнаши, оҳ-воҳ, сўкиш саслари бир-бирига қоришиб кетди. Гоҳ-гоҳ "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!" деган ҳайқиреқлар акс-садо беради. Аҳён-аҳёнда "Лу! Лу! Лу!" деган улиш

эшитилади.

Темур Малик тепаликда туриб аҳволни кузатар эди. Бироқ қоронғида ҳеч нарсани фарқлай олмади. Фақат аскарларининг шодон қийқириқларидан ошиғи олчи эканини билиб туради.

Вақт етиб келгач, йигитларига буйруқ берди:

- Қани ҳужуум!..

Тепадан пастга отилиб тушдилар. "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ" дея наъра тортиб, "Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар!" такбирларини айтиб, жангга кирдилар. Жўжихоннинг аскарлари саросимага тушди. Улар душманни кўпчилик деб ўйлаган эдилар. Қоронғида бостириб келганлар қанча эканини санаб бўлармиди. Жўжихон бор овози билан бақирди:

- Орқага чекининг, орқага!..

Уруша-уруша чекинишди. Темур Малик анчагача таъқиб этди.

- Босинг, зафар бизники...

Асир олишгани йўқ. Дардисарнинг не кераги бор? Асирларга ош-нон даркор. Қалъадаги егулик бўлса ҳисобли. Қўлга киритган гуруч қопларини отларига ортдилар, сўнг мўғул чодирларига ўт қўйдилар. Тонгга яқин қалъага қайтишди.

* * *

Жўжихоннинг қўли остида ўн минг суворий бор эди. Ваҳоланки, Темур Малик атиги минг киши билан босқин уюштирди, холос. Жўжихон душман сонини ҳеч қачон билолмади. Ғазабдан мўйлови титрар, кўзлари тўхтовсиз ўйнар эди.

- Бу қанақаси? - дея ўшқирди у. - Душман ўртамизга бостириб кирмагунча хабар топмасак? Беш юз киши ўлди, яна шунча ярадоримиз бор. Хоразмликларни қўрқоқ деб ўйлаб, ғафлатда қолдик. Сиз қандай қўмондонсиз ўзи? Қоровуллар қаерда? Нега дарҳол хабар беришмади?

Ҳеч ким жавоб бермади. Барча Жўжихоннинг ғазабидан қўрққани учун сукут сақлади. Жўжихон ғазаб билан давом этди.

- Егуликларимизнинг кўпини олиб кетишди. Оч қоладиган бўлдик. Кечаги қоровулларни топинг ва калласини узинг.

Саркардаларидан бирига юзланди.

- Ўгедей нўён, дарҳол отамга одам жўнат. Ёрдамга ўн минг аскар юборсин. Тез етиб келишсин. Озиқ-овқат топиш учун чор-атрофни яғмонланг. Қўлимизга не тушса-да, кор-ҳолимизга ярайди. Тўхтаб турма, айтганларимни тез бажар.

Ўгедей нўён ўрнидан иргиб турди. Буйруқни бажариш учун аскарлари томонга кетди.

Жўжихон ўзини босолмай, бор овози билан бақираришда давом этди:

- Ғафлат ичидасиз, ҳаммангизни ғафлат босган! Сизга ишониб аҳмоқлик қилган эканман.

Чодир эшигини кўрсатди:

- Чиқларинг!..

* * *

Ўғли мағлубиятга учраганини эшитди дегунча Чингизхоннинг тепа сочи тикка бўлди.

- Ландовур, латта ўғил! - дея бўқирди.

У ёқ бу ёққа юриб анча ўйлади. Бурқани чақиртирди. Бурқа новча, барзанги мўғул эди. У тиз чўкиб, хоқонга салом берди.

- Амрингизга мувофиқ етиб келдим, улуғ хоқон.

- Ўғлим Жўжихон мағлубиятга учрабди, Бурқа. Бир ҳовуч навкар қўриқлаётган Хўжандни ололмабди. Мендан кўмак сўраяпти. Ўн минг отлиқни ол-да, унга ёрдамга шош. Ёнидан жилма. Соя каби эргашиб, ўғлимни кузат. Бу унинг нечанчи бор бой бериши?! Кўпдан бери бу дунёга ориқчалик қилиб қолди. Хўжандни олгандан кейин ўзинг билган ишни қиласан.

Бурқанинг лабида маккорона табассум ўйнади.

- Тушундим, буюк хоқон.

- Ўн минг навкар олу, ҳамон йўлга чиқ...

Бурқа чиқди. Қўшин ичига кириб, истаган навкарларини ажратиб олди. Ўзини кузатиб турган хоқонни қўл кўтариб олқишлади, сўнг навкарларга "олға" деб амр берди.

Чингиз Бурқанинг орқасидан анча қараб турди. У баъзи саркардаларини йўқ қилмоқчи бўлса Бурқани ишга соларди. Бурқа хоқонга итдай содиқ.

Темур Малик Жўжихон отасидан ёрдам сўраганидан хабар топди. Дарҳол бир қарорга келди. Икки минг отлиқ билан Хўжандга бориладиган ягона йўл устида пистирма қўйди.

Бир неча кун пойлашди. Аммо душман ҳа деганда кўринавермади. Аскарлар бетоқат бўла бошлашди. Сабр косалари тўлган ҳам эдики, душман келаётгани тўғрисида хабар беришди.

- Келишяпти!..

Хабарни эшитиб Темур Малик шод бўлди. Шунча вақт кута-кута, охири ҳеч нарса қилмай қайтиб кетиш аскарларининг руҳини туширган бўлар эди. Темур Малик ўрнидан сакраб туриб, Сариқ Лағўтга қаради.

- Келишаётганмиш... - деди у.

Сариқ Лағўт қиличининг дастасини силаб қўйди.

- Қани, келаверишсин-чи...

Аскарлар йўлнинг икки томонидаги ўрмонга яшириндилар. Темур Малик бир қисмга қўмондонлик қилишни яна Сариқ Лағўтга топширди, иккинчи қисмга эса ўзи бош бўлди.

Кўп ўтмай мўғуллар кўринди. Бурқа шумлик қилиб, олдинга беш юз

кишилик илғор қисм юборган эди.

Темур Маликнинг авзойи бузилди. Хужум этмаса, ўтиб кетишади. Бир лаҳза иккилангач, қарор қилди:

- Боооо!..

Ёғий устига ёпирилишди. Айни дамда Сарик Лағўтнинг йигитлари ҳам хужумга отилди.

- Олға йигитлар, босинг!

Душман эсанкираб қолди. Мўғуллар эс-хушини йитиштириб олишга улгурмасданоқ хоразмликлар қиличи остида жон таслим қилди.

Ғалаба қозонишди. Бироз кейинроқ мўғулларнинг асосий қўшини кўзга ташланди. Улар бўлиб ўтган ҳодисадан хабар топган ва керакли тадбирларни олиб, урушга шай ҳолда юриб келаётган эдилар. Бурқа ҳарсиллаб нафас олганча олдинда келарди. Темур Малик буюрди:

- Орқага чекининг.

Босқин чиппакка чиқди. Бироқ ҳар ҳолда душман илғори батамом яксон этилди. Эгасиз қолган отларни етовга олиб, тез чекиндилар. Мўғуллар отлари чарчагани боис уларга етиб ололмадилар. Темур Малик йигитлари билан эсон-омон қалъага кириб олди. Мўғул саркардаси Бурқа қалъага мушт дўлайтирди.

- Ҳаммангизни чопаман! - деб бақирди у. Қовоғидан эшак қурт ёғилган кўйи Жўжихон ёнига кириб борди.

* * *

Ўша куни Бухоро аҳли яна тонгданоқ кўчаларга тошиб чиқди. Шаҳарда кўпдан бери сукунат ҳукмрон. Чингиз қўшинлари шаҳар яқинига етиб келганидан барча хабардор. Бухоро атрофидаги баъзи қишлоқларга мўғуллар киргани маълум бўлди.

Бозорлар бўм-бўш, дўконлар тамбаланган. Ҳеч ким бирон нарса сотиб олишни истамайди. Бир неча қора чақани қора кунга деб олиб қўйишган. Шаҳарни ҳимоя этишга азму қарор берган кишилар аскарларни егулик билан таъминлаш учун хайр-садақа сўрашга мажбур бўлдилар. Аммо кун билан арзинмаган пул топишарди, холос. Бойлар мол дардида, камбағаллар бўлса жон дардида. Бироқ мамлакат дардида бўлганлар ҳам бор эди. Улар халқ ичига кириб, мудофаа учун эҳсон сўрашарди.

Дали Дарвеш йиртиқ-ямоқ жуббасининг этакларини ҳалпиллатганича, яланг оёқлари тарс-тарс ёрилиб кетганига ҳам қарамай, кўчама-кўча юриб, эҳсон тўплашга ҳаракат қиларди.

У Бухоро бойларидан Ҳожидан Зайёд ҳузурига борди.

- Жаноблари, - деди у. - Шаҳарни мудофаа этаётган аскарларнинг егулиги қолмади. Ё дон-дун, ёки бироз пул берсангиз...

Зайёд совуққина боқди. Бурнининг учига қўнган пашшани ҳайдамоқчи бўлгандек қўл силтади.

- Худо берсин, - деди у.

Дарвеш жойидан жилмади.

- Менга Дали Дарвеш дейишарди. Неча йил зиндонда ётдим. Бу давлатдан ноз-неъмат кўрганим йўқ, аксинча, азият чекдим. Бироқ ҳозир мусулмонлар бошига келган балони даф этмоқ лозим. Ўтрорга ўт қўйишганини, Инолчиқ Ғойирхонни қандай ўлдиришганини кўриб, даҳшатга тушдим. Мусулмонларни ёппасига қиришганини ўз кўзим билан кўрдим. Оллоҳ шо-ҳид, ўша вақт ўлмоққа ҳозир эдим. Мўғулларга ташландим. Биттасининг ҳиқилдоғидан олдим. Мени уриб йиқитишди, ўлди деб ўйлаб, шаҳардан ташқарига чиқариб ташлашди. Ўлмай қолдим. Лаънат менга, ҳатто ўлишни ҳам эплай олмадим. Юра-юра Бухорога келдим. Бу шаҳар ҳам Ўтрор сингари душман қўлига ўтишини хоҳламайман. Ундан кўра ўлганим яхши. Келинг, бизга ёрдам қилинг. Акс ҳолда, ўзингиз ҳам бало-қазога дуч келишингиз тайин. Мўғулларнинг нақадар золим эканидан беҳабарсиз. Улар келса на молингиз қолади, на ному-сингиз!..

Зайёд тўнгиллади.

- Тур кет бу ердан...

- Ўлим қучоғига кетаётганингни ўзинг билмайсан, эй ғофил банда. Тасаввур ҳам этолмайдиган балоларга ўзинг сабабчи бўлаётганингдан беҳабарсан...

- Кетасанми ё йўқми?

- Нега бундай дейсан? Пул сўраганим учун жаҳлинг чиқдими? Хоҳламасанг, берма. Майили, шундай бўлса-да, келиб бизга қўшил. Қалъан дарунда минглаган диндошинг бор. Шаҳрингни улар билан бирга ҳимоя қил...

- Мен жангчи эмасман, тужжорман.

- Ундан бўлса шунга яраша иш қил, пул ёки дон-дун бер.

- Бор кет, бошимни оғритма!

Дарвеш қўлларини очди.

- Эй Раббим, ўз роҳат-фароғати учун мамлакатини оёқ ости қилдиршдан тоймайдиган бу қўлларинг юрт эгаси бўлишга нолойиқ бўлса-да, орамизда бўлган ор-номусли кишилар ҳурмати мамлакатни ўз паноҳингда сақла, душманга топтатма...

Бармоғини Зайёдга нуқиди.

- Булар не қилаётганини ўзлари ҳам билмайдилар, ё Раббим!

Ҳожи Зайёдининг аччиги чиқди. Не десалар-да индамасди, бирон унга ғофил дейишса кўтара олмасди. Ғазаб билан ўрнидан турди.

- Худо ҳаққи, тепкилайман! - деб бақирди у. - Йўқол, бўлмаса тепкилайман!

Дарвеш пастроқ овоз билан жавоб берди:

- Яқинда ўзингни тепкилашади, эй ғофил!

Дарвеш кетди.

Кўча-кўй тирбанд. Дарвеш хайр-эхсон сўраб кетаверди. Оқшом пайтигача лоақал бир ҳовуч чақа тўплай олмади. Бугдой солинган хуржуни эса ярим ҳам бўлмади. Дилгир бўлиб қалъаи дарунга қайтди. Қалъа кўмондонининг ҳузурига борди.

- Бардам бўл! - деди у. - Булар бир тўда ғофил. Ғофиллар не қилаётганини ўзи билмайди...

Кўмондон бош чайқади, алам билам юзини буриштирди. Ярим соатлардан кейин келган бир хабарчи мўғуллар қароргоҳ тиклай бошлаганини айтди. Шаҳарга ваҳима оралади. Баъзилар урушмоқ, бошқалари таслим бўлмоқни истар эди. Таслим тушишни хоҳлаётганлар Хоразмшоҳ адолатли бўлмаганини айтиб, Чингиз ундан ёмон чиқмас, деб даъво қилишарди. Наригилар бўлса адолатсизлик бўлган бўлса бордир, бироқ мусулмонлар билан мажусийлар тенг эмас, мўғуллар зулмдан бошқа нарса билмайди, дейишарди.

Қалъаи дарундаги қаҳрамонлар халқ орасидан беш минг нафарга яқин черик тўплай олдилар, холос. Баъзи кишилар қочишни мўлжаллаб сақлаб қўйган, аммо Чингиз тўсатдан келиб қолгани учун энди кераги бўлмай қолган отларини топширдилар. Беш минг отлиқ ярим кечаси қалъадан чиқиб, мўғул қароргоҳига шабихун урди.

Мўғуллар кўпчилик, бироқ улар тўсатдан устига бостириб келган душман қанча эканини билмас эдилар. Боз устига чарчаган. Шунга қарамай урушишлари керак эди. Бироқ мўғуллар урушмадилар, пакана отларини миниб, қароргоҳни ташлаб қочдилар.

Бухоро кўмондони Инончхон душманни таъқиб этишни лозим топмади. Қалъада дон-дун оз бўлгани учун ташлаб кетилган егуликни қўлга киритиш пайига тушди. Дон-дунни йиғиб олиш тўғрисида буйруқ берди.

Тонггача дон-дунни йиғиштириб, отларга юкладилар. Қуёш эндигина бош кўтарган пайтда Бухоро томонга пиёда йўл олдилар.

Аввалига узоқдан чанг булути кўринди. Бу булут тобора яқинлашиб, борган сари катталашди. Инончхон хавотир ола бошлади. Келаётган ким ажабо, дўстми ёки душман орқага қайтдими?

Узоқ кутишнинг ҳожати қолмади. Кўп ўтмай пакана от минган суворийлар кўзга чалинди. Бухоро аскарлари пиёда қолган эди. Шунга қарамай улар шер каби урушдилар.

Бироқ мўғулларнинг кети узилмади. "Лу! Лу! Лу!" деб наъра тортганларича тўхтовсиз ҳужум қилдилар.

Қонли жанг бўлди. Майдонда инсон ва ҳайвон жасадлари қалашиб кетди. Бухоро ҳимоячиларидан жуда камчилиги шаҳарга етиб борди. Соғ-омон қолганлар дарҳол қалъага кириб, дарбозаларни тамбаладилар.

ЎН БИРИНЧИ БЎЛИМ

Инончхоннинг беш минг аскаридан кўпчилиги қиличдан ўтказилгани, озгинаси Бухорога қайтиб келгани шаҳар аҳлини чўчитди. Халққа бош-қош бўлиб юрганлар мажлисга тўпланди. Гап Инончхон ҳарбий хатога йўл қўйгани эмас, душманнинг куч-қудрати устида борди. Уларнинг айтишича, Чингизнинг аскари мўр-малахдай кўп, ўлдириб охирига етиб бўлмайди. Бинобарин, Чингиз енгилмайди. Бухоронинг беш минг фидойисидан кўпини бир лаҳзада қириб ташлаган душманга қарши туриб бўлармиде?

Ватанпарварлар уларга қарши чиқиб, не бўлса-да, таслим бўлмаслик тарафдори эканлигини сўзладилар. Чингизнинг Бухорони йиқтирганини кўргандан кўра ўлган яхшироқ, деди улар...

Бироқ ватанпарварларга ҳеч ким қулоқ солмади. Таслим бўлиш тарафдорлари кўпчилик эди. Улар туяларга турли-туман ҳадялар ортдилар, заррин тўнларини кийдилар. Омонлик бериш шарти билан шаҳарни топширишга рози эканликларини Чингизга билдириш учун қалъадан чиқдилар.

Наригилар бўлса шаҳарни бир томчи қони қолгунча ҳимоя этиш ниятида қалъаи дарундаги фидойиларга қўшилдилар.

Чор атрофга кўклам ўз гиламини ёзган. Ёввойи ўтлар орасида эндигина очилган чечаклардан анвойи бўй таралади. Чингизхоннинг сариқ чодир қуёш нурида жимирлайди.

Фалокат билан бошланган 1220 йилда бало-қазо тўхтамай кетма-кет ёғилди. Мусулмонларнинг фахри, дунёнинг энг илғор, энг обод шаҳри Бухоронинг ўн иккита дарбозаси мўғул отлиқларига очиладиган бўлди.

Қуёш мусулмонларнинг бу аҳволдан куйиб кетаётгандек туюларди. Мусулмонлар не қўйга тушди ўзи?

Дали Дарвиш хаёлга толган эди.

Бирга ҳаракат қилган вақтларида улар нечоғли қудратли, енгилмас эдилар. Энди эса улар парчаланиб кетган. Мусулмонлар парчаланган бир пайтда душман бирлашган, Чингизхон борган сари кучайган эди.

Кучсизлар бирлашса ғолиб, кучлилар парчаланса мағлуб бўлади. Та-

рихнинг олтин қондаси ана шундай.

Бухоро ҳайъати Чингизхоннинг чодирига етиб борди. Ораларида пушаймон бўлиб, ич-ичини еяётганлар ҳам бор эди. Аммо энди бу йўлдан қайтиб бўлмайди. Чингизхонни мурсаи мадорага келтириш учун уринишдан бошқа йўл йўқ.

Ҳайъатни чодир остонасида Донишманд Ҳожиб қаршилаб, Чингиз хузурига олиб кирди. У жиддий қиёфада ҳоқон олдида тиз чўкди.

- Буюк ҳоқон, - деди у. - Бухоро вакиллари оёгингизга бош урмоқ учун хузуригизга келишди.

Чингизхоннинг ялпоқ юзи қийшайди, лабида масхараомуз табассум зоҳир бўлди.

-Босқинда уч юз баҳодирим нобуд бўлди, -деди у.

Овози муздек совуқ эди. Бухороликлар титраб, бир-бирига умидсизларча қарашди. Ораларида энг кекса мўйсафид сўзлашга журОат қилди:

- Буюк ҳоқон, - деди у. - Биз Бухоро халқи номидан вакил бўлиб келдик. Шаҳримизнинг қалъаси жуда баланд, деворлари мустаҳкам. Бундан ташқари қалъада жон беришга тайёр қаҳрамонлар бор.

Чингиз иликларни музлатадиган совуқ овоз билан сўради:

- Шу боисдан таслим бўлмоқчимисиз?

Мўйсафид ўзини эшитмаганга солиб, сўзида давом этди.

- Дон-дунимиз ҳам кўп. Қўшинингиз нечоғли кучли бўлса-да, шаҳарни олиш учун йиллаб қамал қилмоғингиз керак бўлади. Бироқ биз беҳуда қон тўкилишини истамаймиз. Баъзи шартларни қабул қилсангиз, шаҳарни топширамыз. Бола-чақани ўйлашга мажбурмыз.

Чингизхон тўнғиллади:

- Шартларни айт, қария.

- Шаҳар аҳлига омонлик берасиз, динимизга тегмайсиз.

Чингизхон элчиларни бир-бир назардан ўтказди. Қўлини узатиб, чинлик гуломдан каттакон қадаҳни олди. Бир кўтаришда бўшатди. Сўнг элчиларга ғалати савол берди:

- Сиз шароб ичасизми?

Ҳаммаси бир оғиздан жавоб берди:

- Йўқ, ичмаймиз.

Чингизхон афтини буруштирди.

- Ундай бўлса динларимиз қоришмас экан. Таслим бўлмоқчи эсангиз қабул қиламан. Фақат мағлубларнинг шарти-парти бўлмайди. Ё мағлуб бўлганингизни тан олиб, дарбозаларни очасиз, ёки урушиш учун майдонга чиқасиз.

Элчиларнинг бошлиғи аста минғиллади:

- Қалъамизнинг деворлари жуда мустаҳкам.

Чингизхон жаҳл билан қаддини ростлади, ер тепинди.

- Қалъанинг мустаҳкамлиги ҳимоячиларнинг жасоратига боғлиқ. Кўряпманки, ҳимоячилар бир ўқ ҳам отмай таслим бўлиш қайғусида. Боринг,

барча дарбозаларни очинг. Сиз тўғрингизда кейин ҳукм чиқараман.

Бироз ўйлаб олгач, илова қилди:

- Бу ҳукм мумкин қадар енгил бўлиши учун ичимдаги алвастини кўндиришга уриниб кўраман.

Яна бир бор маккорона тиржайгач, орқасига ўгирилди.

Музокара битган эди. Бухоро элчилари соқолларини тутамлаганча, ўйга толиб турардилар. Азбаройи эсанкираб қолганлари боис чодирдан чиқиш ҳеч бирининг эсига ҳам келмас эди. Агар Донишманд Ҳожиб мўйсафид элчибошининг қўлидан тортмаса, балки шу ерда кечгача қаққайиб турган бўлардилар.

Ташқарига чиқишди. Осмонни булут қоплаган эди. Қуёш ҳам уларнинг қилмишидан уялгандай булутлар ортига бекиниб олганди. Кўк ҳўнграб йиғлашга ҳозирлик кўраётганди.

Вакиллар Бухорога қайтди дегунча, оломон тўпланди. Элчиларнинг юз-кўзидан не бўлганини англаш қийин эмасди. Шундай бўлса-да, нимадандир умидвор бўлиб кетма-кет савол ёғдиришди.

- Не гап?...

- Хоқон нима деди?..

- Бизга тегмайдими?..

- Шаҳарга ўт қўймайдими?..

- Масжидларимизни йиқмайдими?..

- Хотинларимизга тегмайдими?..

Элчибоши умидсизлик билан бош чайқади. Аслида ҳар бир киши кутаётган жавобни берди.

- Ҳеч қандай ваъда бергани йўқ...

Барча бараварига уҳ тортди.

- Уфф!..

Арка бекиниб олган кўнгиллилар вазиятдан хабар топгач, халқ ичига одам юбордилар. Улар "Душман номард, - дедилар. - Кўрдингизки шартларингизнинг бирортасини қабул қилмади. Тақдиримиз тўғрисида кейинроқ ҳукм чиқаришини айтди. Жойи жаҳаннамда бўлсин уларнинг! Биз қурбонликка келтирилган қўй эмасмиз. Масжидларимизнинг ичида шаробхўрлик қилишганига қандай кўз юмасиз? Аёлларимизни кўзимизнинг олдида ўйнатишса қандоқ чидайсиз? Болаларимиз қиличдан ўтказилса қандоқ бардош берасиз? Йўқ, йўқ! Таслим бўлсак буларнинг барчасини ўз бошимизга ўзимиз сотиб олган бўламиз. Қўйнинг, яхшиси, урушиб, мардларча ўлайлик. Тиз чўкиб хор бўлгандан, мағрур ўлган яхшидир. Исломият ҳам, инсонийлик ҳам шуни тақозо этади".

Бироқ бу гапларнинг фойдаси бўлмади. Ўша куни барча бирваракайига сўқирлашган эди. Ҳатто Чингизни олижаноб ва сулҳпарвар дегувчилар ҳам чиқди.

- Чингизхоннинг ёнида иккита мусулмон хони бор, - дейишди улар. - Бири қарлуқлар ҳукмдори Арслонхон, иккинчиси Олмалик ҳукмдори

Сигноқ Тагин. Чингиз бизни ўлдирмоқчи бўлса, бу хонлар рози бўлмай-дилар. Улар кучли. Албатта диндошларини ўз ҳимояларига оладилар.

- Ишонманг бу гапларга. Душман томонга ўтган киши, ким бўлишидан қатъи назар, дўст эмас. Улар Чингизнинг истило ва яғмоларини осонлаштирган сўқирдир, холос. Билиб-билмай золим билан ҳамкорлик қилишмоқда. Уларга ишониб бўлмайди. Яхшиси, таслим бўлмайлик.

- Йўқ, таслим бўлган яхши. Арслонхон имони бутун мусулмон. Беш вақт намозини қанда қилмайди, диндошларини эздириб қўймас. Чингизга тўсиқ бўлар...

Бухоро устига шаррос ёмғир қуя бошлаганида қалъа дарбозалари душманга ланг очилди. Кўк йиғлар, фаришталар йиғлар, кўзи очиқлар хўнгра эди. Таслим бўлиш тарафдори бўлмаганлар не қилиб бўлса-да, шаҳарни ҳимоя этишга аҳду паймон қилиб, шаҳристон деб аталган қалъаи дарунга чекиндилар. Арк деворлари устига камончилар жойлаштирилди, манжанақлар қурилди.

Ўша кечаси шаҳарга кимса кирмади. Халқ кўчада тонг оттирди. Чингиз ва қўшинининг йўлига кўз тикиб, эрталабгача юраклари така-пука бўлди. Чингизхон ҳам гуё бундан катта завқ-шавқ оладигандек, атайлаб тонгни кутди.

Тонг ёришиши билан юзта мўғул суворийси шаҳарга кирди. От чоптириб атрофни кўздан кечиришди, сўнгра "Лу! Лу! Лу!" деб наъра отдилар ва ҳоқон томонга от чоптирдилар. Унга аҳволни баён этдилар, дарбозалар очиқ эканлигини айтдилар.

Чингиз шошилмасдан, бамайлихотир қодирларни йиғдирди. Шошиб не қилади, қурбонлик пичоқ кутиб оёқ остида ётган бўлса.

Аста-секин шаҳарга яқинлашдилар.

Қалъа девори устида туриб душман отлиқларини кузатаётган шаҳар аҳли даҳшатга тушди. Болали хотинлар ўзларини эркакларнинг оёғи остига ташладилар.

- Бизни душманга берманг, - дея зорланди улар. Нуқул бир хил жавоб беришди:

- Чўчиманг. Чингиз олижаноб. Ёнида икки мусулмон хони бор, бизни ҳимоя этишади...

Шаҳарга яқин келгач, Чингизхон навкарларини тўхтатди. Отининг устига чиқди.

- Мўғул арслонлари! - деб бақирди у. - Мана енгилмас Бухоро қўрққанидан бир ўқ ҳам отмай таслим бўлди. Истило йўли очиқ. Юз кишилиқ гуруҳларга бўлининг. Ҳар бир гуруҳ бир маҳаллани эгаллайди. Марказ менинг ёнимда қолади, мен тушган жойга тушади, борган жойимга боради. Тушундингизми?

Машъум овоз янгради:

- Лу! Лу! Лу! Лу!..

- Эшитинг. Талонга рухсат. Шаҳарнинг энг гўзал қизларини аввало

менга опкеласиз. Бу одатни бузганга омонлик йўқ. Бошқа аёллар сизники. Яғмоланг, ўт қўйинг, йиқинг! Урушмай таслим бўлмоқ не эканлигини уларга кўрсатиб қўйинг. Душманнинг жасури яхшироқдир.

- Лу! Лу! Лу! Лу!..

- Олға! Отларни қамчиланг!..

Чингизхон отини ниқтади, устига эгилди. Сўнг бирдан тўхтади. Қўл узатиб шаҳар дарбозаларини кўрсатди.

- Хужууум, йигитларим!..

Мўғул отлиқлари дарбозадан чақмоқдек ўтиб, наъра тортганча кўчаларга тарқалишди.

Бироздан сўнг Чингизхон ҳам дарбозадан кирди. Икки томонида бухороликлар ишонган қарлуқ ва Олмалиқнинг мусулмон ҳукмдорлари. Орқасидан Донишманд Ҳожиб келарди. Чингиз тўппа-тўғри шаҳарнинг бош майдонига от сурди. Тўпланган халқ қўрқув ичида ўзини ерга ташлади. Омонлик сўраб йиғлаб-сиқтаб ёлвора бошладилар.

Чингизхон, гарчи бир оғиз сўзни ҳам тушунмаган бўлса-да, уларнинг жони учун паст кетганларини сезиб турарди. Донишманд Ҳожибдан сўради:

- Истаги не буларнинг?
- Омонлик сўрашяпти, буюк хоқон.
- Ҳаа, шундайми?

Бироз тўхтаб турди. Тутқунларни кўздан кечирди. Сўнг Донишманд Ҳожибга юзланди.

- Булар мусулмонми?
- Шундай, буюк хоқон.
- Китобларида душманга урушмай таслим бўл деган бирон-бир амр борми?

- Йўқ.

- Айтгандай, сен ҳам мусулмонсан-ку, яхши биласан.

- Биламан, буюк хоқон...

- Хўш, модомики, китобларида бундай бир амр йўқ экан, нега булар таслим бўлди?

Чингиз катта майдоннинг қоқ ўртасида туриб сўзлар эди. Атрофи хос соқчилари билан ўралган. Улар қилич яланғочлаб, буйруқ кутиб туришарди.

- Қани, сўра-чи, Донишманд Ҳожиб, китобларида бундай гап ёзилмас-да, нега таслим бўлди булар?

Донишманд Ҳожиб оломонга ўгирилиб, ўз тилида сўради:

- Буюк Чингизхон Қуръони каримда урушмай таслим бўлишни буюрган оят бор-йўқлигини сўраяптилар.

Оломон бир овоздан жавоб берди.

- Йўқ.

Донишманд Ҳожиб таржима қилди:

- Йўқ дейишяпти, буюк хоқон.
- Жангни ман этадиган амр борми?

Донишманд Ҳожиб таржима қилди. Оломон яна бир оғиздан жавоб берди:

- Аксинча, динимиз кофирларга қарши жиҳод қилишни буюради.

Чингизхон жавобни эшитгач, оломонга нафрат билан тикилди. Донишманд Ҳожибга қарамай буюрди:

- Нега таслим бўлишганини сўра.
- Шундай экан нега таслим бўлдингиз?

* ...

Довдираб, жавоб бера олишмади.

- Нега таслим бўлдингиз?

* ...

Тўпланганларнинг юраги така-пука бўлди.

- Жавоб беришмаяпти, буюк хоқон.
- Чунки бунга жавоб йўқ. Ким ҳам қўрққанини эътироф этарди.

Шу пайт бир киши югуриб келди. Донишманд Ҳожибга қарата бақирди:

- Аскарларингиз шаҳарни яғмолаяпти. Тўхтатинг.
- Донишманд Ҳожиб Чингизга қаради.
- Шаҳар яғмоланаётган эмиш, тўхтатишингизни сўраяпти.

Чингизхон қисик кўзини келгувчига тикди. Хабарчининг орқасида қилич яланғочлаб турган соқчига машъум ишора берди. Соқчининг қиличи кўтарилиб шиддат билан тушди. Атрофга қон сачради. Хабарчининг боши бир томонга, гавдаси иккинчи томонга тушди.

Чингизхон бақирди.

- Мағлубларнинг шикоят этишга ҳаққи йўқ.

Отини ҳайдаб кетди. Шаҳарнинг энг катта Жоме масжидига яқинлашди. Донишманд Ҳожиб изоҳ бериб борарди.

- Бу энг катта масжиддир, буюк хоқон, Жоме масжид дейишади. Мусулмонлар бу ерда намоз ўқийдилар. Бунга ўхшаш масжид оламда йўқдир.

Чингизнинг юзи буришди.

- Бу ерда мен биринчи бўлиб шароб ичаман!
- Қарлуқ ҳукмдори Арслонхон ларзага келди.
- Асло бундай қилманг, буюк хоқон!..

Чингизхон унга ўқрайди.

- Имонинг дарз кетдими, Арслонхон? Ё жаннатга кетгинг келиб қолдими?

Арслонхоннинг боши ҳам бўлди. Жони динидан азиз чиқди. Бошқа чурқ этмади.

Бухоронинг таниқли олиму уламолари масжидга тўпланганди. "Ол-лоҳнинг уйи"да жони омон қолишидан умидвор эдилар. Ҳолбуки, "Ол-

лоҳнинг уйи"нинг ўзи ҳимояга муҳтож. Бу ҳақда ҳеч бири ўйлаб ҳам кўрмаганди. Улар ўзларини қилич эмас, жонсиз тош деворлар ҳимоя этишини хоҳлашарди. Янада тўғрироғи, ўзлари ҳимоя этмаган дин уларни сақлашига кўз тикишганди.

Чингизхон ўйлаб ҳам ўтирмай отини тўғри жоме ичига ҳайдади. Бу-хороликлар даҳшат ичида тисарилганига парво ҳам этмай масжидга от миниб кириб борди. Қўрқувдан икки томонга чекиниб йўл берган жамоат орасидан меҳроб ёнига етди, жамоатга юзланди. Қўрқувдан йиғилганларнинг кўзи олайиб, ранги оқарди. Баъзиларининг ёноғидан кўз ёши думалади. Аммо энди пушаймоннинг фойдаси йўқ. Чингизнинг парвойи палак. Уламолардан бирига тикилди. Салласига ишора қилиб, сўради:

- Нега у бошига бунча кўп бўз ўраган?
- Бу киши уламо, дин одами.
- Кўктангрини биладими?
- Фақат Оллоҳни билади.
- Шу салла менга ёқиб қолди, яқинроқдан кўрсам дейман.

Бироз тўхтаб турди, кейин соқчиларидан бирига кўз қисди. Соқчи бор кучи билан қилич тортди. Олимнинг боши бўйнидан чўрт узилиб, ерга думалади. Бошқалар бақириб юборишди. Даҳшатга тушиб орқага тисарилдилар.

- Ё, Оллоҳ!..

Соқчи эгилиб томирларидан ҳануз қон оқаётган бошни олди, саллани кийдириб, тавозе билан хоқонга узатди...

Чингиз кесилган бошни қўлга олиб, синчиклаб тикилди. Қонга беланган қўлини саллага артди. Сўнг каллани масжиднинг ўртасига отди.

- Олинг олимингизни!..

Отидан тушди. Шароб келтиришни буюрди. Қорни ноғорадек шишгунча ичди.

Шу орада уч мўғул аскарлари бир қизни судраб олиб кирди. Қиз юришни хоҳламай ерга оёқ тирар, кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

- Шафқат қилинг, шафқат!..
- Юр!

Чингизнинг олдига олиб келишди. Аскарлар таъзим қилишди.

- Буюк хоқонимиз! Сиз бизга Бухоронинг омборларини инъом этдингиз, қорнимиз тўйди, отларимиз ёрилгунича арпа еди. Биз ҳам сизга ҳадя олиб келдик.

Чингизхон қисик кўзини ёшгина қизга тикди. Қиз бечора ярадор қушча сингари дир-дир титрар эди.

- Нега титраяпти бу?
- Сиздек буюк хоқон олдида титрамай бўлармиди?
- Айтинг, рақсга тушсин. Маъқул бўлса, эҳтимол, ҳарамимга оларман.
- Қизни қилич учи билан турткиладилар.
- Қани ўйна, каптаргинам.

Олимлар янада орқароқ тисландилар. Чингизхон сезиб қолди.

- Шу мусулмон олимлар яқинроқ келсин. Қиз атрофида доира бўлишсин. Рақсни томоша этишсин, буюраман.

Амир уламоларга тушунтирди. Баъзилари итоат этиб, яқин келишди. Кўпчилиги қоққан қозиқдай жойидан жилмади.

Чингизхон ғазаб билан ўқирди:

- Яқин келинг!..

Ҳач ким қимирламади. Уламолар қаттиқ алданганликларини тушунган, шу жазога муносиб эканликларини билиб турар эдилар. Кекса бир олим отилиб чиқди.

- Бу ер масжид! - деб қичқирди у. - Эй қонхўр Чингизхон, шаҳарни сенга топшириб, хато қилганимизни энди билдик. Бундан кўра ўлганимиз яхши эди. Жонимизнинг энди қилчалик қадри қолмади. Амри-фармонингга туфурдик. Сенга ҳам, навқарингга ҳам лаънат бўлсин! Бир ўқ отмай шаҳарни топширган бизга ҳам лаънат!

Чингизхон соф мўғул тилида айтилган бу сўзларни охиригача киприк қоқмай тинглади. Қилт этмади. Сўзлаган кишига узоқ тикилди.

- Сенинг исминг нима? - деб сўради у ниҳоят. - Бизнинг тилимизни қаердан ўргандинг?

- Менга Дали Дарвеш дейишади. Жаҳонгашта одамман. Анча йил сенинг элингда бўлганман. Чин-Мочинни кездим. Қанчадан-қанча золимларни кўрдим. Бироқ дунёдаги золимларнинг золими рўпарамда турбди. Сенга ҳам, зулмингга ҳам лаънат!

Дали Дарвеш ўлимини бўйнига олиб гапирган эди. Шаҳар таслим бўлган. Қалъаи дарунда душман билан олишаётган йигитлар узоққа бормайди. Бу ерга Чингизхон не қилишини кўриш учун эмас, мусулмон уламоларнинг ор-номусини ҳимоя этиш ниятида чопиб келган эди.

Дали Дарвеш сўзларидан дадилланган уламолар қўзғала бошладилар. Бир нечтаси "Лаънат!" дея ҳайқирди. Сўнг барча жўр овоз бўлиб қичқирди:

- Лаънат сенга!

Ҳайқирик масжид қуббасида акс-садо берди.

Уламолар Чингиз устига бостириб кела бошладилар.

Кўрқиб кетган Чингиз ўзини четга олди. Соқчилар атрофини ўради.

- Ҳаммасини ўлдилинг! - деб бақирди Чингиз.

Қуролсиз кишиларнинг боши узра қилч ўйнади, пўлатлар қонга беланди. Яшил гиламлар қирмизи рангга кирди. Чингизхон:

- Қизга тегманг, - деди.

Қатлиом узоқ давом этмади. "Бўлди" деб хабар беришганида масжиднинг ичи жасадга тўлиб кетган эди. Ўртада қондан кўлмак ҳосил бўлди. Оппоқ кулоҳлар қонга беланиб ётарди...

Чингизхон одатдаги бир воқеа содир бўлгандек атрофга бамайлихотир кўз югуртирди. Сўнг яна қизга тикилди.

- Рақсга тушсин, - деди.

Бармоғи билан мурдаларни кўрсатди.

- Шу муллаларнинг жасадлари устида ўйнасин...

Икки навкар қизни қўлидан судраб ўша томонга олиб борди. Қизнинг яланг оёқлари мурдаларга тегди, қон тегиб қизил рангга кирди. Қиз сесканди. Жасадлар орасидан отасини ахтарди. Топди. Қиз олдин жасад устига ўзини ташламоқчи бўлди, сўнг фикридан қайтди.

- Динини ҳимоя этолмаган қизини ҳам, жонини ҳам сақлай олмади...
- дея шивирлади.

Бошини адл кўтарди. Нафрат тўла овозда Чингизхонга қичқирди:

- Қари қашқир! Сенга Оллоҳнинг лаънати ёғилсин!..

Чингиз Донишманд Ҳожибдан сўради:

- Не дейди бу?

- Сенга Оллоҳнинг лаънати бўлсин, деди.

- Юракдан айтдинг, эй Ҳожиб. Бу қарғиш сени ҳам эсанкиратди шекилли.

Жавоб кутмай қиз томон юрди. Икки ҳатлашда қиз ёнига етиб борди. Қиз кўрқиб тисланмоқчи бўлди, бироқ унга моне бўлишди. Чингиз қизнинг қўлидан тутди.

- Ўйна!

Қизнинг қўлини қайирди. Чингизхон хунук тиржайиб, қаҳ-қаҳа отди.

Қизнинг қўзи хоқоннинг белидаги ханжарда. Бирдан ташланиб, ханжарни олди.

- Мана сенга, лаънати!

Қизнинг ханжар ушлаган қўли шашт билан кўтарилди, бироқ у зарба беролмади. Орқада ҳушёр турган мўғул соқчиси унинг қўлини тутиб қолди.

Чингиз қизни икки елкасидан тутиб ўзига тортди. Бор кучи билан ёноғидан тишлади, ўткир тишлари қаттиқ ботди. Қизнинг фарёди масжидни бошига кўтарди. Чингизхон оғзини очмай бошини бирдан орқага тортди.

Оғзида каттакон эт парчаси бор эди. Қиз додлади, ёноғини қўли билан бостирмоқчи бўлди. Бироқ аскарлар унинг икки қўлини ҳам маҳкам ушлаб турардилар. Эти қўпорилган жойдан ёноқ суяги оқариб кўринди. Сўнг тирқираб қон оқди. Қизнинг юзи тобора оқариб борарди. Қора кўзлари олайиб, Чингизнинг сариқ башарасига михланиб қолди.

Қизни анчагача оёқда ушлаб туришди. Ҳатто мўғул навкарларининг илиги музлагандек бўлди. Чингиз кўппакдек ириллаганича оғзидаги эт парчасини сақич каби чайнаётган эди.

Ниҳоят мажоли қолмаган қизнинг оёқлари бўшашиди. Навкарлар уни қўйиб юборишди. Қиз ўроқ тушган жўхоридек оппоқ саллалар орасига йиқилди.

Чингизхон унинг устига борди. Ханжарини суғурди. Навниҳол қиз

устига чўккалади. Бир зарб билан кўксини ёрди. Нақ юрагининг устига ханжар урди. Пастга тортди, сўнг ён томонга, яна юқорига, яна ён томонга. Тўртбурчак ҳосил бўлди. Қон тизиллади. Ханжарининг учи билан кесиб олган гўшт парчасини бир томонга улоқтирди. Халқоб қон ичида қизнинг юраги кўринди. Юрак охирги марта титраётган эди. Чингиз қўлини тиқиб, бир тортишда юракни сугуриб олди. Қизнинг вужуди яна бир бор силталанди, бошдан-оёқ титради. Сўнг тинчиб қолди. Навкарларининг зўрма-зўраки хохолашлари остида Чингиз оёққа турди. Қизнинг юраги ҳануз иссиқ. Чингизнинг бармоқлари орасидан қон чакиллаб оқарди.

Чингиз юракни оғзига олиб борди. Тишлари билан майда-майда бўлакларга бўлди. Масжид қуббасини ларзага келтириб қаҳ-қаҳа урди.

Ховлига чиқди. Майдонга тўпланган навкарларига қўл силкиди.

- Мусулмонларнинг ҳаммасини шу тахлит жазолайман, - деб ўкирди у. - Мен Кўктангри томонидан мусулмонларни жазолаш учун юборилган буюк мўғул хоқониман. Ҳеч қандай қўшин, ҳеч қандай давлат менга бас келолмайди, маҳв бўлади. Эй, навкарларим, мен сизга Бухородек катта ва муаззам бир шаҳарнинг дарвозаларини ланг очтирдим. Сиз менга садоқат кўрсатиб, ўлимга ҳам тик бораверинг. Сизга янги-янги зафарлар қозондираман.

Навкарлар бир овоздан бақиришди:

- Сиз билан биргамиз, буюк хоқон!

- Энди катта бир гулхан ёқинг. Уйларга ўт қўйсангиз ҳам майлига. Топган китобингизни гулханга отинг. Китоб ёзадиганларни ҳам оловга ташланг. Биз жангари элмиз, бизга илм эмас, уруш керак. Қалам, китобнинг кераги йўқ. Бизга от билан қилич бўлса кифоя.

- Лу! Лу! Лу!..

- Қани, илдам бўлинг, арслонларим...

Фармонни эшитиб, Донишманд Ҳожибнинг ичи зил кетди.

- Буюк хоқон, - деди у. - Биз кўчманчимиз. Бироқ бир умр кўчманчи бўлиб қолмаймиз. Бу жойлар маданият чўққесига кўтарилган. Келинг, бу китобларни ёқмайлик. Олимларнинг анча-мунчасини ўлдирдингиз. Ҳеч бўлмаса қолганларига омонлик беринг. Улардан давлат ишида фойдаланамиз. Қамчилаб турсак, бош кўтармай, бизга хизмат қилишади.

Чингизхон унга олайиб қаради.

- Эй ит Ҳожиб, сен улар тарафдамисан?

- Йўғ-э, буюк хоқон.

- Ундай бўлса, овозингни ўчир. Омадинг бор экан. Агар хизматинг сингган бўлмасайди...

Сўзини охирига етказмай қўяқолди. Донишманд Ҳожибнинг қум-қув ўчган юзидан у хоқон нима демоқчи эканини тушунгани маълум бўлиб турарди.

Катта майдонга йиғилган халқ оҳ-фарёд урарди. Аркдаги бир ҳовуч

ватанпарвар бўлса ҳамон жон олиб жон бераётган эди.

Шаҳарнинг у ер бу ерига ўт қўйилди. Аста-секин атрофга ўт туташиб, тобора кучайди, шаҳар устида олов гуриллай бошлади. Бухоро ўт ичида қолган эди.

* * *

- Султоним, шон-шавкатли Хоразмшоҳ, отажон. Бу кетишда қаерга-ча қочамиз?

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад тизгинни сал тортиб, отини секин-лаштирди. Ўғлига ўқрайди.

- Жонимизни бежавотир ҳис қилгунга қадар, - деди у.

- Мамлакатимизни душман топтаётган, элимизнинг бошига қамчи тушаётган бир пайтда жонимиз шу қадар азият бўлиб қолдими?

- Биз омон бўлсак, яна давлат барпо эта оламиз, Жалолиддин.

- Шундоғ денг, султоним. Бор давлатни, давлат учун жон фидо қилишга тайёр элини ҳимоя этмасдан қочган одамлар янгидан давлат барпо этармиш-а...

- Тилинг илонникидан ҳам заҳарли-я.

- Бошқача бўлиши мумкинми? Қўл-оёғимни ипсиз бойлаб, орқангиздан эргаштириб олиб кетяпсиз. Қўяверинг, ҳеч бўлмаса тилим ишласин...

- Истамасанг қол, сени ҳеч ким зўрлаётгани йўқ.

- Бундай бўлишини истамайман, олампаҳоҳ. Жалолиддин отасига қарши бош кўтарди, деб айтишларига йўл қўймайман. Бироқ душманга қарши чиқишни буюрсангиз ёлғиз бошим билан орқага қайтиб, шаҳид бўлгунча урушишга тайёрман. Ҳеч бўлмаса шон-шараф билан ўларман.

- Жалолиддин, Жалолиддин! Тақдир биздан юз ўтирган. Қўлимиздан не ҳам келарди?

- Тақдир дейсизми? Тақдир ҳеч кимдан юз ўтирмайди, султоним. Биз ҳали тақдиримиздан қочяпмизми?

- Балли...

- Катта хато бу. Илоҳий ирода Оллоҳнинг низида, жузъий ирода эса инсон қўлида. Биз ҳатто жузъий иродани ҳам ишга солмадик-ку! Пешонамизга не ёзилганини синаб кўришни ҳам лозим топмадик. Ҳайҳот...

- Сендан асло лашкарбоши чиқмайди. Тўғри, сен жасур аскарсан. Аввалбошдан шундайсан, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қоласан. Орқамиздан келаётган шу минглаб суворийларга бир қара. Уларнинг ҳаётига мен масъулман. Сен бунни тушунмайсан.

Жалолиддин саф-саф бўлиб келаётган отлиқларга қаради.

- Нимага ярайди булар? - деди. - Бир тўда отлиқ, аммо ҳозир уларнинг хотинлардан фарқи йўқ. Душманга лоақал бир марта қилич солмай орқамиздан қочишяпти. Оҳ!.. Қочган шаҳзода бўлгандан кўра, урушиб ўлган аскар бўлмоқни қанчалик истайман!

- Қочаётганимиз йўқ, қулай фурсатни кутиб чекинаётимиз.

- Ундай бўлса, Сайхун томонга қайтайлик. Ўша ерда душманни ер тишлатайлик. Ҳар қолда улар биз ўйлаганчалик кўп эмас. Келган хабарларни эсланг. Темур Малик бир ҳовуч йигити билан Жўжини қон қустирмоқда. Душман Бухоронинг қалъаи дарунига чекинган бир нечта қаҳрамонни таслим этолмаётир.

- Ҳўш не қилишимни истайсан?

- Қайтайлик, Сайхун бўйида душман устига бир босқин қилайлик. Қўл остимизда етарли лашкар бор. Яхши бошқарилган тақдирда катта натижаларга эришиш мумкин.

- Чингизнинг қўл остида тўрт юз минг аскар бор эмиш...

- Ишонманг бунга. Чингизнинг атиги юз эллик минг аскари бор. Уларнинг кўпини шаҳарларни қамал қилгани жўнатган. Марказга ҳужум қилсак мўғул хоқонини асир олишимиз мумкин.

- Хомхаёл!

- Ҳа, султоним, бу гўзал хаёл... Бироқ ҳақиқатни хаёл деб билиш ҳечам гўзал эмас.

- Нима деясан? Ким билан сўзлашаётганингни унутдингми?

- Унутганим йўқ. Эли-юрти бўлмаган султон билан сўзлашяпман.

- Йўқол!..

- Ижозат беринг, султоним, ҳозирга қадар содиқ бандангиз ўлароқ не буюрсангиз бажардим. Той каби орқангизга эргашдим. Бироқ энди...

- Кетсанг кетавер...

- Афсус, бундай қилолмайман. Султонимсиз, отамсиз, ташлаб кетолмайман. Фармон беришингизни хоҳлайман. Қўл остимга озгина аскар беринг, душмanning бошига ит кунини соламан. Худо хоҳласа, бу ишнинг уддасидан чиқаман.

- Бир иш қилгудек кучимиз қолмаган ҳозир. Яхшиси, жим бўлиб, менга итоат қилгин.

- Қаёққа кетаётганимизни айтарсиз ҳеч бўлмаса.

- Айтаман, Тусга кетаётимиз.

Жалолиддиннинг боши хам бўлди. Фақат ўзи эшитадиган паст товушда:

- Тусга қочаётимиз, - деб шивирлади.

Ҳа, қочишаётганди. Катта қўшинини эгасиз ташлаб, қандайдир афсонадан кўрқиб қочаётган эдилар.

Тусдан Давлатободга ўтдилар. У ерда Жалолиддин қисти-бастига олгач, бир мўғул қўшини билан жангга киришди. Хоразмликлар йўл юриб ҳориб-чарчаган эди. Боз устига султон билан саркардаларнинг кўпи жанг қилиш эмас, қочиш тарафдори эдилар. Улар Жалолиддинни айбдор қилиш мақсадида мағлубиятга учраш учун не лозим бўлса қилдилар. Султон қўшинининг катта қисми ҳалок бўлди, қолганлари қочди. Кўп одам ўлди, катта талофат берилди.

Султон бу мағлубият учун Жалолиддинни айбдор деб топди, оғзига келганини сўйлади. Пировардида бир неча садоқатли маҳрамлари билан Абискун денгизидаги бир оролдан паноҳ топди.

Дабдабаю асъаса билан ўтган умрининг қолган қисмини камбағаллик ва фақирлик ичида ўтказишга маҳкум бўлди.

Бунини ўйлади дегунча султоннинг кўнгли бузилар, кўнгли бузилди дегунча хўнграб йиғлар эди.

ЎН ИККИНЧИ БЎЛИМ

Аждарҳо йили (1220) эрта баҳорида Чингизхон Самарқандни олиш ниятида Бухородан чиқишга қарор қилди. Улкан шаҳар устида хануз тутун бурқсир эди. Қалъаи дарунга бекинган бир ҳовуч қаҳрамон ҳалигача таслим бўлмай, жанг қилмоқда. Бундан ғазабланган ҳокон сўнгги синашта усулини қўллашга қарор берди. Мўғуллар асирларни бир-бирига занжирбанд этиб, олдига солган ҳолда қалъаи дарунга ҳужумга ўтдилар. Қалъадагилар диндошларини ўлдиргандан кўра, ўлимни афзал билдилар. Дарбозаларни очишди. Душман ич қалъага қуюндай ёпирилиб кирди. Мужоҳидларнинг барчаси қиличдан ўтказилди.

Ниятига етган Чингизхон мамнун бўлди. Қўшини билан эрта тонгда шаҳарни тарк этиб, Самарқандга йўл олди.

Мўғуллар Зарафшон дарёси бўйлаб юрдилар. Йўл-йўлакай Добусия ва Сарипул шаҳарларини ишғол этдилар. Сон-саноқсиз асирларни подадек ҳайдаб, Самарқанд остонасига етиб бордилар.

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг шаҳар ташқарисида ёзги саройи бор эди. Султон гоҳо овга чиқар, ов мавсуми ўтгунча шу саройда яшарди.

Чингизхон шу саройга жойлашди. У ҳар куни тонгда деразадан Самарқанднинг баланд деворларига узундан-узоқ тикилди.

Чингиз бу мустаҳкам деворлардан ошиб ўтолмаслигини жуда яхши биларди. Ҳийла ишлатишга қарор қилди. Агар у шаҳардаги баъзи хонларни қўлга ололса, худди Бухорода бўлгани сингари, бу шаҳар дарбозалари ҳам ўз-ўзидан очилган бўлур эди.

Айтишадикки, агар шаҳарга Темур Малик сингари жасур ва билимдон саркарда бошчилик қилганида эди, самарқандликлар ҳеч бўлмаганда дондун тугагунга қадар, яъни бир-бир ярим йил истилочиларга қаршилик кўрсатган, ҳатто вақти-вақти билан ҳужумга ҳам ўтиб, душманни қочирган бўлурди.

Афсуски, Туркон Хотуннинг укаси, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг тоғаси Тўрғайхон қалъа қўмондони этиб тайинланган эди. Халқ ўртасида ҳам, қўшин ўртасида ҳам унинг қора чақалик обрўси йўқ эди. Фақат

атрофидаги бир нечта хушомадгўй уни қўллаб-қувватларди, холос.

Унинг ҳашаматли ҳаёт кечирешдан бошқа ташвиши йўқ. Тўрғайхон кимхоб либосларга бурканиб, ҳар бармоғида камида иккитадан қимматбаҳо узук тақиб юрар эди.

Раият билан учрашишни эп кўрмас, қўшинини саройдан туриб бошқарарди.

Булардан Чингизхон бохабар. У шаҳарни ҳийла билан қўрқитиб фатҳ этмоқчи бўлди. Қўшин сонини аслида боридан уч баробар кўп кўрсатса борми, Тўрғайхон унинг ҳийласига учиб, таслим бўлишига шубҳа йўқ.

Чингиз яширин йўллар орқали шаҳарга бузғунчилар жўнатди, аини пайтда ўз режасини амалга оширишга киришди.

Қўлига тушган асирларни мунтазам қўшинга ўхшатиб қисм-қисмга бўлиб сафлади. Ҳар бир қисм бошига туғ тикди. Асирлар бир-бирига боғлаб қўйилган, узокдан қараган киши буни фарқлай олмасди. Дарҳақиқат, Тўрғайхон машаққат чекиб, қалъа буржига чиққан пайтида асирларни мўғул аскарари деб ўйлади. Ҳайратдан “ўххў” деб юборди. Ўйга толиб, қасрига қайтди. Саркардаларни тўплади.

- Душман мўр-малахдек экан, - деди у. - Дош бермоғимиз мушкул. Агар Чингизхоннинг ғазабини қўзғатсак Самарқандни Бухоро каби ёқади, вайрон этади, жумламинини қиличдан ўтказди.

Ботир саркарда Болонхон шартта ўрнидан туриб унинг сўзини бўлди.

- Бу не демак? - дея қичқирди у. - Ёғий оздир ёки кўпдир нима бўпти?! Бизга шаҳарни мудофаа этиш вазифаси юклатилган ва қатра қонимиз қолгунча шаҳарни ҳимоя этамиз.

Али Эрхон ҳам шу фикрда эди. Болонхондан кейин у сўз олди.

- Бухоро таслим бўлди. Чингиз шаҳарнинг бош майдонида қилган ишларни эшитсангиз даҳшатдан мўйингиз тиканак бўлади. Нега энди ўз ихтиёримиз билан бошимизни кундага қўйишимиз керак? Нега ёғийдан қўрқиш керак? Йўқ, шаҳарни охиригача ҳимоя этамиз.

Тўрғайхон ўз тарафдорларига қараб қўйди. Сўнг Болонхонга юзланди.

- Халқ урушишни истамаса-чи?

Болонхон бош чайқади.

- Халқ урушишни истамаса ҳам, биз олишамиз. Нега халқ урушиши керак ўзи? Хирож тўлагани етмайдими? Урушиш аскарнинг иши. Қалъада аскар етарли. Керак бўлса халқдан черик тўплаш мумкин. Қалъа халқни бунга жон-жон деб рози бўлади.

- Сен гаплашиб кўрдингми?

- Мен элимни яхши биламан, Тўрғайхон.

Қилчоқ хонларидан бири орага кирди.

- Бехудага баҳслашяпмиз. Болонхон билан Али Эрхон урушиш тарафдори. Майли бориб урушаверишсин, ҳеч ким уларнинг йўлини тўсатгани йўқ...

Али Эрхоннинг жаҳли чиқиб, қизариб кетди.

- Сиз бўлса хотинлардек томоша қилиб турасиз, шундайми? - деб қичқирди у.

- Не демоқчисан ўзи?

- Динимиз, мамлакатимиз, шаҳримиз, халқимизнинг истиқболи хавф остида турган бир паллада ораимизда ўз роҳат-фароғатини ўйлаб, қўйдай таслим бўлмоқчи бўлганлар борлиги алам қилади кишига. Ҳатто хотинлар ҳам бу қадар қўрқоқ бўлмаса керак.

Қипчоқ хони ханжарини суғурди.

- Сўзингни қайтиб ол!

Али Эрхон ҳам ханжарига қўл юборди.

- Аскарларингни олиб, қалъадан чиққан ва душман устига ташланган заҳотинг сўзимни қайтиб оламан.

- Йўқ ҳозир қайтиб оласан.

Бир қадам яқинлашди.

- Мен эркаккагина эркак дейман, холос.

- Сўзингни қайтиб ол дедим.

Қипчоқ хони ғазаб билан ханжарини кўтарди. Бироқ зарб беришга улгурмади. Орқадан бировнинг темирдай қаттиқ қўли билагини қайирди. Ғазаб билан ўгирилди. Ўгирилиб Болонхон билан юзма-юз бўлди, унга нафрат билан тикилди.

- Кўппак!..

Болонхон унинг билагини қайириб, ўзига яқин тортди. Бўш қўли билан тарсаки тортиб юборди.

- Аҳмоқ!..

Ораладилар. Бу икки саркарданинг ботирлиги ҳаммага маълум. Тўрғайхон вазиятни юмшатишга уриниб деди:

- Нега жанжаллашяпсиз? Биз бу ерга жанжал кўтаргани эмас, ёғийдан ҳимояланиш тўғрисида маслаҳатлашгани йиғилдик. Бу борада таклифингиз бўлса айтинг.

- Ҳозиргина жасорат кўрсата олишимиз мумкинлиги айтиб ўтилган эди, - деди Болонхон. - Хўжақўрсинга жасорат кўрсатмоқчи эмасмиз. Шаҳар қуршовга олинган. Қуршовни ёриб ташлаш керак. Бунинг учун аскарларимни олиб, Чингизнинг қароргоҳини босаман.

Али Эрхон бир неча қадам ташлаб, Болонхонга яқин борди. Қўлини унинг елкасига қўйиб, деди:

- Мен ҳам шундай қиламан.

Шу чоққача жим ўтирган Ойхон оёққа қалқиб, уларнинг ёнига бордида, Болонхоннинг елкасига қўл ташлади.

У кўп гапиришни хушламас эди. Баъзан кун бўйи бир оғиз сўзламасди. У сўз сўзлашни эмас, иш қилишни афзал билар эди. Ойхон бош ирғаб қўйди, холос. Шу билан у Болонхон томонида эканлигини билдирди.

Уч бек саройни тарк этди. Аскарларини ҳозирладилар. Уч қўлга бўли-

ниб, шаҳардан чиқдилар. Ҳар қўлда минг аскар бор эди...

Мўғул қароргоҳига етиб боришган вақтда тонг отиб, уфқ қизара бошлаганди.

Шиддат билан ҳужумга ўтишди. Мўғуллар ҳақиқатан кўпчилик эди. Уч минг киши улар учун денгиздан томчидай. Шундай бўлишига қарамай мўғуллар чекинишга мажбур бўлдилар. Хоразм суворийлари қаттиқ олишишди, уччала саркарда аскарларини маҳорат билан идора этишди. Жанг бир соатча давом этди. Мўғуллар ўзига келганини кўрган Болонхон ўраб олишаётганини сезган заҳоти чекинишни буюрди. Усталик билан қутулиб чиқишди. Орқасидан қувган беш юзтача мўғул суворийсини асир олиб, шаҳарга кириб олишди.

Бу жасоратлари қалъада қолган бекларга намуна бўлар деб ўйлаб янглишганларини мажлисга тўпланган вақтлари тушуниб етдилар. Қипчоқ хонларининг баъзилари уруш тарафдори бўлса-да, кўпчилиги ҳамон қарши эди. Кун бўйи давом этган музокара ярим кечгача чўзилди. Бироқ натижа чиқмади. Охири умиди узилган Болонхон ўрнидан туриб, этагини қоқди.

- Қўрқоқлар! - деб қичқирди у. - Ёғий устига яна ҳужум қилиш учун аскарларимнинг ёнига кетдим, сизлар нас босиб ўтираверинг.

Тонгга яқин тайёргарлик охирига етди. Бу гал уларнинг сафида халқдан чиққан кўнгиллилар ҳам бор. Али Эрхон билан Ойхонбек ҳам тайёр турарди. Икки қипчоқ хони ҳам аскарлари билан уларга қўшилди. Жами олти минг отлиқ.

Қўмондонлиқни Болонхон ўз зиммасига олди. У кўп йиллар Темур Малик билан бирга жанг қилган тажрибали саркарда. Тўрғайхон нафсониятидан кечиб, қўмондонлиқни унга топширганида эҳтимол шаҳар қутулган бўлур эди.

Чингизхон иккинчи ҳужумни кутаётганди. Аввалги босқин натижа-сида катта талафот бергани учун бу гал чора кўрган эди.

Ҳужум қилиб келаётган хоразмликлар олдида чекиниш усулини қўлади. Ўнг ва сўл қанот жойидан жилмади, марказ орқага қочди. Болонхон бу ҳарбий ҳийла эканини бошқаларга ҳарчанд уқтирмасин, ҳеч ким унга қулоқ солмади. Мўғулларни қувиб кетишди. Уларнинг эс-ҳуши жойига тушган вақтда эса кеч бўлган - мўғулларнинг ўнг ва сўл қаноти орқа томонда бирлашиб, мусулмонларни қуршаб олган эди. Шунга қарамай қўрқмадилар, шердек олишдилар.

Мўғуллар пакана отларига қапишганча уларнинг атрофида гир айла-ниб, ваҳшиёна наъра торта бошладилар.

- Лу! Лу! Лу!..

Болонхон жўшиб қичқирарди:

- Ё Оллоҳ! Ё Оллоҳ! Ё Оллоҳ!..

- Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар!..

Тўрғайхон қалъанинг энг баланд буржига чиқиб, қўлини пешонасига

қўйганча жангни қузатаётган эди.

- Аҳволлари ёмон, - деб сўзланди у. Сўнг ёрдамчиларига ўғирилди. - Уларга ёрдам керак. Агар шаҳардан йигирма минг киши ҳужумга ўтса мўғулларнинг ўзини қуршаб олиш мумкин.

Қипчоқ хони заҳархандалик билан жавоб берди:

- Яна йигирма минг кишини ўлим қучоғига ташламоқчимисан? Анави сўқирлар туфайли бой берган талафотимиз камми?

Тўрғайхон жим бўлди. Қипчоқ хонлари тўнғиллашда давом этдилар.

Айтишадики, қалъадан аскар чиқиб, мўғулларни босса Болонхон қуршовдан осонгина қутулган, балки Чингизхон аскарларини ҳам тор-мор келтирган бўлур эди.

Бироқ бундай бўлмади. Тўрғайхон гўё қаттиқ чарчаган одамдай ётоқ-хонасига бориб, ўзини тўшакка ташлади, бўлаётган ҳодисаларни кўрмас-лик учун кўзини юмди.

Жанг тушга қадар давом этди. Болонхон бир неча бор қуршовни ёришга муваффақ бўлди. Душманга катта талафот етказди. Бироқ мўғуллар мўр-малахдай кўп, чопиб охирига етиб бўлмас эди. Бир пайт қараса, атрофини пакана отлиқлар ўраб олган, йигитлари кўринмайди. Кўзларидан олов сочди. Ўн икки жойидан яраланса-да, қиличини ташламади. Баданининг ҳар томонидан қон ирмоқдек оқди. Оти қизил қонга бўялди. Шунга қарамай қилич солаверди, солаверди... Кўз олди қоронғилашгунга қадар олишди.

Оғзи қонга тўлиб, бўғилиб қолгунга қадар "Оллоҳ! Оллоҳ!" дея ҳай-қириб, қилич солди. Ниҳоят отидан йиқилиб, ерга мук тушди. Аччиқ кулимсиради. Оғзи-бурнидан қон кетди. Сўнгги бор "Оллоҳ!" деди ва ўнг елкасига ағдарилди. Шундайлигича қотди қолди.

Қалъага омон қайтган минг киши орасида Али Эрхон ҳам бор эди. Беш минг мусулмон шаҳид бўлганди.

* * *

Чингизхон доим ёнида олиб юрадиган хитой ҳунармандларини ҳузу-рига чақиртирди. Паст бўйли хитойлар хоқон олдида сафга турдилар. Ҳаммасининг кўзи оёқ учига тикилган, бош кўтаришга ҳеч қайсининг юраги дов бермайди.

Чингизхон ер тепинди. Сўнг жаҳлдан бўғриқиб ўшқирди:

- Нега қорин қашлаб бекор ётибсиз бетайин паканалар? Дарҳол ишга киришинг, узоққа отар ўқ-ёй ясанг. Агар икки кун ичида иш битмаса каллангиз кетади.

Ҳунармандлар ақалли бош кўтаришга ҳам журъат эта олмадилар. Таъзим этдилар. Хурка-хурка саройдан чиқдилар.

Шаҳардан ташқарида бир вақтлар Хоразмшоҳнинг ёзлик кўшки бўлган саройда бу ҳодисалар юз бераётган чоқда шаҳар ичида мажлис

борар эди.

Тўрғайхон ҳузурида чордона қурган қипчоқ хонлари дам уришарди. Ботирлиги билан танилган қипчоқ хонлари йўқ эди. Бу ерга келган хонлар еб-ичиш, кайфу сафодан бошқа нарсани ўйламайдиган хонлар эди. Улардан бири бақириб деди:

- Бизникиларнинг ҳолини кўрдик! Аҳмоқлик бу, аҳмоқлик... Урушамиз деб қалъадан чиқиш ақлданми? Шунча бегуноҳ одамнинг ўлимига сабаб бўлди булар. Етар энди, рухсат бермаймиз. Бу шаҳарда яшаётган болалар, хотин-халажнинг ҳаёти учун биз масъулмиз. Чингизхон шаҳарни куч билан олса хотин-халаж, бола-чақа, ёшу қари деб ўтирмай, ҳаммани қиличдан ўтказадди. Менга қолса не қилишни ўзим билардим.

- Не қилардинг?

- Айтайми? Бу аҳволга тушган ҳар қандай ақли бор одам не қилса шуни қилардим...

- Урушмоқчимисан?

- Ақли одам қиладиган ишни қиламан дедим, телбалик қиламан деганим йўқ!

Бир зум жим қолди, сўнг деди:

- Таслим бўлурдим.

Ориятли ёш хонлардан бири ирғиб турди.

- Бу хиёнат-ку!..

Униси масхараомуз тиржайди.

- Билмадим. Не десангиз денг, аммо менга жоним ҳам, молим ҳам азиз. Беҳудага ўлиб кетишни истамайман.

- Хоин бўлиб яшамоқчимисан?

- Нега энди хоин бўларканман? Керак бўлса Чингизхон томонида урушаман. Хоразмшоҳ бизга нима берди ўзи? Неки бўлса, пешона тери билан эришдик.

Ёш хоннинг жон-пони чиқди.

- Уялмайсанми? Қандай тилинг борди? Хоразмшоҳ бизга не сўрасак берди-ку. Давлатнинг энг юксак мартабалари бизники бўлди-ку. Онасининг юзи учун, айб-нуқсонларимизни кўрмаганга олди.

- Чингиз ҳам шундай қилади.

Ёш хон атрофдагиларга ялинчоқ назар ташлади.

- Айтинг бунга, сизнинг фикрингиз ундай эмас, тўғрими?

Бирортаси ғиқ этмади. Оғзига қатиқ ивигандай жим, бошлари ҳам, гўё ердаги гиламни томоша қилишарди.

- Айтсангиз-чи, хиёнат қилмайсиз, айтинг...

Кекса хонлардан бири бошини кўтариб, унга қаради-да:

- Бошқа чора йўқ, - деди.

Наригилари уни дарҳол қувватладилар.

- Ҳа, бошқа чора йўқ.

Ёш хон Тўрғайхонга юзланди.

- Ҳеч бўлмаса сиз айтинг, таслим бўлмаймиз, қатра қонимиз қолгунча урушамиз дегн. Хон деган одамга ана шундай гап ярашади.

Тўрғайхон бош чайқади.

- Масалани мен эмас, қурултой ҳал қилади, йигит. Бошқа чора йўқ дейишса, демак шундай қилишга мажбурмиз.

- Демак, шаҳарни ҳимоя этмай, душманга топширасиз?!

- Ҳимоячиларнинг аҳволи не бўлганини кўрдик.

- Мардларча ҳалок бўлдилар.

- Ҳа, ўлдилар-кетдилар, холос.

Ёш хон жаҳлдан қип-қизариб кетди. Ўрнидан туриб, гурс-гурс қадам ташлаганча эшикка йўналди. Бирдан тўхтаб, орқага ўгирилди. Ўтирганларни бир-бир назардан ўтказди.

- Надоматлар бўлғай! - деди. - Афсус, хоинлар ичига тушган эканман!

Шартта чиқиб кетди. Қалъани мудофаа этишга азму қарор этган хонларга қўшилди.

- Мен сиз билан биргаман! - дея ҳайқирди у. - Шу муқаддас тупроқ учун қатра қоним қолгунча мардларча урушаман.

Уни кучоқладилар. Али Эрхонга хабар етказдилар. Али Эрхон елкасидан енгил яраланган, тўшакда эди. Қувониб қаддини ростлади.

- Кел, жигарим, - деди у. - Биз айирмачилик тарафдори эмасмиз. Ҳозир мамлакат биздан фидойилик кутмоқда, бунга тайёр бўлмоқ керак.

- Мен тайёрман!

- Мен ҳам... Ҳаммамиз тайёرمىз!

Кўзлари намланди.

- Кошкийди бутун Самарқанд тайёр бўлса...

Ҳайҳот! Бутун Самарқанд тайёр эмасди. Ҳимоя қилиш керакмас, деганлар анча-мунча бор эди. Мамлакат мудофааси, дини йўлида жон беришни энг олий неъмат деб билганлар билан бир қаторда ўлим йўқлик деб, ўлимдан қўрққанлар ҳам бор эди.

Ярим кечаси шабихун уришга кетяпмиз, деб шаҳардан чиқдилар. Бориб Чингизхоннинг оёғига йиқилдилар.

- Биз, - деди улар, - сиз томонда урушиш шарафига ноил бўлиш учун ҳузурингизга келдик, ожиз бандаларингизни ёнингизга олинг.

Чингизхон тиржайди. Беписандлик билан Тўрғайхоннинг бошини оёғи билан босди.

- Бу бош доим мана шундай таъзимда бўлсагина омон қолади. Майли, қабул қилдим, - деди.

Бошлари осмонга етди. Қаҳрамонларча ўлгани эмас, манфурларча тирик қолгани учун севиндилар. Чингизнинг буйруғига кўра устидаги Хоразм саркардаларининг махсус либосини апил-тапил ечиб, гулханга отдилар. Мўғулчасига кийиниб олишди. Белига эгри, калта қилич осишди. Бошининг тепасини қирдириб, орқа сочини ўрдилар.

Кўз очиб юмгунча бошқа миллатга айландилар, ғояларига туфурди-

лар. Қардошлари билан урушиш мақсадида Чингизхон қўшини қаторида саф тортдилар.

* * *

Хитойлик ҳунармандлар уч кунга қолмай узоққа отар ўқ-ёйларни тайёрладилар.

- Кўринг, буюк хоқон, - дейишди усталар. - Бу ёйлар оловли ўқларни Самарқанднинг киндигигача етказа олади. Бироқ душман ўқи бизга етиб келолмайди.

Хоқон шод бўлди. Усталарга мукофот берди.

Эрта тонгдан шаҳарга ҳужум бошлади. Узоққа отар ёйлардан шаҳарга олов ёғдирди. Кўпгина жойларда ёнғин бошланди. Ҳозирлар ёнғинни ўчириш учун ўзларини ўту чўққа урдилар.

Бироқ айрим хонларнинг ёғий томонга ўтгани руҳиятларига салбий таъсир ўтказди. Ҳар саф ичида бу таъсир сезилиб турарди. Барчанинг қовоғи солиқ.

Мўғулларнинг узоққа отар ўқ-ёйларидан ёнган олов натижасида ҳар ён ёнди: инсонлар ёнар, уй-жойлару боғларга ўт кетганди.

Шунга қарамай, ёнғин кишилар қалбадаги оташдан устун келолмади. Кўзалар қўлдан-қўлга ўтар, сув сепиб ўтти ўчиришарди. Баъзи кишиларнинг этагига ўт тегиб, жонли оловдек лов-лов ёндилар.

Мўғуллар бир неча бор хуруж қилиб кўрдилар, қалъа тагига қадар етиб келдилар. Атрофдаги қишлоқлардаги тирик жонни дарҳол қиличдан ўтказдилар. Уларнинг устидан қуш учиб ўтса қаноти куярди. Қалъа атрофида оқшом тушгунга қадар мўғуллар қумурсқа уясидай ғужғон ўйнадилар.

Кечқурун шаҳар улуғлари мажлисга йиғилди. Баҳсу мунозара анча давом этди. Қалъадаги аскарлар анча камайган эди. Қаршилиқ кўрсатиш борган сари мушуқлашиб борарди. Душман узоққа отар ёйлардан оловли ўқ ёғдиришда давом этмоқда. Кутишнинг фойдаси йўқ. Таслим бўлиш керак. Шунда бегуноҳ шаҳар аҳли омон қолар, эҳтимол.

Қалъани топширишга қарор қилишди. Кимдир йиғлади, кимдир фарёд урди. Бироқ таслим бўлмаслик кераклиги ҳеч кимнинг хаёлига келгани ҳам йўқ. Қарордан хабар топган Али Эрхон қаватидаги мингта суворий билан ярим кечаси яширинча қалъадан чиқди. Улар мўғуллар устига шердек ташландилар. Ҳатто Чингизхонни ҳам эсанкиратиб қўйган бир жасорат билан қуршовни ёриб ўтиб, ўрмон томонга от қўйдилар.

Эрта тонгда Самарқанддан бир ҳайъат чиқди. Ҳайъат тўппа-тўғри Чингиз ўтирган саройга борди. Хоқоннинг ҳузурига кириб таслим бўлмоқчи эканликларини айтдилар.

Чингизхон қисик кўзи билан уларга узоқ тикилди. Сўнг сўради:

- Нега таслим бўлмоқчисиз?

Элчилардан энг кексаси жавоб берди:

- Ғазабингизга учрамаслик учун. Шаҳар халқини ўлдирмасликка сўз берсангиз дарбозалар очилади.

Бу гал Чингиз янада узоқроқ тикилди. Ўз-ўзича гудранди, сўнг мак-корона тиржайди.

- Яъни шаҳар аҳлини қиличдан ўтказмаслигим керакми?

- Шундай буюк ҳоқон..

- Ишонаверинг, ҳеч кимсага тиғ тегизмайман.

Элчилар ер ўпиб, қувона-қувона шаҳарга қайтишди. Хабарни шаҳар-ликларга етказишди. Кимдир севинди, кимдир оҳ-воҳ урди, кимдир қалъа буржидан ўзини ерга отди. Чингиз зулмидан кўра жаҳаннамни афзал билди...

Қамалнинг олтинчи куни. Шаҳар дарбозалари ланг очик. Мўғул на-вкарлари Чингиз бошчилигида наъра тортиб, Хоразмнинг пойтахтига киришди.

Чингизхон аҳолини Регистонга тўплади. Ким уйда қолса дарҳол ўлди-рилиши тўғрисида жар солинди. Майдондаги халқни юз кишилик гуруҳ-ларга ажратиб шаҳардан ташқарига ҳайдашди. Кишиларнинг қўлига бел-курак бериб, катта ариқ қазишни буюришди.

Ариқ тайёр бўлгач, Чингиз бир ёш йигитга амр берди:

- Ариққа тушиб, узунасига ёт.

Йигит шундай қилди. Чингиз бошқаларига ўғирилди.

- Кўминг уни!

Тупроқ ташлай бошладилар. Бир кекса ўзини ариққа ташлади.

- Ўғлим!

- Сен унинг отасимисан? - деб сўради Чингизхон.

- Ҳа, шундай.

- Кўп яхши! Ўғлингни яхши кўрасанми?

- Жонимдан ортиқ.

- Мамлакатингни ҳам севасанми?

- Албатта.

Чингиз бирдан тутоқди.

- Севар эмиш?! Ўғлингни кўмишса ўзингни устига отасан, хўш, мамла-катингни гўрга тиқишганида нега бир четда томошабин бўлиб турдинг?

Нима ҳам дея олурди бунга? Мўйсафид оғиз очмади. Чингиз заҳар-хандалик билан деди:

- Ол қўлингга белни қария, ўғлингни ўзинг кўм.

Мўйсафиднинг кўз ёшлари соқолидан думалаб, куп-қуруқ тупроққа тўкилди.

- Бундай қилманг буюк ҳоқон.

- Бўл тез!..

- Буюк ҳоқон!

- Тез дедим!

Учига қўрғошин парчаси боғланган қамчи кўтарилиб, пастга томон визиллаб тушди. Кексанинг кўйлаги йиртилди. Елкаси қавариб, қонта-лаш бўлди.

- Тез!

- Бундай қилолмайсиз, - дея исён этди ниҳоят мўйсафид. - Бизни қиличдан ўтказмасликка сўз бергансиз.

Иссиқдан қовжираган хурмо япроқларини ҳам титратиб юборган қаҳ-қаҳа янгради. Хохолаб бўлгач, Чингизхон деди:

- Мен сизга қиличдан ўтказмасликка сўз берган эдим. Сўзимда тура-ман. Хотиржам бўлинг, бир кишига ҳам тиг тегмайди.

Сўнг Чингиз бармоғи билан чуқурни кўрсатди:

- Ҳаммангиз шу ерга тириклай кўмиласиз.

Оҳ-фарёд кўкка етди, инграш товушлари тупроқ остида аста-секин сўнди. Гавда устига гавда қалашди. Ота ўғлини, ўғли отасини кўмди...

* * *

Ўша жойда оҳ-фарёд товушлари ҳозиргача эшитилади дейишади. Ол-лоҳга яқин бўлган кишиларнинг қулоғи бу оҳу нолаларни эшитар экан, шунда улар даҳшатдан тахтадек қотиб қолармиш.

Хоин хонларнинг қисмати қўрқинчли бўлди! Уларга шаҳардан таш-қарида ўтов тикиш буюрилди. Ярим кечаси мўғуллар бирдан бостириб келиб, бола-чақа, хотин-халажчи ҳам аямай ҳаммасини қириб ташла-дилар.

Ўлдирилганлар орасида Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг тоғаси Тўрғайхон ҳам бор эди...

Хоинлар ҳам, ғофиллар ҳам жазосини олди. Бироқ Самарқанд шун-дан кейин ҳеч вақт Хоразм пойтахти бўлмади.

Шоир юрагида дард қолди холос:

Бухорою, Самарқанд дер: кўздан оқар ёшларим,

Қайда қолди менинг Урал, Олтой тоғларим!

БИРИНЧИ КИТОБНИНГ ОХИРИ

Явуз Баҳодирўгли
ХОРАЗМ ЎТ ИЧИДА

Роман
Адабий-бадний нашр

«Минҳож» нашриёти
2002

Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

Мухаррир: *Минҳожиддин Ҳайдор*

93,

Теришга берилди: 27.06.2002й. Босишга рухсат этилди: 09.07.2002й.

Офсет босма. Шартли босма табоғи 10,0. Бичими 84/108 1/32.

Адади 1000 нусха. Буюртма № _____

Баҳоси шартнома асосида.